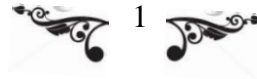

MÜBARİZ YUSİFOV

**NİZAMİDƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ**

**Bakı – 2012
“Elm və Təhsil”**

Elmi redaktor – *İsa Həbibbəyli,*
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Rəyçi - *Nizami Cəfərov,*
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü

Nizamiyə aid tədqiqatlarda Azərbaycançılıqla bağlı məsələlər əlbəttə ki, diqqətdən kənar qalmamışdır. Lakin Nizaminin əsərlərində Azərbaycançılıq xüsusi bir tədqiqat mövzusu olmamışdır. Nizaminin əsərlərində Azərbaycançılıq, bir növ, batini nizamda verilir. Çünki Nizami dövrü elə bir zaman mərhələsi deyildi ki, onun milli düşüncələri cəmiyyətdə açıq və aydın şəkildə bildirilə idi. Əks halda, bu əsərlər zamanın ixtiyar sahibləri tərəfindən qəbul edilməyə bilərdi. Odur ki, Nizami öz əsərlərinin zahirini bədiiliklə bəzədiyi halda, daxildə, batində bütün diqqətini milli Azərbaycançılıq ideyalarının canlandırılmasına yönəltdi.

Əsərdən Nizami həvəskarları və maraqlıları, Nizami tədqiqatçıları, eyni zamanda, müəllimlər və tələbələr istifadə edə bilərlər. Əsərin hazırlanmasında müəllifə öz tövsiyələrini verən Gəncə şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı cənab Elmar Vəliyevə təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm.

SÖZ ÖNÜ

İnsan cəmiyyətinin bütün mənəvi keyfiyyətləri zaman-zaman cəmiyyəti təşkil edən təbəqələrin məişət həyatı, sosial mühiti və ictimai psixologiyası bazasında formalaşır. Mənəvi keyfiyyət hər bir xalqın, millətin, eləcə də etnik qatların şəxsiyyət aləmini müəyyən edir. Bu o deməkdir ki, mənəvi keyfiyyət bütün insan cəmiyyətlərinə xas olan təyinedici bir əlamətdir. Yəni ki, mənəvi aləm öz xarakterinə görə hamı üçün vacib olan universal bir keyfiyyətdir. Ancaq bu universallığın içərisində təqəbələrarası bir sərhəd də vardır. Bu sərhəd vasitəsi ilə təbəqələrin biri digərindən fərqləndirilir. Hər təbəqənin özünə məxsus olan mənəvi keyfiyyətlər aydınlıqla müşahidə edilir. Məhz təbəqələrarası sərhədlərə görə insan cəmiyyətinə bütövlükdə xas olan mənəvi keyfiyyətlərin fərqləndirici əlamətləri meydana çıxır. Məsələn, Avropa ölkələrinin mənəvi keyfiyyəti haqqında düşündükdə onların hamısının bazasında «Avropa mədəniyyətinin» dayandığına şübhə edilmir. Ona görə də təsəvvürlərdə bir «Avropa mədəniyyətinin» mövcudluğu artıq çoxdan bəri formalaşmışdır. Ancaq bu o demək deyildir ki, bütün Avropa ölkələrində yaşayan xalqların hamısında ümumi bir «Avropa mədəniyyəti» hökm sürür. Aydın məsələdir ki, bu belə deyildir. Çünki ingilislər, almanlar, fransızlar, italyanlar, çexlər, slovaklar və s. xalqlar ümumi «Avropa mədəniyyətinə» məxsus əhali olsa da onların hər birinin özünəməxsus milli (etnik) mənəvi keyfiyyətləri vardır. Məsələn, ingilis mənəviyyəti alman, fransız, italiyan, çex və s. digər etnosların mənəviyyəti ilə eyni sayıla bilməz. Digər regionlarda məskunlaşmış əhali haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan, ərəb, İran etnosu ta qədimdən Şərqi mədəniyyətinin müştərək daşıyıcıları kimi öz mədəni ənənələrini davam və inkişaf etdirirlər. Ancaq bu o demək deyildir ki, Azərbaycan və

İran, eləcə də ərəb mənəviyyatı bir-biri ilə müştərəkdir. Azərbaycanlı Azərbaycan, iranlı İran, ərəb isə Ərəb mənəviyyatını özündə bütövləşdirən bir etnik vahid kimi formalaşmışdır.

Milli şüur milli vətənpərvərliyin, milli qürurun, milli-mənəvi dəyərlərin, milli adət-ənənələrin, milli əxlaqi keyfiyyətlərin, ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiyasının məhsuludur. Milli şüurun formalaşması müstəqil dövlətçilik ideologiyasının təməlini yaradır. Dövlətçiliyə xidmət edən milli ideologiya isə onun dayaqlarının möhkəmlənməsinə, yaşamasına və inkişaf edib zənginləşməsinə zəmin yaradır. Ümummillə lider Heydər Əliyev göstərir ki, milli-mənəvi keyfiyyətlər öz tarixi kökləri üzərində bərqərar olunduqda onun dövlətçilik ideologiyasına çevrilmək imkanları reallaşır.¹

Hər bir etnik mənəviyyatın arxasında etnik psixologiya və etnik şüur dayanır. Etnik mənəviyyat öz ictimai mühitini genişləndirib xalqın mənəviyyatına və onun ictimai şüuruna çevrilir. İctimai şüur isə hər bir xalqın milli ideologiyasının təməlini, onun aparıcı mənəvi qüvvəsini təşkil edir. Məsələn, ingilis ictimai şüuru ingilis ideologiyasını formalaşdırıb; alman ictimai şüuru alman ideologiyasını formalaşdırıb; fransız ictimai şüuru fransız ideologiyasını formalaşdırıb.

Azərbaycan ideologiyasının formalaşmasında da Azərbaycan ictimai şüuru dayanır. İctimai şüur o zaman milli ideologiyaya çevrilir ki, cəmiyyət öz müstəqil dövlətçiliyini yaratmış olsun.

Dövlətçiliyin mövcud olmadığı mühitdə *mənəvi keyfiyyətlər* ancaq etnik tanınma vasitəsi hüdudunda qalır. Dövlətçilik mühitində isə mənəvi keyfiyyətlərin ictimailəşdirilməsi hüdudları genişlənir və o artıq ictimai şüura, ictimai şüurdan isə milli şüura doğru inkişaf edir.

---

¹ Bax: Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyası yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yağıncaqda nitqi «Xalq qəzeti», 24 noyabr, 1988.

Dövlətçiliyin olmadığı mühitdə etnik-mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi və ictimailəşdirilə bilməsi cəmiyyətin arzusuna və idealına çevrilir. Bu arzu və ideal böyük bəşəri düşüncələr sahibi olan dahilər vasitəsi ilə yaradılır, canlandırılır, ictimai və bəşəri əhəmiyyət kəsb edir. Liderlər vasitəsi ilə bu ideyalar həyata keçirilir, insan arzuları reallığa çevrilir. Bu reallıq dövlətçiliyin bərqərar olunması kimi möhtəşəm bir sonluqla başa çatdırılır. Dövlətçilik mərhələsində formalaşan və milli ideologiyaya çevrilən milli şüur özündə aşağıdakı atributları əhatə edir:

1. Milli mədəniyyət
2. Milli etnik-əxlaqi normalar
3. İctimai birlik və həmrəylik
4. Dövlətçiliyin atributlarına ehtiram
5. Vətənpərvərlik
6. Milli-mənəvi dəyərlərin bəşəri dəyərlərə qovuşdurulması.

Bu atributlara yiyələnmək və onu qorumaq ənənəyə çevrilib yaşadıqca dövlətçiliyin təməli bərkidir, olmadıqda boşluq yaranır. Böyük Nizami elə bir mərhələdə yaşayırdı ki, onun dövründə öz xalqı ancaq *mənəvi keyfiyyətlərlə* etnik tanınma mühitində qapanıb qalmışdı. Nizami isə bu mühitdən çıxış yollarını axtarırdı. Nizami cəmiyyət, şəxsiyyət, fikir və düşüncə azadlığına məxsus bütün bəşəri ideyaları Azərbaycan mühitinə gətirib Azərbaycan ictimai şüurunu canlandırırdı, inkişaf etdirirdi. Cəmiyyətin ictimai tərəkürünə nüfuz edirdi. Onu tərpedirdi, oyadırdı, hərəkətə gətirirdi. Ona layiq olanı əldə etməyə istiqamətləndirirdi. Nizami dövründə Azərbaycan mühitində oyadılan ictimai şüur Füzuli dövründə zənginləşdirilərək gələcəyə – onu həyata keçirməyə qadir olan Liderə-Heydər Əliyevə çatdırıldı.

Heydər Əliyev Azərbaycançılıq barədə bəhs edərkən göstərir ki, Azərbaycançılıq Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının əsasını təşkil edir. Dövlətçilik, milli-mənəvi

dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər-bunlar hamısı Azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir.¹

Nizaminin də Azərbaycançılığında oxşar parametrlər müşahidə olunur. Nizami Azərbaycançılıq ideyalarını dövlətçiliklə, vətənpərvərliklə və milliliklə bağlı təsəvvürləri ətrafında obrazlaşdırır və canlandırır. Bütün bunlardan isə Nizaminin məqsədi bəşəri azadlıq, sərbəstlik, müstəqillik ideyalarını Azərbaycan mühitinə gətirmək, cəmiyyətin ictimai şüurunu, psixologiyasını inkişaf etdirmək, ictimai təfəkkürünü formalaşdırmaq və bu ideyaların möhtəşəm bir ərməğan kimi gələcək nəsillərə ötürülməsinə nail olmaq idi. Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin verdiyi 24 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı Azərbaycanın milli mənəvi sərvətlərinin varisliyini davam etdirən və bəşəriyyətə ucaldan Nizami irsinə, Nizaminin doğma vətəni qədim Gəncəyə Dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Kitabın hazırlanmasında müəllifə yaxından köməklik göstərən Nizamişünas Cahən Ağamirova, tarixçi, əməkdar müəllim Mübariz Əliyevə və əsərin əlyazmasını diqqətlə oxuyub düzəlişlər aparan Azərbaycan dili kafedrasının əməkdaşı Səminə Abdullayevaya dərin təşəkkürü mü və minnətdarlığımı bildirirəm.

---

¹ Bax: Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyası yaradılmasının altıncı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yağıncaqda nitqi «Xalq qəzeti», 24 noyabr, 1988.

I BÖLMƏ

DÖVLƏTÇİLİK İDEYALARI

Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır.

Heydər Əliyev

1. Nizaminin ictimai mühiti

Nizami öz təxəyyülündə yaratdığı və bədii əsərlərində canlandığı dövlətçilik ideyalarını Azərbaycan məkanına gətirib çıxarmışdır. Dövlətçilik ideyaları Nizaminin əsərlərində mərkəzi bir xətt kimi keçib gedir. Nizami şair idi, mütəfəkkir idi, bənzərsiz bədii əsərlərin yaradıcısı idi. Nizami öz ölməz əsərləri ilə elə bir ədəbi-bədii məktəb yaratmışdı ki, onun dövründən keçən 900 ilə yaxın bir müddətdə bəşəriyyətə töhfə verdiyi mənəvi irs yaşayır və bundan sonra da yaşayacaqdır. Nizamini düşündürən dövlətçilik ideyaları da bu ölməz sərvətin içərisində daim canlı olaraq qalır. Nizami öz bəşəri ideyalarına bədiilik donu geyindirərək onları yaşadır. Bu ideyalar əsrlərin və zamanların yol yoldaşı kimi daim onlarla birlikdə sonsuzluğa doğru gedir. Ancaq soruşula bilər ki, Nizami

əsrarəngiz ədəbi-bədii əsərlərin yaradıcısı olduğu halda nə üçün dövlətçilik ideyalarını öz əsərlərinin aparıcı xəttinə çevirmişdir? Cavab budur: Nizami dövrün ictimai hadisələrini dərinə –dərinə bildiyinə görə cəmiyyətdə baş verən sosial münasibətlərə bir Azərbaycanlı təsəvvüründən yanaşdığına görə, xalq dühasından gələn milli və mənəvi sərvətlərimizin ana dilində qələmə alınmaq imkanlarının məhdudlaşdırıldığına görə daim onu milli dövlətçiliyimizin formalaşdırılması arzusu məşğul etmiş və düşündürmüşdür. Doğma məkanında dövlətçilik quruluşunun mövcudluğu yox idi desək, bu səhv olardı. Dövlətçilik var idi. Dövlətçiliyin yuxarı, idarəedici orqanlarda milli mənşəli insanlar da təmsil olunurdu. Hətta, ölkəni idarə edən hökmdarlar içərisində Azərbaycan əsilli rəhbərlər də var idi. Lakin onların ictimai psixologiyasında Azərbaycançılığın əlaməti belə görünürdü. Milli şüurun formalaşmasının əsas atributu sayılan ana dilinə biganəlik hökm sürürdü. Ən başlıcası isə etnik Azərbaycanlıların məskun olduğu ərazilərdə bir neçə hakimiyət var idi. Özlərini padşah, şah və ya sultan adlandıran bu hökmdarlar öz milli psixologiyalarından uzaqlaşdığı üçün onların arasında birlik, mütəşəkkillik, həmrəylik deyilən münasibətlər də yox idi. Odur ki, onlar daim bir-biri ilə münaqişə zəminində həyat keçirirdilər. Biri o birinin qanına susayırdı. Vaxtaşırı qüvvə toplayıb birinin əldə etdiyi əraziləri, torpaqları digəri ondan qoparmağa cəhd edirdi. Hətta, iş o yerə qalır ki, onlar Azərbaycan mühitinə, Azərbaycanın etnosuna, Azərbaycanın mənəviyyatına yad olan başqa ölkə hökmdarları ilə birləşib bir-birini məhv edirdilər, xalq talanırdı, ölkə dağılırdı, cəmiyyət maddi və mənəvi iflasa uğrayırdı. Şəhərlər, kəndlər viran qalırdı. Yoxsullar yoxsullaşırı, varlılar miras toplayırdı. Nizami elə bir şəxsiyyət deyildi ki, yaşadığı dövrdə bu hadisələrə sadəcə seyrçi kimi yanaşa idi. Nizami dövrün, zamanın yetişdirdiyi ağıllı, müdrik, zəkali, uzaqgörən bir şəxsiyyət idi. O müxtəlif dillərə bələd idi. Özündən əvvəlki tarixləri

yaxşı bilirdi. Özündən sonrakı zamanları təsəvvüründə canlandırmaqda analitik təfəkkür sahibi idi. Nizaminin öz dövründə olduğu kimi ondan əvvəlki vaxtlarda da hakimiyyət uğrunda, torpaq uğrunda, mənfəət uğrunda çarpışmalar mövcud olmuşdu. Hətta, atanın oğula, qardaşın qardaşa etibarı yox idi. Nizami isə idrak sahibi idi. Allah ona düşünmək, dolaşıqlardan çıxış yollarını araşdırmaq qabiliyyəti vermişdi. Onun əlində qələmi var idi. Qılıncı, topu, tüfəngi, ordusu yox idi ki, vuruşsun, özünün arzu etdiyi kimi bir milli dövlət quruluşu yaratmağa nail olsun. Ancaq Nizami düşüncələrini, təsəvvüründə canlandırdıklarını qələmin dilinə çevirməyi bacarırdı. Bu qələm bütün qılınclardan iti və kəsərli idi. Odur ki, Nizamidən əvvəlki dövlət qurumları Nizami dövründəki və ondan sonrakı zamanlarda biri digərinin varisi kimi formalaşa bilmədiyi halda Nizaminin ideyaları, dövlətçilik barədəki fikirləri, düşüncə və arzuları onun qələminin bəhrəsi kimi yaşadı və bundan sonrakı dövrlərdə də yaşamaqda davam edəcəkdir. Nizamidən əvvəl və Nizami dövründə Azərbaycan ərazisindəki dövlətçilik qurumlarının daimi, stabil sərhədləri də yox idi. Bunun kimi, hökmdarların özlərinin də sabit milli mənşəyi mövcud deyildi. Ona görə də qarət, talan, oğurluq, qəsdçilik kimi maddi-mənəvi iflas labüd idi. Çünki hökmdarları milli mənəviyyət yox, maddi maraqlar daha çox düşündürürdü. Mənşəcə Azərbaycan etnosuna aid olmayan və Azərbaycançılıq atributlarına biganəlik göstərən hökmdarlar torpaq, millət, xalq təssübkeşlərindən uzaq olduğu səbəbindən dövlətçilikdə milli və mənəvi varislik də formalaşa bilmirdi.

Nizami dövrünün tarixi bizdən uzaqlaşdıqca o zamankı dövlətçilik qurumları, inzibati ərazi sərhədləri, onların coğrafi məkanı, etnik mənsubiyyətin daşıyıcısı olan adlar da variantlaşaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ona görə dövrün ictimai-siyasi xarakterini canlandırmaq və olduğu kimi təsəvvür etmək çətindir. Lakin mövcud

mənbələr bazasında Nizami dövrünün ictimai mühiti və bu mühitdə Azərbaycançılığın səciyyəvi əlamətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq istisna deyildir. Azərbaycan məkanında ərazilərin inzibati bölünməsi ərəblərin xilafəti dövründən əvvəl neçə pərakəndə idisə, sonralar da bu pərakəndəlik davam etməkdə idi. Əlbəttə ki, hər hansı bir məkanda mərkəzləşmiş dövlətin mövcudluğu hegemon dövlətlər üçün maraqlı və əlverişli deyildi. Çünki mərkəzləşmiş dövlət qurumu əhalinin etnik və milli birliyinin təməlini qoya bilərdi. Bu da bir siyasət idi ki, regional səciyyəli etnik təbəqə öz vahid dövdətçiliyini yarada bilməsin. Vahid dövlətçilik şəraitində ictimai həmrəylik yaranar, onlar güclənər və hegemon dövlətlərin varlığına təhlükə törənə bilərdi. Buna görə ilk növbədə hegemon dövlətlər ideoloji siyasətə böyük üstünlük verirdilər. İdeoloji siyasətin məqsədi xalqların parçalanmasının sürətlənməsinə xidmət edirdi. Bunun üzərində ayrı-ayrı etnik təqəbələr arasında münaqişələrin törədilməsi, onların milli dildən məhrum edilməsi, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərin dəyişdirilməsi, etnik qatları təmsil edən intellektlərin hegemon dövlətə xidmət göstərməsi və digər assimilyativ təsirlər də var idi. İdeoloji siyasətə daxil olan bütün forma və variantları bir kənara qoyub tək-cə dil məsələsinin siyasiləşdirilməsinə diqqət yetirsək ayrı-ayrı etnik qurupların, o cümlədən, Azərbaycan cəmiyyətinin həmin siyasətdən irəli gələn ictimai, mənəvi, psixoloji deqradasiyasının necə sosial fəlakətlərə səbəb olduğunu aydın təsəvvür etmək çətin deyildir. Misal üçün, Azərbaycanlı mütəfəkkirlərin, söz ustalarının öz ana dilində yazma bilməməsi, öz intellektual potensialını başqa xalqların mənəvi zənginləşməsinə yönəltmək məcburiyyəti xalqı öz intellektual qüvvəsindən ayırırdı, milli və mənəvi sərvətlərin inkişafını zərbə altında qoyurdu. Dil olmadığı təqdirdə xalqın mənəviyyəti, özünün keçmişdən davam edən mənəvi sərvətləri sağalmaz yara alırdı. Dilin başlıca vəzifəsi, məlumdur ki, informasiya funksiyasından ibarətdir.

İnformasiya o zaman gələcəyə maneəsiz ötürülə bilir ki, yazı və şifahi nitq arasında yaxınlaşma baş versin. Dildə norma sabitliyi yaradılsın. Əgər hər hansı dildə yazılı dil ənənələri davam etmirsə şifahi dil üstün yer tutur. Şifahi nitq isə dilin daxili strukturunu daim dəyişdirməyə meyillidir. Şifahi dilin üstünlüyü ən kiçik arealda belə müxtəlif nitq variantlarının yaranmasına səbəb olur. İnformasiyaların gələcəyə çatdırılmasında isə ciddi maneələr baş verir. Belə ki, məsələn, ta qədimlərdən Azərbaycan dilində yazı ənənəsi daimi və ardıcıl davam edə bilmədiyinə görə tarixən yaranmış ədəbi-bədii nümunələrimizin dili müasirlik üçün ağzı bağlı olan bir xəzinəyə çevrilmişdir. Azərbaycanlı intellektlər öz elmi əsərlərini ərəb dilində yazmaqla ərəb elminin zənginləşməsinə xidmət etdikləri kimi, fars dilində yazılan ədəbi-bədii əsərlər də fars bədii dilinin və yazı normasının zənginləşməsinə, bu normaların stabilləşməsinə xidmət etmişdir. Bu gün Azərbaycan mənşəli Bəhmənyar, (XI əsr), Sıracəddin Urməvi (XII-XIII əsr), Nəsirəddin Tusi (XIII əsr), Eynəlqüzzat Miyanəçi (XII əsr), Mahmud Şəbüstəri (XIV əsr) kimi böyük filosofların, Əbül Üla Gəncəvi, Məhsəti, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani və bir çox yaradıcıların ədəbi-bədii, elmi, maarifçilik ideyaları onların öz yazılarını qələmə aldıkları dillərin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Böyük intellektual potensiala malik olan Azərbaycanlı yaradıcılar ərəblər dövründə ərəblərin, farslar dövründə farsların maraqlarına xidmət etməyə yönəldilmişlər. Ərəb xilafəti, xüsusən, VIII əsrin əvvəllərində daha çox güclənərək regionda və yayıldığı ərazilərdə, o cümlədən, Azərbaycan məkanında ciddi bir təsir qüvvəsinə çevrilmişdi. İnsanlara qılıncdan, oxdan, nizədən daha artıq təsir göstərən islam ideologiyasının yayılmasında maneələr öz qüvvəsini itirirdi. Ona görə də ərəblər bir əldə qılınc, bir əldə müqəddəs «Quran» olmaqla irəliləyir və öz maraqlarını həyata keçirməkdə, demək olar ki, elə bir çətinliklə qarşılaşmırdılar. İslamı qəbul

etməyənlər ya qılıncı susdurulur, ya da böyük miqdarda vergi verməklə canlarını xilas edə bilirdilər. Ərəblərin Qafqaz siyasətində Azərbaycan çox əlverişli strateji mövqeyə malik bir region sayılırdı. Bura həm də yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin bir ölkə idi ki, ərəblərin buraya marağı daha artıq olmuşdu. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, ərəblərin təşkil etdiyi əsas hərbi əməliyyatlar Azərbaycan torpaqlarının üstündən keçməklə aparılırdı. Ona görə də bu əməliyyatlarda Azərbaycanın fiziki, maddi və mənəvi itkiləri daha geniş miqyas alırdı. Tarixçilərin yazdığına görə VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafəti özünün ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. Onun əsas rəqiblərindən olan Bizans mövcud hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqədar Qafqazdakı mövqelərini əldən vermişdi. Yeni şəraitdə Azərbaycan kimi mühüm strateji bazada möhkəmlənmək üçün ərəblərə yalnız onları dəfələrlə ağır vəziyyətə salan xəzərlər üzərində qələbə lazım idi. Bu işdə xəlifə Əbdülməlikinin 639-cü ildən Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin canişini təyin etdiyi qardaşı Məhəmməd ibn Mərvan xüsusi fəaliyyət göstərdi. Onun VIII əsrin əvvəllərində tabeliyində olan Cənubi Qafqaz ərazisində apardığı zor siyasəti ərəblərin bu ərazidə mövqeyini daha da möhkəmlətdi, xəzərlərə qarşı yürüşə çıxmaq imkanı yaratdı.

721-722-ci illərdə Xəlifə II Yəzidin hakimiyyəti zamanı (720-724) qıpçaq və başqa türk tayfaları ilə birləşmiş 30 minlik xəzər ordusu yeni həmlə ilə Azərbaycanın şimal hissəsinə hücum etdi, bütün Arran torpaqlarını keçərək Ermənistan ərazisinə daxil oldu, orada olan ərəb hərbi hissələrini məğlub etdi. Azərbaycan və Ərminiyyənin yeni canişini əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi xəlifənin əmrinə əsasən 25 minlik qoşunla xəzərlərə qarşı çıxış etdi. Azərbaycana qayıdan əl-Cərrah qışı Şəki vilayətində keçirdi. 726-727-ci illərdə Xaqan oğlunun başçılığı altında yenidən Arranı keçərək Azərbaycana soxulan xəzərlər Xəzərin cənub sahilı vilayətlərində ağalıq etməyə başladılar. Lakin çox keçmədən əks-hücumla irəli

atılan ərəblər rəqiblərini Araz çayının o tayına qovaraq onları geri çəkilməyə məcbur etdilər.¹

Aydın məsələdir ki, o zamankı Azərbaycan torpaqlarında müdaxilələrin nəticəsi olaraq daimi ərazi bölgüsü mövcud deyildi. Çünki sərhəd prinsipi tez-tez pozulurdu. Odur ki, o zaman hər hansı bir əraziyə və ya etnosa verilən ad çox zaman indi mövcud olan ərazi bölgüsü və etnik adla uyğun gəlmir. Bu mənada Ermənistan, Ərmən, Ərməniyə, Arran, Alban ərazilərinin və adlarının indiki adlarla və etnik təbəqə ilə uyğun gəlmədiyini istisna sayılmamalıdır. Yəni də tarixi məlumatlarda göstərildiyinə görə baş vermiş ərəb işğalı bu ölkələrin tarixi-coğrafi ərazi bütövlüyünü saxlasa da onların inzibati adını dəyişdirdi. İlk çağlar Azərbaycanın cənub hissəsi olan Abdurbadaqan Albaniya, Ermənistan, Şərqi Gürcüstan və əl-Cəzirə vilayəti ilə birlikdə yeni yaranmış gənc ərəb dövlətinin beş vilayətindən birini təşkil edirdi. Nizaminin əsərlərində Ərmən, Abxaz, Gürcüstan kimi yer adları işlənir ki, indi həmin yerlərin coğrafiyası Nizami dövründən əvvəlki vaxtlarda və Nizami dövründə indiki yerlərin coğrafiyası ilə uyğun gəlmir. Konkret misal olaraq onu demək lazımdır ki, «İskəndərnamə»də adı çəkilən Dəvali bir yerdə Abxaz hökmdarı kimi, başqa yerdə Ərmənin sərkərdəsi kimi verilir. Yaxud Ərmən haqqında bəhs ediləndə onun coğrafi ərazisinin Arran deyilən yeri və hətta Bərdəni əhatə etdiyi göstərilir. Bəzən tədqiqatçıların özləri də ciddi araşdırma aparmadan Məhinbanu və Şirin obrazlarını erməni kimi təqdim edirlər. Əlbəttə ki, bu belə deyildir. Nə o zamankı ermən indiki «ermənidir», nə «Ərməniyyə» Ermənistandır. Bəzən tədqiqatçılar Nizamini yaxşı dərk etmədiyindən, tarixi məqamları nəzərə almadan Nizami obrazlarına müxtəlif don geydirməkdən çəkinmirlər. Məsələn, Y.V.Levkiyevski A.Y.Krımkiyə

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübi. II cild, Bakı, «Elm», 2007, s. 186-188.

əsaslanaraq Şirini və Məhinbanunu erməni kimi təqdim edir. Bu fikir isə başqa səriştəsiz adamları düzgün istiqamətlə aparmadığından bəziləri Nizamini «Xəmsə»dən, «Xəmsə»ni isə ədəbiyyat aləmindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdür.¹ Ona görə də tarixçilərin, xüsusən, Ərmən haqqındakı məlumatlarını buraya daxil etməkdən məqsəd müasir oxucularda yarana bilən yanlışlığın aradan qaldırılmasına diqqəti cəlb etməkdən ibarətdir. Tarixi məlumatlarda göstərilir ki, VIII əsrin başlanğıcında Qafqazın işğal olunmuş torpaqlarında ərəblərin tam hakimiyyətinin bərqərar olması ilə vassallığını da itirən və bir dövlət kimi ləğv edilən Albaniya ərəb vilayəti Arrana (ar-Ran, Aran) çevrildikdə «Ərməniyyə» adlı yeni ərəb inzibati adı yarandı. Bu adı daşıyan ərəb vilayəti öz tərkibində təkcə cənubi Qafqazın qalan hissəsinin fəthindən bir neçə il əvvəl işğal olunmuş bilavasitə Ermənistanı deyil, eləcə də keçmiş Albaniya və İberiya ərazilərini də birləşdirirdi. Yeni ərəb inzibati termininin yuxarıda adı çəkilən ölkələrə də şamil edilməsi Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) islahatları nəticəsində VI əsrin ortalarında yaranmış Bizans Ermənistanı inzibati vahidinin adı ilə bağlı idi. Ərəblərəqədərki inzibati qurumundan miras qalmış «Ərəb Ərminiyyəsi» inzibati adının yaranmasına başqa obyektiv səbəblər də təsir edib: əvvəla, ərəblər hələ Azərbaycan torpaqlarına qədəm basmamış, artıq, 639-640-cı illərdə Mesopotomiya yürüşü zamanı Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqlarını ələ keçirmiş, ikincisi isə ərəb işğal zonasını idarə edən canişinin qərargahını ermənilərin baş şəhəri Dəbildə – Dvində yerləşdirmişdilər. Təbii ki, özlərindən əvvəlki bizans inzibati idarə sisteminə varis çıxmış ərəblər başqa yerdə olduğu kimi, burada da köhnə dövrə aid «Ərminiyyə» adını saxlamışdılar. O da təbiidir ki, işğal prosesində əllərinə ke-

---

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. Yeddi cildə, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 196-197.

çən yeni həmhüdüdü yerləri də onlar artıq tabeliklərində olan zonaya qatmış, bir bölgədə yerləşən bu torpaqları «Ərminiyyə» adlandırmış, bütün Cənubi Qafqazdakı işğal zonasının idarəsini Dəbildə oturan ərəb canişininə-amilinə həvalə etmişdilər. Bu obyektiv səbəblərlə yanaşı qədim kitablardan faydalanan erkən ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqir və b.) islamaqədərki siryani xristian ədəbiyyatından istifadə etmələri də mümkündür, bu ədəbiyyatdan olan məlumata görə Qurcan (Gürcüstan) və Aran (Albaniya) hələ ərəblərəqədərki dövrdə «Ermənistanda olan torpaqlar» adlanırdı.

VII əsrin axırlarında ərəblərlə əks cəhətdə olan Bizansa qarşı ideoloji müharibədə erməni din xadimlərinin etdikləri xidmət müqabilində xəlifənin göstərdiyi iltifat və yürütdüyü qərəzli siyasət bu inzibati adın bir qədər də möhkəmlənməsinə səbəb oldu. (Açıq-aydın görünür ki, ermənilərin ikiüzlülüüyü, xəyanətkarlığı, hər gələnin qarşısında qulluq etməyə və satqınlığa meyilliliyi hələ qədimlərdən bəri davam edən milli-psixoloji bir etiket olmuşdur). Belə bir qərəzli siyasətin nəticəsidir ki, sasanilər dövründə Xəzəryanı İran vilayətləri ilə yanaşı bütün Cənubi Qafqaz vilayətlərini özündə birləşdirən inzibati Adurbadaqan-Azərbaycan adı ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə Xilafətin yalnız Cənubi Qafqazda işğal etdiyi yerlərə verilən inzibati Ərminiyyə adı ilə əvəz olundu.¹ Bu cür inzibati ərazi bölgüsü Nizami vaxtında da davam etdiyi üçündür ki, onun əsərlərində də müəyyən hadisələrlə əlaqədar «Ərmən» və «Ərminiyyə» adlarından istifadəyə rast gəlmək olur. Tarixi məlumatlarda bu inzibati adla əlaqədar belə bir fikir də diqqətə çatdırılır ki, VI əsrdə imperator I Yustinanın Qərbi Ermənistanda, yəni coğrafi baxımdan Ərəb Ərminiyyəindən fərqlənən yerdə həyata keçirdiyi bu inzibati bölgü (o cümlədən, bu bölgünün daha kiçik

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. Yeddi cildə, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 196-197.

vahidləri olan I-IV Bizans Ermənistanı adları) yalnız bilavasitə ermənilərin yaşadığı əraziyə aid idisə «Ərəb Ərməniyəsi» vilayətləri indiki azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və başqalarının yaşadığı və ermənilərə dəxli olmayan Cənubi Qafqaz torpaqlarını əhatə edirdi. Vaxtilə *Bizansın* tabeliyində olan erməni torpaqları kimi ənənəvi olaraq onlar da I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünürdü.¹ Görünür Nizami «Xosrov və Şirin», «İskəndərnamə» poemalarında «Ərmən»lə «Ərməniyyə» adlarını işlədərkən Xosrov və İskəndər dövrünün inzibati bölgüsünə yox, məhz ərəblər vaxtındakı inzibati bölgüyə əsaslanmışdı. Ancaq həmin torpaqlardakı hökmdarların mənşəcə Azərbaycanlı olduğunu qələmə almaqla Nizami gələcək nəsillərə bildirirdi ki, o torpaqlarda ermənilərə aid adın göstərilməsinə baxmayaraq erməni hakimiyyəti olmamışdı. Bu, əlbəttə ki, tarixi bir həqiqətdir və Nizami oxucuları bunlara diqqətlə yanaşmalı, onlara Nizami baxımından qiymət verməlidirlər. Aydın ki, ərəblər dövründə aparılan belə bir namunasib bölgüdə erməni hiyləgərliyi əsas prinsip olmuşdur. Çünki həmin bölgü heç bir reallığı əks etdirmir. Bu mənada ki, hələ indi ermənilərin kompakt yaşadığı ərazidə heç iki milyon erməni yoxdur. (Əksəriyyəti də dolanışq və rahatlıq üzündən xarici ölkələrə miqrasiya etmişlər). Necə ola bilər ki, ərəblər dövründə mövcud olan bir ovuc erməni mənbələrdə göstərilən böyük əraziyə yayılmış olsunlar. Buradan görünür ki, «Ərmən» və ya «Ərməniyyə» adları həmin ərazilərdə yaşayan etnik təbəqəni düzgün adlandırmır.

Tarixi mənbələrdə göstərilən bu məlumatlar inandırıcıdır görünə bilər ki, onlar Xilafət qoşunlarının ələ keçirdikləri və müəyyən inzibati bölgü daxilində öz köhnə adlarını saxlayan ərazilər barədəki erkən ərəb mənbələrinə məxsusdur. Maraqlı burasıdır ki, ərəblərəqədərki Bizans

---

¹ Yenə orada, s. 197.

inzitabi bölgüsü haqqında ətraflı məlumat verən sinxron erməni mənbələri ərəblərin bu inzibati bölgüsü haqqında heç bir məlumat vermir. Çox güman ki, bu «məlumatsızlıq» bütün bölgə ərazisinin süni şəkildə «Ərminiyyə» adı ilə birləşdirilməsindən irəli gəlirdi. Məhz buna görə də bu dövr haqqında məlumat verən ərəb mənbələri erməni torpaqları ilə birlikdə ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən «Ərminiyyə» inzibati vahidi ilə yanaşı ərəblərəqədərki Sasani inzibati vahidi «Azərbaycanın» (Adurbadaqanın) da adını çəkirlər. Beləliklə, ərəblər dövründə «Ərminiyyə» əraziləri barədə ərəblərin özlərinin təqdim etdiyi məlumatlara görə həmin ərazilər aşağıdakı kimi bölünürdü:

I Ərminiyyə bölgüsünə ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqları və 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun ətrafları daxil edilirdi.

II Ərminiyyə adlandırdıqları hissəyə ərəb inzibati hakim dairələri Cürzanı (Gürcüstanın bir hissəsini), Tiflis yaxınlığında Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil şəhərini, Dərbəndin yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad şəhərini, eləcə də Lanz vilayətini daxil edirdilər.

III-IV ərəb Ərminiyyəsi isə ermənilərin Dəbildən Şimşatadək yaşadıkları yerləri əhatə edirdi. Beləliklə, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı I və II Ərminiyyə inzibati bölgüləri şimalda Tiflis və Dərbənddən Cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından tutmuş şərqdə Xəzər dənizindək olan sasahəni əhatə edir və əsasən, ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.¹

Ərəblər dövründə elmin inkişafı ilə bağlı bir çox əsərlər, tədqiqatlar, şərhələr də meydana çıxmışdı. Bu əsərlər ərəb dilində yazılmasına baxmayaraq Azərbaycan

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. Yeddi cildə, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 198.

intellektinin formalaşmasına da güclü təsir edirdi. Doğrudur, ərəb dilində yazan alimlərin, mütəfəkkirlərin içərisində Azərbaycan mənşəli intellektlər də az olmamışdı. Ancaq demək olmaz ki, həmin intellektlər Azərbaycan ictimai şüurunun formalaşmasına öz təsirini göstərə bilirdi. Əlbəttə ki, belə olmamışdı və onu gözləmək də əbəs işdir. Çünki həmin əsərlərin və tədqiqatların içərisində Azərbaycanlı intellektinin, Azərbaycanlı təfəkkürünün öz xüsusi çəkisi olsa da onlar bütövlükdə ərəb dünyasının elmi potensialının inkişafına, ərəb ictimai şüurunun təkamülünə və ərəb dili normalarının inkişafına xidmət edirdi. Mümkündür ki, o zaman yaranan əsərlərin məzmununda Azərbaycançılıq ideyalarının izləri mövcud olsun. Lakin bu ideyalar, əvvəla, açıq-aşkar verilə bilməzdi. Onların ifadə olunması üçün xüsusi rəmzlərdən istifadə edilə bilirdi ki, bunu da əlbəttə, anlamaq çətin idi. Bu çətinlik isə Azərbaycançılıq ideyalarının təbliğ edilməsi işində çox ciddi bir maneə olardı. Digər tərəfi, dövrün elmi ədəbiyyatı, elmi fikir və mülahizələri birbaşa islam təbliğatı, islam mədəniyyəti və islam fəlsəfəsi bazasında həyata keçirilirdi. Həmin əsərlərdə texniki tərəqqi və kəşflər haqqında irəliyə doğru nəinki bir addım, heç bir qarış da hərəkət baş verməsi görünmürdü. Milli ictimai şüur çox zaman, fanatizmdə, ağılın, təfəkkürün kütləşdirilməsinə yönəlmiş fəlsəfi cərəyanların cəfəngiyat bataqlığında itib-batırdı.

Tarixi məlumatlarda göstərilir ki, «Xəlifə Əbdülməlikin (688-705) islahatları nəticəsində kargüzarlığın ərəb dilində aparılması dövlət idarələrində işləyən yerli Azərbaycanlı məmurlar üçün bu dili bilməyi vacib etmişdi. Ərəb dilini bilməyənlərə hətta, adi vəzifələr də verilmirdi. Tədricən ərəb dilinin işğalçının dili olduğu unuduldu. Artıq, bir-iki əsrdən sonra bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. Quranın yalnız yazıldığı dildə öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənmə və mənimsənilmə arealını genişləndirdi. Hər bir müsəlman millətindən asılı

olmayaraq ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə, o dövrdə hər bir müsəlman hər şeydən əvvəl dini icmanın üzvü, ondan sonra isə bu və ya digər yerin sakini, hər hansı millətin nümayəndəsi idi. Ona görə də milli-etnik sərhədlər getdikcə zəifləyir, yox dərəcəsinə çatır, dini mənsubiyyət isə çox işdə əsas amil hesab olunurdu. Bəzən mənşəcə ərəb olmayan, lakin əsərlərini ərəb dilində yazan hər hansı alimin və ya yazıçının etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək və üzə çıxarmaq çətin, hətta, qeyri-mümkün olurdu. Belələrinin Xilafətin mənəvi həyatında iştirakı ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur, onlar həm ərəb, həm də öz milli mədəniyyətlərinin nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər».¹ Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-ərəb alimləri öz əsərləri ilə öz milli mədəniyyətlərinin nümayəndəsi kimi çıxış etsələr də onların yaratdığı əsərlər ümumi ərəb kontekstində əriyib gedirdi və bunlar onların aid olduğu etnik təbəqənin milli sərvətinə çevrilə bilmirdi. Aşağıda adları göstərilən alimlərin yaratdığı əsərlər, zahirən də olsa göründüyü kimi, islam mədəniyyətinin, islam ictimai şüurunun inkişafına yönəlmişdi. Mənbələrdə Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəinin adı çəkilən «Kitab əl-Mürşid fil-fiqh» («Fiqhə dair düzgün yol göstərən kitab»), «Kitab ər-rədd alə əl-müxalifin fil-fiqh» («Fiqhə müxalif olanlara cavab kitabı»), «Kitab əl-cami fi üsul əl-fiqh» («Fiqhın əsaslarına dair toplusu») və başqa əsərləri öz dövründə məşhur idi. Bundan başqa ərəbdilli mədəniyyətin Azərbaycanlı nümayəndələrindən Əbdüləziz ibn Həsən əl-Bərdəi, Əbusəid Əhməd ibn Hüseyin əl-Bərdəi, Əbübəkir Məhəmməd ibn Abdullah əl-Əbhəri, Yəqub ibn Musa əl-

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. Yeddi cildə, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 284-285.

Ərdəbili, Musa ibn İmran əs-Səlməsi, Əbu-bəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdici kimi məşhur şəxsiyyətlərin adlarını göstərmək olar. Adları ərəb kontekstinin siyahısında itibatmış intellektlərin qat-qat çox olması da istisna sayılmamalıdır. Bu dövrdə ərəbdilli ədəbiyyatın zənginləşməsində Azərbaycan mənşəli yaradıcılar da az olmamışdı. Bunların bir çoxu öz ərəb quruluşlu adları və əsərləri ilə ərəb kontekstində əriyib getmişdir. Məşhurların isə ərəb ədəbiyyatını inkişaf etdirən yaradıcılar kimi adları bu və ya digər mənbələrdə saxlanılır. Bunlardan tarixi mənbələrdə adları çəkilən Musa Şəhəvatı, İsmayıl ibn Yaşarı Əbül Abbas əl-Əmanı və digərlərini göstərmək olar. Tarixi mənbələrdə deyildiyi kimi, onlar burada (Azərbaycanda) böyümüş, ilk təhsillərini doğma diyarda almış, öz xalqlarının mədəniyyətini, o cümlədən, şifahi xalq ədəbiyyatının heca vəznini tam mənimsəmişdilər. Onların poeziyasından dövrümüzə çatan nümunələr sübut edir ki, iki mədəniyyətin sintezindən qidalanmış, ümummüsəlman mədəniyyətinin ilk poetik səhifələrini yaradan bu şairlər doğma heca vəzninin təsiri ilə ərəb ədəbiyyatında özünəməxsus yeni cığır açmışlar. Bu, həmçinin sübut edir ki, Azərbaycanın da daxil olduğu xilafətin söz ustaları sırasında görkəmli yer tuta bilmiş Azərbaycanlı şairlər vətəndən uzaqda yaşasalar da ərəb dilində yazsalar da doğma diyara, doğma mədəniyyətə bağlı olmuş, bunlardan bəhrələnmişlər».¹

Elə buradaca onu demək lazımdır ki, həmin dövrdə Azərbaycandilli mədəniyyət öz doğma vətəninə qədim ənənələrin varisliyini davam etdirərək yazısız-pozusuz öz nümunələrini yaradırdı. Bunların içərisində el ozanlarının düzüb qoşduğu nağıllar, dastanlar, bayatılar, şeirlər zaman-

---

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. Yeddi cildə, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 303.

zaman yaşamaqda davam etmişdir. Bunların içərisində dünya mədəniyyət xəzinəsinin qızıl fonduna daxil olmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» müstəsna yer tutur. Əgər o dövrdən indiyə kimi Azərbaycanda yazılı ənənələr mövcud olsaydı və davam etsəydi xalqımızın necə mənəvi sərvətlərə malik olduğu haqqında bütöv və aydın təsəvvür yaranardı.

Ərəblər dövründə Azərbaycan dilinin sıxışdırılması ilə milli mədəniyyətimizdə bir uçurum baş verdiyi kimi, bu ərazidə xırda dövlətlərin yaranması da milli birliyin və milli şüurun əsrlər boyu ləngiməsinə səbəb olurdu. Hələ onu da nəzərə almaq lazımdır ki, çox zaman bu qurumlara rəhbərlik yerli adamlara yox, Xilafətin özündən olanlara həvalə edilirdi. Məsələn, Yəzid ibn Məzdəkin oğlanları Əsəd, Xalid və Məhəmməd Xilafətdə özlərinə böyük nüfuz qazandıqları üçün Şirvanda yaradılmış Məzdəkilər dövlətinin ayrı-ayrı vaxtlarda hökmdarı olmuşlar. Yəzid ibn Məzdək özü 799-cu ildən 801-ci ilə kimi, Əsəd 802-ci ilə kimi, Məhəmməd isə 803-cü ilə kimi hakimiyyət etmişdir. Xalid ibn Yəzid isə 844-cü ilə qədər Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Məzdəkilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti 1232-ci ilə kimi davam etdi. Həmin dövrdən Şirvan, artıq, monqolların hücumuna məruz qaldı və Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə son qoyuldu.¹

Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra «Bab-ül-Əbvab» (Qapılar qapısı) adlandıqları Dərbəndi ələ keçirdilər. IX əsrin ortalarında Dərbəndə hakimiyyət vəzifəsi xüsusi təyinatla yerinə yetirilirdi. 851-ci ildə isə xəlifə Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi olan Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid Əş-Şeybaniyyə həmin ərazini iqta payı kimi bağışladı. Dərdənddə yaradılmış

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 323-338.

Əmirlik qurumu monqol istilasına qədərki müddətdə Xilafətin tabeçiliyində Xilafət tərəfindən təyin olunan hakimlər tərəfindən idarə olunurdu.¹

VIII əsrin əvvəllərində Albaniyada dövlətçiliyə son qoyulsa da Mehranilər sülaləsinə mənsub feodal hakimlər Arsakda öz mülklərini qoruyub saxlamışdılar. Beləliklə, tarixi alban vilayəti olan Arsakda ərəblərə cizyə, vergi və xərac verməklə knyazlıq səviyyəsindəki Sünik və Arsak-Xaçın adlı dövlətçilik qurumu formalaşdırıldı. XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində Arsak ərazisində təşəkkül tapan Xaçın knyazlığı qədim Albaniyanın bir hissəsi idi. 1224-cü ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumu zamanı Xaçına hakimlik edən Həsən Cəlal vergi sayəsində knyazlığı dağılmaqdan qurtarır. Arsak-Xaçın knyazlığı XV əsrə qədər öz mövcudluğunu saxlamaqda davam edir.²

Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi ilə yaranan dövlətçilik qurumlarından biri də Şəki məlikliyi olmuşdur. Xəlifə I Validin dövründə (705-715) Albaniyanı bir dövlət kimi ləğv edən, buranı Xilafətin canişinliklərindən birinə çevirən ərəblər bölgədə ağalığı saxlamaq üçün Şəkini özlərinin strateji bazası etdilər. Şəki məlikliyi 1207-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddini ələ keçirdikdən sonra oraya Səfiəddin Məhəmməd əl Tuğranını Şəki və Qəbələnin vəsisi (hakimi) təyin etdi.³

Azərbaycanın siyasi tarixində qoyduqları ənənəyə müvafiq olaraq xırda padişahlıqlar mövcud olmaqda davam edirdi. Bunlardan biri də X əsrdə yaranmış Sasanilər dövləti idi. Onlar özlərindən əvvəlki Sacilər əvəz edirdilər. Salarilər özləri mənşəcə *Deyləmi* idilər. Deyləm İranda Qvilan vilayətinin şimal-qərb hissəsinə verilən addır. Deyləmilər deyəndə həmin ərazidə yaşayan etnik təbəqə nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatda Deyləm (Deyləmilər)

---

¹ Azərbaycan tarixi. III-VIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 338-351.

² Yənə orada, s. 351-355.

³ Yənə orada, s. 355-363.

«cod saçlı qul» mənasında işlədilmişdir. Deyləm, həm də adı göstərilən ərazidə şəhər adıdır. Bütöv Azərbaycana sahib olan salarilər Ərdəbildə möhkəmlənməklə bütün Ərminiyyəyə, Şirvana və Dərbəndə qədər olan ərazilərdə yerləşmişlər. Salarilər dövləti 40 il müddətində yaşaya bildi. Nəhayət, 987-88-ci illərdə hakimiyyət Rəvvadi hakimi Əbülheysin ixtiyarına keçdi. Rəvvadilər dövləti X əsrin sonlarından başlayaraq təqribən bir əsr ərzində Azərbaycanın siyasi səhnəsində özünə yer tuta bilmişdir. 1116-17-ci ildə Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatmışdır. Azərbaycanda X əsrin ortalarından XII əsrin sonunadək bir Şəddadilər dövləti də mövcud olmuşdur. Onların hakimiyyət coğrafiyası Gəncə, Naxçıvan, Dvin və Ani ərazilərini əhatə etmişdir. 1130-cu ildə Şəddadilər hakimiyyəti Səlcuqilərin gəlişi nəticəsində süquta uğramışdır.¹

XI əsrin əvvəllərində oğuz dəstələri Cənubi Qafqaz ərazisində göründülər. 1018-1021-ci Araz çayını keçən oğuzlar cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına gedərək Naxçıvan, sonra isə Dəbil ərazisinə daxil oldular. 1029-cu ildə Gürcüstan torpaqlarına qədəm basdılar. 1038-ci ildə Toğrul bəy Səlcuqilər sülaləsinin ilk hökmdarı elan edildi. 1055-ci ildə böyük soltan Toğrul Bağdada gələrək Abbasi Xəlifəsi əl-Qaimin (1031-1075) öz əlindən soltanlıq taxt-tacını qəbul etdi. XI əsrin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərğaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiyanın yaradıcısı və əsas hərəkətverici qüvvəsi isə oğuz tayfası idi.²

Böyük Səlcuq soltanlarının hakimiyyəti illərində (1097-1157) biri digərindən asılı olmayan ayrı-ayrı soltanlıqlara parçalanmış Səlcuq dövləti tənəzzülə uğradı. Bu parçalanma Xəlifə əl-Müstəhzərin (1092-1118) vasitəçiliyi ilə rəsmiləşdirildi. Əlbəttə ki, Xəlifəyə də onun

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 363-386.

² Yenə orada, s. 387-393.

nüfuzu altındakı torpaqlarda böyük və güclü bir mərkəzləşmiş dövlətin mövcudluğu sərif edə bilməzdi. İmperiyanın bölünməsi ilə Məlikşahın oğlu Börküyarıq soltan elan olundu. İkinci oğlu Məhəmməd Təpər Azərbaycan, əl-Cəzirə və Diyarbəkərin məliki oldu. Üçüncü oğlu Səncər isə Xorasan məliki oldu. Bu parçalanma daxili münaqişələrin başa çatması ilə nəticələnmədi, əksinə, münaqişələr getdikcə daha da kəskinləşməyə başladı. 1160-cı ildən Atabəylər hakimiyyətinin formalaşdırılması baş verdi. Ancaq Atabəylər dövründə də əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi sabitlik yox idi. Ona görə onları da labüd tənəzzül gözləyirdi. Nəticədə onlar da 1221-ci ildə Azərbaycan ərazisinə təcavüz edən monqollara qarşı dura bilmədilər və dövlətçilik süquta uğradı.¹

Azərbaycanın tarixində baş verən bütün bu hadisələr və hakimiyyət uğrunda çəkişmələr mərkəzləşmiş dövlət quruluşunun yaradılmasına böyük bir maneçilik törədirdi. Ona görə də ərəblər dövründə dövlətin idarəçilik sistemi ərəb siyasətinə tabe edilirdi. Cəlaləddin özü monqollardan qaçmış olsa da Azərbaycanda yaranmış və ideoloji cəhətdən milliliyə meyli olmayan qüvvələr onun da qarşısında duruş gətirmək üçün özlərində qüvvə tapa bilmədilər. Monqollar dövründə isə bütün ölkənin hər yerində ocaq tüstüsü yerinə yaşayış məskənlərinin od tutub yanması baş verdi. Təkcə Nizami dövründə yox, ondan əvvəl də dövlətçilik siyasətindəki pərakəndəlik milli birlik, həmrəylik və milli vətəndaşlıq ideologiyasının yaranmasını nəinki zərurətə çevirdi, əksinə, belə bir ideologiya yaratmaq təşəbbüsləri sanki beyinlərdən silinmişdi. Ərazi bütövlüyü yox, mərkəzləşdirilmiş dövlətçilik yox, milli şüurun formalaşması imkanları yox, ideoloji vahidlik yox, xalqın birliyini təcəssüm etdirən dil yox! Belə bir vəziyyətdə mövcud intellektual potensialın da millilik amalı yox idi. İntellektual potensial mövcud olsa da o Azərbaycana yox,

---

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 403-436.

Azərbaycanın üstündə gəzən yad əllərin tuşladığı istiqamətlərdəki məkanlara xidmət edirdi. Daha dəqiq desək, elm və mədəniyyət ərəblərə, bədii sənət və ədəbi yaradıcılıq farslara və fars mədəni irsinin zənginləşdirilməsinə xidmət edirdi. Nizamidən əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi, Nizami dövründə də Azərbaycanda çox güclü elmi və ədəbi-bədii potensial mövcud idi. Bu yaxşı idi. Çünki bünövrədən Azərbaycan xalqında intellektual potensial güclü olmuşdur. Ancaq bu faktdan da qaçmaq mümkün deyil ki, dövrün yetişdirdiyi intellektlər Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə, ədəbi-bədii sənətinin inkişafına xidmət edə bilməmişdir. Səbəb budur ki, hakimiyyətdə təmsil olunan qüvvələr çörəyini yediyi, suyunu içdiyi, nemətlərindən bəhrələndiyi xalqın mənafeyi barədə düşünməmişlər. Azərbaycan mənşəli dövlət başçılarının səhvi onda idi ki, onlar özlərinin hakimiyyətləri dövründə milli şüuru oyatmaq əvəzinə vaxtlarını sərvət toplamağa və eyş-işrət məclisləri qurmağa sərf edirdilər, özlərindən sonrakı dövr üçün heç bir əməli iş görə bilməmişdilər. Ona görə də onların hakimiyyətləri arasında varislik yarana bilmədi.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan hakimlərinin xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, milli şüurunun formalaşdırılmasına, milli-mənəvi sərvətin gələcək nəsillərə onun öz dili ilə çatdırılmasına etinasızlığını və laqeydliyini «Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovun dövlət işlərini atıb key məclisləri qurmasında, «Yeddi gözəl» poemasında Bəhram şahın vaxtını yeddi iqlimdən gətirdiyi qızlara keçirdiyi eyş-işrətlərdə açıb göstərir. Xosrovun dövlət işlərini buraxıb eyş-işrətə qurşanmasının nəticəsi nə oldu? O nə ölkəsinin əhalisinə bir xeyir verə bilmədi, nə də öz övladına tərbiyə. Ailə tərbiyəsini görməyən övlad, atasının eyş-işrətlə nəfəs aldığından başqa bir tərbiyə götürə bilməyən oğul beynində eyş-işrətdən başqa bir şey yarada bilməmişdi. Odur ki, Xosrov özü yaratdığı, bünövrəsini əvvəldən qoyduğu faciənin də qurbanı oldu. Oğul atasının

əhli-əyalına göz yetirdi və onun qətlinə fərman verdi. Bunu Füzuli çox yaxşı deyib:

Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başımə daşlar
Binasın tişeyi ahim ilə viran etdiyimdəndir.

F, I, 122, 4.

(Əgər fələkdən başıma daşlar yağarsa səbəbsiz yerdən deyildir. Fələyin binasını ahımın külüngü ilə viran edib dağıtdığım üçündür).

Başqa sözlə, Xosrov «nə əkmışdisə onu da biçmişdi».

Bəhram şah isə başı yeddi iqlimdən gətirdiyi qızlarla eysə qarşdığı üçün ölkənin hakimiyyəti xain vəzir Rast Rövşənin əlinə keçmişdi. Çin xaqanı isə hakimiyyətdə boşluq görüb ölkəyə qoşun çəkir. Bəhram nəhayət ayılır, işləri yoluna qoyur və marağada qeyb olur. Bunlar ibrət idi.

Nizami zahiri bədii bəzək-düzək içində Azərbaycan hökmdarlarının diqqətini öz əsərlərindəki şahların işlərindən ibrət götürməyə çağırırdı.

Nizaminin yaşadığı dövrdə də elm və ədəbiyyat-sənət sahibləri var idi. Demək olmaz ki, onların yaratdıqlarından Azərbaycana xidmət nümunəsi yox idi. Ancaq onların bir çoxu qorunmamışdır. Qalanlar isə əsas etibarlı ilə ya dövrün hökmdarlarına ithafnamələr və ya ərəb-fars ideologiyasını, milli dəyərlərini zənginləşdirən əsərlərdən ibarət olmuşdur. Nizami dövründə yaşamış Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin yazdığı «Tarixi Azərbaycan» («Azərbaycan tarixi») adlı kitab bizə gəlib çatmamışdır. Çatsa idi dövrün haqqında, həmçinin, Azərbaycanın tarixi keçmişi barədə maraqlı məlumat əldə etmək mümkün olardı. Dövrün alim şəxslərindən biri Gəncəli Əbu Həfz Ömər ibn Osman ibn Şüeyb əl-Cənzinin «Əl-hasil» («Vücada gələn, yaranan») adlı əsərinin əlyazması indi də Paris Milli kitabxanasında saxlanılır. Bunlardan başqa

dövrün görkəmli alimlərindən Tacəddin Əbül Fədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvinin, Əmin əd-Din Müzəffər ibn Əbu Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Əli ət-Təbrizinin, Əbül Fazl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbilinin, Kəmaləddin əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvaninin, əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli (Xətib Təbrizinin) və başqalarının adlarını göstərmək olar.¹

Bu dövrdə bir çox Azərbaycanlı bədii sənət ustaları da yetişmişdi ki, onların əksəriyyəti hökmdarların sarayında yazıb yaradır və saray ədəbiyyatı nümunələrinin zənginləşdirilməsinə xidmət edirdilər.

Fars dilində yazılan ədəbi-bədii nümunələr aydındır ki, fars dilinin bədii üslubunu, fars poeziya incəliklərinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda çox görkəmli ədəbi-bədii sənət ustaları yetişmişdi. Onlardan Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi sənətkarlar xüsusilə məşhur olmuşlar. Şirvanşahlar sarayında hələ X-XI əsrlərdən fəaliyyət göstərən şairlər məclisinə böyük istedad sahibi Əbulülə Gəncəvi rəhbərlik edirdi. Əbülülə Gəncəvi Qətran Təbrizinin yetişdirməsi idi. Şirvanşahlar sarayında böyük nüfuz qazanmışdı. Əbülülə Gəncəvidən sonra şairlər məclisinə Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199) başçılıq etmişdir. Doğrudur, Xaqaninin bu gün əlimizdə ana dilində yazdığı heç bir nümunə qalmamışdır, ancaq onun əsərlərində Azərbaycan sözlərinin işlədilməsinə də təsadüf edilir. Xaqaninin bir beytində belə deyilir:

Məra dər parsi fohşi ke quyənd
Be torki çərxeşan quyəd ki, *sənsən*

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 517-524.

(Farsca mənə söyüş desələr çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən).

Xaqaninin divanında da çoxlu Azərbaycan sözlərinin işlədilməsinə rast gəlmək olur. Bunlara aid *su, tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan* və b. nümunələri misal göstərmək olar.¹

Xaqaninin «Həbsiyyə» adlı qəsidələr silsiləsində, «Töhfətül-İraqeyn» (İki İraqın töhfəsi) məsnəvisində və «Mədain xərabələri» əsərlərində fəlsəfi fikirlərin təcəssümü əsas yer tutur.

Şirvanşah III Mənuçöhrün sarayındakı şairlərdən biri də Əbu Nazim Məhəmməd Fələki Şirvani (1107-1147) olmuşdur. Onun bədii yaradıcılığı ilə yanaşı «Ehkamun nücum» («Ulduzlara dair mühakimələr») adlı elmi əsərinin olduğu barədə də məlumatlar vardır.

Nizami dövrünün nüfuzlu nümayəndələrindən biri də Məhsəti Gəncəvidir. O, 1089-cu ildə Gəncədə doğulmuş, 1182-83-cü illərdə öldüyü təxmin edilir. Yaradıcılığı əsas etibarlı ilə qəzəl janrına aiddir. Azərbaycanın farsdilli poeziyasının «qızıl əsri» kimi tarixlərə düşmüş, dövrünün görkəmli nümayəndələrindən biri də Mücirəddin Beyləqani olmuşdur. Onun doğulduğu il haqqında dəqiq məlumat yoxdur. 1190-cı ildə Təbrizdə öldüyü təxmin edilir.

Dövrün tanınmış şairlərindən biri də Qivami Mütərrizi Gəncəvidir. Doğulduğu tarix dəqiq məlum deyil. 1190-cı ildə vəfat etdiyi barədə məlumatlar vardır. Mənbələrdə Nizaminin əmisi oğlu və ya qardaşı olduğu göstərilir.

Bu qısa xülasələrdən aydın olur ki, Nizami mühiti siyasi cəhətdən Azərbaycanın bütövlüyünün, stabil dövlətçilik qurumunun formalaşmadığı, milli şüurun oyanmasına təsir göstərən amillərin mövcud olmadığı bir mərhələyə aid idi. Elmi əsərlər ərəb elminə xidmət edirdi, ədəbi-bədii nümunələr isə fars ədəbiyyatının

---

¹ Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü. II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 533.

zənginləşdirilməsinə yönəldilmişdi. Doğrudur, o zaman fars dili şeir-sənət dili kimi öz hüdudlarından daha geniş bir areala hakim kəsilmişdi. Ərəb dili isə dini ehkamların təbliğindən daha artıq ərəb siyasi-ideoloji dünyagörüşünün yayılmasına xidmət edirdi. Bu bir həqiqətdir ki, öz zamanında ərəblər başqa xalqlar kimi islamı Azərbaycan xalqının beyninə zor və ya xoş vasitəsi ilə yetirmişdilər. Lakin bundan məqsəd təkcə o deyildi ki, insanlar islamın haqq din olduğunu dərk edə bilsinlər. Burada daha qlobal bir siyasət hökm sürürdü ki, islamlaşma ideologiyası altında başqa xalqlar ərəblərin yaratdığı imperiyaya daxil olsun və bu xalqlar içərisindən çıxan intellektlər ərəb dünyasının «xidmətçilərinə» çevrilsinlər. Fars dili isə ədəbiyyatda daha əvvəllər hökmran mövqə tuturdu. Mənbələrdə göstəriləyinə görə IX əsrin sonunda mərkəzi Buxara və Səmərqənd şəhərləri olmaqla Orta Asiyada yaranan Samanilər dövləti ən böyük qüdrətə çatmış və demək olar ki, tam müstəqilliyə nail olmuşdu. Tədricən Samanilər İranın və Orta Asiyanın bütün vilayətlərini özlərinə tabe etdilər. Samanilər başda olmaqla İran və Orta Asiya xalqlarının ərəb hökmranlığına qarşı apardıqları mübarizənin ən mühüm nəticələrindən biri ərəb dilinin tədricən sıxışdırılıb aradan çıxarılması oldu. Onun yerini «farsiye-dari» (saray fars dili) tutdu. Bu dil Samanilər dövlətini yaradan xalqın dili idi və o, ölkənin bütün ərazilərində rəsmi dilə çevrilmişdi. İranın və Orta Asiyanın hər tərəfindən istedadlı alimlər, şairlər, ədiblər Samanilər sarayına axışdırdılar. Məşhur Rudəki başda olmaqla görkəmli söz ustaları bu dövrdə dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən bir sıra qiymətli əsərlər yaratdılar. Bu dövrdə yaranmış əsərlər içərisində Rudəkinin lirikası, İbn Sinanın elmi əsərləri, Firdovsinin «Şahnaməsi» böyük şöhrət qazanmışdı. X əsrdə Samanilər hakimiyyəti süquta uğradı və onun yerinə mənişəcə türk olan Qəznəvilər sülaləsi gəldi. Qəznə şəhəri isə bu sülalənin yaratdığı hakimiyyətin paytaxtı oldu. Qəznəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra da fars dili öz

mövqeyini itirmədi. Əksinə, qəznəvilər fars dilini qəbul edərək onun daha da çiçəklənməsinə, bu dildə müstəqil sənət abidələrinin qələmə alınmasına şərait yaratdılar. Qəznəvilər dövründə fars dili öz əhatəsini genişləndirərək nəinki İran və Orta Asiya ərazisində, həmçinin, Azərbaycanda və Kiçik Asiyada yayılmağa və genişlənməyə başladı. Demək olmazdı ki, türklərdə bu zaman heç bir əsər yox idi. Əlbəttə ki, milli şüurun canlanmasına münbit şərait olan yerlərdə türkdilli ədəbiyyatın da yarandığı müşahidə edilirdi. Bu cəhətdən, Qırğızıstanda Yusif Balasaqunlunun yazdığı «Qudatqu bilik» («Xoşbəxtliyə aparan bilik») adlı böyük poeması buna nümunə idi. Ancaq fars dilinin İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Hindistan və Kiçik Asiya kimi geniş bir arealda yayılması müqabilində türkdilli əsərlər kölgədə qalırdı.¹ Eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Yusif Balasaqunlu (1017-1077) XI əsrin 70-ci illərinin əvvəlində yazdığı «Qudatqu bilik» adlı əsərini Firdovsinin «Şahnamə»sinə cavab olaraq yaratmışdı. Ona görə də onun adı həm də «Şahnameyi-türki» adlandırılırdı.² Görünür, farsdilli poeziyanın geniş yayıldığı bir məqamda türkdilli əsərlərin şöhrət tapmasına zəmin yaranmamışdı. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə türk dillərinin hər hansı birində yaranmış əsərlərin bədii dəyəri, ictimai əhəmiyyəti farsdilli ədəbiyyatdan daha üstün sayılmalıdır. Çünki türk dillərində yaranan əsərlər bütövlükdə ümumtürk milli şüurunun oyadılmasında və canlandırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edə bilərdi.

Dövrün ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi adı öz zamanından çox-çox uzaqlara gedib çıxan Nizami də əsas əsərlərini fars dilində yazıb yaratmışdır. Çünki fars dilində yazmaq, bir növ asan idi. Bu mənada ki, bu dilin bədii üslubu zaman-zaman cilalana-cilalana gəlmişdi. Ona görə

---

¹ Bax: Rüstəm Əliyev. Nizami Gəncəvi. Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 21-23.

² Azərbaycan tarixi. III-XIII əsrin I rübü, II cild, Bakı, «Elm», 2007, s. 526.

də bu dildə poeziya daha ritmik və ahəngdar səslənirdi. Digər tərəfdən fars dili geniş arealda yayıldığından bu dildə yazılan əsərlərə oxunaqlıq baxımından maraq daha artıq idi. Poetik üslub bu dili o dərəcədə cilalaya bilmişdi ki, təsvirin özündə xüsusi «standart» ifadələr formalaşmışdı və sabit norma əmələ gəlmişdi. Bunun sayəsində yazılan əsərlər fars dili bilənlər üçün asan başa düşülürdü. Türk dillərində yazılan əsərlər isə bu dillərin hər hansı birində yazılmalı idi. Başqa ərazilərdə yaşayan türkdilli xalqların isə bu əsərlərin dilini başa düşməsində çətinliklər baş verirdi. Çünki türkdilli xalqlar vahid türkdilli bir dövlət yarada bilməmişdilər ki, bu xalqların içərisindən çıxan söz ustaları ümumi normalara malik olan dildə bir-birini asan başa düşə bilə idilər. Daha sonra, farsdilli ədəbiyyatın ən seçilmiş nümunələri hökmdarlara həsr olunurdu. Hökmdarlara həsr olunan əsərlərin isə qorunma ehtimalı daha çox idi. Türk dillərinin birində yazılmış əsərlər, daha dəqiq və çəkinmədən desək, milli şüurun oynamadığı bir məqamda kimin tərəfindən qorunub saxlanmalı idi? Olsun ki, tarixlərdə türk mənşəli böyük sənətkarlar ana dilində möhtəşəm əsərlər yaratmışlar. Ancaq onlardan nə qədəri biganəlik mühitində zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır? Olduqca az, cüzi miqdarda. Baxmayaraq ki, Azərbaycan mənşəli söz ustaları özlərinin möhtəşəm əsərlərini fars dilində yaratmışlar, hər halda, bu əsərlərin içərisində Azərbaycanın da payı vardır. O baxır, hansı müəllif öz əsərlərində milliliyə nə dərəcədə yer ayırmışdır. Nizaminin əsərlərinə gəlicə, tam haqqımız var deməyə ki, onun əsərlərinin yalnız zahiri farsdır. Nizaminin bütün əldə olan əsərlərinin ruhu Azərbaycandır və Azərbaycanla bağlıdır. Bu böyük şəxsiyyət heç zaman öz milli mənşəyinə və etnik təəssübkeşliyinə biganə olmamışdır. O öz milli düşüncələrini, Azərbaycançılıq ideyalarını fars dili pərdəsi ilə örtülü şəkildə vermişdir. Təsvir etdiyi bütün hadisələrin bədii bəzək-düzəyi altında öz milli təəssübkeşliyini tam təfərrüatı ilə canlandırmışdır. Nizami əsərlərini oxuduqca,

onun dilini təhlil etdikcə belə bir fikrə haqqa qazandırmaq olur ki, bu əsərlərin ancaq zahiri, görünən tərəfi farsçılığa aiddir, batini, ruhu, milli dəyərləri ancaq öz xalqına, Azərbaycana məxsusdur. Onun üzərindən zahiri pərdəni, bər-bəzəyi, rəngarəng bədii örtüyü götürdükdə aşağı, alt qatda Azərbaycançılıq ümmanının çağladığını müşahidə etmək olur. Şair özü də sözə bər-bəzək vurduğunu, zahiri «qabıq» içərisində «məğzi» (batini) əsas götürdüyünü etiraf edir:

Dastanı düzərkən fikrim açıqdı
Söz səlis olsa da yol dolaşıqdı.
İskəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə
Sözlərlə dolmuşdur xəzinə içi
Ancaq hər nüsxə bir dağınq inci
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq
Onu öz şeirimlə *bəzədim* ancaq
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım
Qabığı ataraq *məğzini* aldım.
Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər.
İ, I, 2004, 54.

Nizami özü «İskəndərnamə»ni yazarkən Firdovsinin yazdığına münasibətini də bildirir. Şeir dili ilə belə deyilir:

Köhnə söz ustası o Tuslu şair
Söz gəlinlərini bəzədi bir-biri.
Düzdü dastanlara çox inci, gövhər,
Yenə də qaldı çox bakirə sözlər.
Yazsaydı tarixdə bütün olanı,
Çox uzun sürərdi onun dastanı.
Sevmədiklərinə etmədi hörmət
Bəyəndiklərinə göstərdi rəğbət.
Dostlara o paydan ayırdı bir az
Halvanı təklidə yemək yaramaz.
Nizami bu sapa düzərkən gövhər,
Qələmdən silindi qələm görənlər.
Hansı bir incini keçirdi ələ
Onları çəkdi öz söz çəkisiylə
Uğurla ucaltdı «Şərəfnamə»ni
Köhnəni bununla eylədi yeni.
İ, I, 2004, 42-43.

Nizami burada açıqca deyir ki, Firdovsinin təsvirində sevmədiklərinə, ilk növbədə türklərə rəğbət yoxdur. Onun yazısında bakirə sözlər, yəni türklərin ictimai-siyasi həyatdakı mövqeyinə aid fikirlər deyilməmiş qalıb. Mən isə Firdovsi tərəfindən təriflənənləri atıb sözü öz sapıma düzdüm və «İskəndərnamə»ni ucaltdım. Təsadüfi deyildir ki, Nizami və Firdovsi haqqında fikir söyləyən tədqiqatçılar Nizaminin türk (Azərbaycanlı), Firdovsinin isə fars ruhu ilə nəfəs aldığıni göstərirlər. Məmməd Əmin Rəsulzadə bu barədə yazır: «Firdovsi müxtəlif dastan, əfsanə və hekayələrdən İran tarixini və fars ənənələrini canlandırmaq və yaşatmaq üçün istifadə etmişdir. Nizami isə tarixi hadisələrdən özü üçün əsas məqsəd olan həqiqət naminə gözəllik yaratmaq üçün faydalanmışdır. Firdovsidə qatı bir irq təəssübü hökm sürdüyü halda Nizamiyə bu təəssüb yabançıdır. Onun üçün mühüm olanı qan deyil, imandır. Farşlığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük və atəşpərəstlikdir. Belə olduğu halda, fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci böyük dirəyi olan Nizami bu təlimə nə üçün bu qədər düşməndir? Onun üçün ki, sözün həqiqi mənasında Nizamidə farşlıq duyğusu yoxdur. Farsca yazsa da duyğu və şüuru farşlıqdan uzaqdır. Əsərlərini ərəbcə yazdıqları halda türklük haqqındakı duyğuları ilə, türk mədəniyyəti və vətənpərvərliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türkdürlərsə Nizami də o qədər türkdür!».¹

Nizaminin əsərlərində «türk» sözü türkdilli xalqlar üçün ümumiləşdirilmiş bir ad kimi işlədilir. Yəni özbək, qazax, qırğız, tatar, türkmən, kumık, nöqay kimi fərdiləşmiş milli adlar, görünür, ümumi bir etnik adda ifadə edilmişdir. Müasir dövrdə isə türk xalqları artıq diferensial

---

¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 136-140.

etnos kimi öz adları ilə xüsusiləşdirilərək adlandırılır. Nizami isə Azərbaycanlı olduğu üçün türk haqqında danışanda onları qazağa, tatar, türkmənə bölmür, hətta, Azərbaycanlılara da türk adını şamil edir. Onun milli təəssübkeşliyi, əsərlərindən də görüldüyü kimi o qədər güclüdür ki, hətta, başqa türk xalqlarına aid hadisələrdən bəhs etdiyi məqamlarda onlara Azərbaycanlı etnik təbiəti baxımından yanaşır. Eyni zamanda, mənşəyinə görə türk etnosuna daxil olmayan insanlardakı yaxşı cəhətləri təsvir etdikdə onlarda Azərbaycanlı xarakterinə uyğun əlamətlər müşahidə edərək həmin obrazları da Azərbaycanlı təsvüründə türkiləşdirir.

Nizaminin Azərbaycanlı olması barədə mübahisə açmaq əlbəttə ki, artıq bir iş kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki Nizami barədə aparılan tədqiqatların çox böyük əksəriyyəti onun Azərbaycanlı olduğunu quru sözlə yox, faktlarla təsdiq edirlər. Elə İranın tədqiqatçılarının özləri də Nizamidən türk (Azərbaycanlı) iyi gəldiyini təsdiq edirlər. Nizaminin İran şairi adlandırılması, əslində, Avropa şərqşünaslarının yanlış ideyasından doğmuşdur. Sonra isə bəzi rus müəllifləri də bu ideyanı təsdiq etməyə cəhd göstərmişlər. Ancaq Y.N.Marrın 1927-ci ildə şərqşünasların Leninqrad kollegiyasındakı çıxışında göstərilir ki, iranlıların özləri Nizaminin Azərbaycanlı şair olduğunu təsdiq edirlər. Burada qeyd olunur ki, Tehran ədəbiyyatçılarının gözündə Nizami həyatın sevinclərini təsvir etməyi bacaran şair kimi tanınır. Ancaq o Firdovsi, Fərruhi və Ünsüridən geri qalır. Ümumi nəticə isə budur ki, Nizami fars şairi deyil, o, Azərbaycan mühitində yaşayıb yaratmışdır. Onun şeirləri iranlıya aydın deyil, ola bilsin ki, Qafqaz üçün o dahidir, ancaq İran üçün Nizami dahi deyil.¹

¹ Бах: Ю.Н.Март. Статьи и сообщения. Л., 1939, с. 255-268; Бах: А.Е.Крымский. Низами и его современники. Изд. «Элм», Баку, 1981, с. 79; Мəmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 168-169; Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1991, s. 84-85.

İranlı tədqiqatçı Səid Nəfisi isə Nizami haqqında bəhs edərkən tarixi məqamın özünü saxtalaşdıraraq göstərir ki, Nizami dövründə Gəncədə türkcə (Azərbaycanca) danışanlar az olmuşdur. Ona görə də Nizami öz əsərlərini fars dilində yazmışdır. Hətta, Səid Nəfisi türk (Azərbaycan) dilinin poeziyada işə yaramadığını Axistanın adına yox, elə Nizaminin öz adına bağlayır.¹ Bəzi ədəbiyyatda isə, hətta, Nizami türküstanlı kimi göstərilir.²

Nizaminin özü «Yeddi gözəl» poemasında özünün türk (Azərbaycanın) olduğunu öz dili ilə bəyan edir:

Ağıl nə deyirəm, anlayar məni,
Nələr axtarıram, o duyar məni.
Mənim şikayətim yoxluğdan deyil,
Ondandır, ondandır, bunu sən də bil.
Almaz *türklüyümü* həbəş ölkəsi.
Olmuş xoş dovğadan məhrum cümləsi.
Y G, 2004, 45.

Yəni mənim türk (Azərbaycanlı) olduğumu Həbəşistana bənzər bu cahil ölkəsi (cəhalət adamları) qəbul etmirlər. Türklərin (azərbaycanlıların) milli xörəyi olan dövğanı yemirlər (şirin və dadlı əsərlərimi oxumurlar). Görünür, Nizaminin öz dövründə də onun Azərbaycanlı olduğunu qəbul etməyənlər var imiş. Ancaq burada uzun-uzadı sadalamaq artıqdır ki, müxtəlif millətlərdən olan böyük tədqiqatçılar Nizamini Azərbaycanlı bir şair və mütəfəkkir, dahi söz ustası kimi tanıyırlar. Buradaca Nizaminin milliyyətində bəzi çaşdırıcı meyllər haqqında söhbət açmaq da yerinə düşər. «Leyli və Məcnun»da Nizaminin anasının xatirəsi ilə əlaqədar olan hissə belə başlanır:

---

¹ Divani-qəsa'id və qəzəliyyate-Nizami Gəncəvi (Müqəddimə Səid Nəfisinindir.) Tehran, 1338 hicri), s. 45.

² А.Е.Крымский. Низами и его современники, с. 42; Мəmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 171.

*Kürd qızı anam da bizi tərək etdi
Bir ana qəlbiylə dnyadan getdi.*

Nə qədər ağlayıb yansa da ürək
Anama dil verən varmıdır görək?
L-M, 204, 54.

Əvvəla, «Kürd qızı anam» ifadəsinin məntiqinə nəzər salmaq. Kiminsə anası kürd yox, gürcü də ola bilər, rus da, yəhudi da, alman da, fransız da və s. Məntiqə sığmaz ki, hər kəs öz anasının milliyyətini qabardıb ortaya qoysun. O da olsun ki, Nizami belə bir ifadə işlədib özündən sonra gələn nəsillərdə bir çaş-başlıq yaratsın. Bu inandırıcı deyildir. İkinci tərəfdən əsər Şirvanşah Axsitana həsr olunmuşdu. O da öz milli kökünün fars olması ilə fəxr edirdi. Bu halda Nizami elə anasının fars olduğunu da yazı bilərdi. Üçüncü bir tərəfdən, burada açıq-aşkar tərcümə naqisliyi görünür.

Əsərin farscasında həmin hissənin birinci misrası belədir:

Gər madərə mən *Rəiseyi-kord*
Madər səfətəne pişə mən mord
Anam Rəisə kürd olsa da
Qarşımda ana sifətində öldü

Rəiseyi-kord kürd qızı anam anlayışını vermir. «*Rəiseyi kord*» əslində «*Kord Rəisə*» deməkdir. Söhbət isə «*Kord*» sözü üzərində gedir. Beytin mənasını tərcümə edəndə «*Kord*» sözünün «*Kürd*» mənasında anlaşılmasının özündə bir daha məntiqsizlik aydın görünür. Bu necə məntiqdir ki, deyilir: «*Əgər anam Rəiseyi kürd idisə (yənə) qarşımda ana sifətində öldü*». Digər tərəfdən «*Rəiseyi-kord*» kürd Rəisə kimi də anlaşılır. Deməli, «*Kord*» sözünün özü düzgün mənada verilmir. Ə.Səfərli və X.Yusifovun, «*Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*» dərslərində həmin misranın izahı ilə əlaqədar deyilir: «*Nizaminin anasının adı Rəisə şəklində qeyd edilmişdir. Son vaxtlara qədər onun kürd olduğunu*

yazırlar. Lakin bizə görə Nizami onun kürd olduğunu yox, igid olduğunu yazmışdır. Buradakı «Kord» sözü Nizami dövründə igid mənası verən «qord» sözü ilə eyni cür yazılır, «kaf» və «gaf» hərfləri bir-birindən seçilmirdi. Ancaq beytin mənası tələb edir ki, biz onu «qord» şəklində oxuyaq. Sanki Nizami anasının igidliyi ilə anasayağı ölməsini qarşılaşdıraraq təzad yaratmışdır». ¹ Bu izahda diqqəti çəkən məsələ «kaf» və «gaf» hərflərinin yazılışdır. Doğrudan da ərəb əlifbasında g olmadığından «gaf» işarəsi də yoxdur. Farslar ərəb əlifbası qəbul edərkən «g» səsini lə əvvəllər «kaf» ilə yazmışlar. Sonralar isə «kaf»-in üzərinə bir xətt çəkməklə «gaf» hərfi yaratmışlar. Ayrı-ayrı vaxtarda «kaf» ilə «gaf» paralel də işlənmişdir. Aşıq Ələsgərin «Üç hərflə adın eylərəm aşkar, biri kafdır, biri lamdır, biri sad» misralarında «kaf», «lam», «sad» *Kilas* yazılır. «Gilas» oxunur. Bu mənada, «kord» sözü Nizamidə «kaf» ilə yazılmış olsa belə «g» başlanğıcı ilə oxunmalıdır. Çünki əvvəla, məntiq belə tələb edir, ikincisi, Nizami mətnlərinin katiblər tərəfindən köçürülərək variantlığa düşər olması da istisna deyildir. Bu halda məntiqə əsaslanmaq lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Fərhəngə-farsi be rusi» («Persidsko-russkiy slovarğ» izd. «Sovetskaə Gnüklopediə», M, 1970, s. 388) lüğətində «gaf» başlanğıcı ilə yazılan və *q* başlanğıcı ilə deyilən «qord» sözü qeydə alınmışdır. Sözü mənəsi qəhrəman, igid, pəhləvan kimi göstərilir. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu beytdə *məğrur*, *qoçaq*, *fədakar* mənalarının ifadəsi də istisna sayılmaz. İndi də qayıdaq beytin mətniqinə. Fars dilindəki variantda deyilirsə «Gər madərə-mən Rəiseye-kord, Madər səfətane pişə mən mörd» bu belə anlaşılmalıdır: «Əgər mənim anam Rəisə igid (qoçaq, mörd, məğrur, fədakar) olsa da qarşımda (pəhləvan, qəhrəman kimi yox) bir ana kimi öldü».

¹ Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1982, s. 79-80.

Nizaminin əsərlərində belə çaşdırıcı məqamlara rast gəlmək olur. Əlbəttə ki, bunlar Nizaminin günahı deyildi, ilk növbədə katiblərin ya laqeydliyi, ya da qəsdən çaşdırıcılıq məqsədi idi. Nizami əsərlərinin ruhunda Azərbaycançılığın güclü və qabarıq olduğunu duyan katiblər və ya İran təmayüllü şərhçilər qəsdən Nizaminin milliyyətini azdırmaq məqsədi ilə belə çaşdırıcı üsullara əl atmışlar.

Məmməd Cəfər Cəfərov yazır ki, «Başqa tədqiqatçılardan da kimisi şairin Bağdadda, kimisi «əfsanəvi» Qumda anadan olduğunu iddia etmişdir. Bu «Qum məsələsi» də mübahisə doğurmuşdur. Biri bu yerin Şərqi İranda, digəri isə Şamaxıda olduğunu göstərir. Nizamini «Şirvanşahlar sarayının şairi»də adlandıranlar olmuşdur. Şairin həyatı, yaşadığı əsrin adamlarına münasibəti, əsərləri haqqında belə uydurmalar çoxdur».¹ A.E.Krımski ingilis müəllifi Q.Auzliyə əsaslanaraq onun ingilis dilində yazdığı və guya Nizamiyə aid olan belə bir cümləni misal gətirir: «V Qəndje on slovno jemçujina, skritaə na dne morə: eqo v Qəndje malo üenət, potomu çto on rodom iz naqoriy q. Kuma».² Bu çaşdırıcı informasiyadan istifadə edən bəzi həvəskarlar cuşa gəlib haradansa Nizamiyə aid olmayan belə bir quraşdırma beyti ortaya atıblar:

Əz Qəhestane şəhr-e Qoməm
Ke dorr dər bəhr-e Gənce qonəm
(Mən mirvari kimi Gəncə dənizində
Qərq olsam da dağda yerləşən Qum
şəhərindənəm).

Bu beytə əsaslanıb Nizamini Saxur, Ləzgi və digər millətlərə aid edənlər də var. İran alimi doktor Səid Həmid 2010-cu ildə yazdığı «Xəmseyi Nizami Gəncəvi» («Nizami

---

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 171-172.

² А.Е.Крымский. Низами и его современники. Изд: «ЭЛМ», Баку, 1981, с. 48.

Gəncəninin Xəmsəsi») adlı kitabda özündən əvvəl Nizamini tədqiq edən alimlərdən Vəhid Dəstgirdi, Səid Nəfisi, M.Zərrinkubiyə əsaslanaraq yazır ki, Nizamidə «Əhli-qum» məsələsi yoxdur. (Həmin əsər, s. 113). Olsun ki, Nizami barədə çaşdırıcı fikir yaradılması məqsədi ilə hansısa əlyazmaya belə bir beyt qəsdən daxil edilmişdir. Çox təəssüf ki, Ziya Bünyadov kimi tanınmış alim də əsaslandığı mənbəni göstərmədiyi halda bu yanlışlığı təsdiq etməyə çalışır: «Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur. («Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da dağda yerləşən Qum şəhərindənəm»). Qum kəndi hazırda Azərbaycanın Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır». ¹ Açıq-aşkar Nizamiyə isnad verilən cümlədə heç bir məntiq yoxdur. Nə Gəncədə dəniz var, nə də Gəncə dənizkənarı ərazidə deyildir. Əlavə şərhə girişmədən də bu fikrin səhv olduğunu, Nizamiyə aidiyyəti olmadığını görmək mümkündür. Doğru olaraq Nizaminin 2004-cü ildə latın əlifbası ilə yenidən çap edilən Azərbaycan dilindəki «İskəndərnamə»nin «İqbalnamə» hissəsinə həmin yanlış beyt daxil edilməmişdir. Bunlar onun üçündür ki, Nizami kimi böyük bir şəxsiyyət öz milliliyindən təcrid edilsin, bu da mümkün olmadıqda çaşdırıcı versiyalar axtarılsın. Ancaq bunlar əbəsdir. Nizami öz qəlbi, ruhu, düşüncəsi ilə Azərbaycanlıdır, Azərbaycan xalqına məxsusdur. Nizaminin poemalarının fars dilində olmasına baxmayaraq hansı misrasının batini şərh edilsə o batin «Mən Azərbaycanlıyam» deyə səslənib haray çəkəcəkdir.

2. Dövlətçilik ideyalarının təmali

Mümkün deyild ki, Nizami dövründən əvvəl və Nizaminin öz dövründə Azərbaycan məkanında mövcud olan

¹ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, «Elm», 1985, s. 225.

və ideya-siyasi cəhətdən Azərbaycançılığa yad olan dövlətçilik qurumları Nizami kimi qlobal təfəkkür sahibini düşündürməsin. Nizaminin əsərlərinin təhlili verilən bütün tədqiqatların bir çoxunda onun ədalətli hökmdar axtarışında olduğu göstərilir. Tədqiqatlarda belə bir fikir ifadə olunur ki, ədalətli hökmdar axtarışı «Sirlər xəzinəsi»ndən başlayaraq «Xosrov və Şirin»də, «Leyli və Məcnun»da, «Yeddi gözəl»də davam etdirilmiş, «İskəndərnamə»də son mərhələyə çatdırılmışdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov yazır ki, «Nizami ideal şah axtarmışdır» «məşhur» cümləsinə və «Xosrov, Bəhram-Gur nəhayət, İskəndərin şəxsində ideal şah surətləri yaratmışdır» hökmünə şairin 800 illik yubileyi ərəfəsində nəşr olunan bir çox yazılarda rast gəlirik. Çoxları da Nizaminin dövlət quruluşu haqqında fikirlərini yalnız bu «ideal şah» surətlərinin əməllərində, hərəkətlərində aramışlar. Nizaminin axtardığı ideal şah yox, ideal cəmiyyət, ideal dövlət quruluşu, «ellə birlikdə» idarə olunan bir üsuli-idarə, «Gavə bayrağına» hörmət edən bir quruluş olmuşdur».¹ Qətiyyətlə demək olar ki, Nizaminin əsərlərində onun ədalətli hökmdar obrazı yaratması barədə fikir söylənilməsi Nizami ideyalarının sadələşdirilməsindən və bəsitləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Nizamini bu əsərlərdə ideal hökmdardan daha artıq azad, firavan, müstəqil, milli və demokratik əsaslı bir cəmiyyətin mövcudluğu kimi məsələlər düşündürmüşdür. Əgər Nizamini ədalətli və ədaləti özünə bayraq edən ideal bir hökmdar obrazı yaratmaq düşündürsə idi bu Nizami üçün heç də çətin deyildi. Elə bu fikirlərini Nizami «Sirlər xəzinəsi»ndə öz bədii təxəyyülünün məhsuluna çevirib ideal hökmdar yarada bilirdi və bununla da hər şey həll olunub qurtarardı. Nizaminin məqsədi isə heç də təkəcə ideal hökmdar obrazı yaratmaqdan ibarət olmamışdır. Əgər doğrudan da Nizaminin qarşısında belə bir məqsəd

---

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 46,50.

dururdusa onda nə üçün «İskəndərnamə»də qeyri-müəyyən bir Şimal ölkəsində hökmdarsız «Azad cəmiyyət» təsəvvürü yaradırdı. Nizami hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə haqq, ədalət, sərbəstlik, azadlıq, müstəqillik ideyalarının bərqərar olması yolları barədə düşünürdü. Çünki Nizamidən əvvəl və Nizami dövründəki cəmiyyətdə ictimai ədalətsizlik hökm sürürdü. Bu ədalətsizlik Azərbaycan cəmiyyətində də mövcud idi. Nizaminin gözü qabağındakı Azərbaycanda sadə insanlar əzab içində idi. Tez-tez baş verən siyasi mübarizə şəraitində xalq müflisləşirdi. Xalqın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətin gələcək nəsillərə etibarlı daşıyıcısı olan ana dilindən istifadədə məhdudiyətlər var idi. Nizami bunları yaxşı bilirdi. Çünki cəmiyyətin bir üzvi kimi Nizami də bu hadisələrin içində idi və ədalətsizlik şəraitində o da zamanın axınına qoşulub gedirdi. Nizami düşünürdü ki, zamanın amansızlığı ondan əvvəl baş verdiyi kimi, onun dövründə də mövcuddur və gələcək dövrlərdə də öz axarı ilə davam edə bilər. Belə bir şəraitdə ictimai-siyasi böhrandan, milli şüurun deqradasiyaya uğramasından xalqı xilas etmək üçün ictimai ədalətə nail olmaq bütün arzu və istəklərin həyata keçməsinə reallaşdırıla bilərdi. Ona görə də Nizami ideal hökmdar axtarışından daha artıq ictimai ədalət axtarışını ön plana çəkirdi. Məhz bunun üçün Nizaminin əsərlərində ictimai ədalətin bərqərar edilməsi daha əsas yer tutur. Hökmdarlara gəlinə, Nizami çox yaxşı dərk edirdi və bilirdi ki, hökmdarlar heç zaman ictimai ədalət yaratmağa qadir deyildir. Çünki elə bir hökmdar yox idi ki, qan tökməsin, ictimai sərvəti özününkü etməyə cəhd göstərməsin, haqqı nahaqqa verməsin. Ölkənin idarəçiliyini sülalə həyata keçirdiyi halda hansı demokratiyadan söhbət gedə bilərdi? Rəsmi yazıların, bədii nümunələrin yad dildə aparılması şəraitində hansı milli mənəvi sərtvələrdən danışmaq olardı? Dövlətçilik ideologiyası yad təmayüllərlə bağlı olduğu halda hansı milli şüurdan söhbət gedə bilərdi? Bütün bunlar Nizami üçün gün kimi aydın idi. Odur ki, Nizami öz əsərlərini zahirən şahlara ithafnamə etməsinə

baxmayaraq batində öz milli düşüncələrini, Azərbaycançılıq diyəlarını qabarıqlaşdırırdı. Bu ideyaların öteri olmaması üçün, ölüb getməməsi üçün nə zamansa milli ziyalılarn oxuyub, dərk edib ibrət almaları üçün, ən ümdəsi, bu ideyaların yaşayıb milli şüurua təsir edə bilməsi üçün onları dövrün hökmdarlarına ithafa, xalqı üçün tarixi yaddaşa və ibrətə çeviridi. Nizaminin əsərlərində ana xəttə çevrilən ədalət o zaman bərqərar oluna bilərdi ki, cəmiyyətdə müstəqillik, azadlıq, sərbəstlik bərpa edilə idi. Azadlıq xalqın daimi arzusu olmuşdur. Azərbaycan xalqının azadlıq arzusu isə daha qədimlərə bağlıdır. Nizami dövründən əvvəl də azadlıq Azərbaycan üçün arzu idi, Nizami dövründə də. Azadlıq özü bir arzu idisə xalq nədən azad olmalı idi? Birinci növbədə başqa, yad qüvvələrin təsirindən və təzyiqindən azad olmaq, başqa xalqların adətlərinə, dilinə, onların quraşdırıcı qayda və qadağanlarına riayət etmək məcburiyyətindən, bir sözlə, ictimai asılılıq əsarətindən azad olmaq arzusu idi. Nizami bu azadlıq ideyalarına xalqın özünün təbiətindən gələn qanuni bir haqqı kimi baxırdı. Bu ideyaları bədii bər-bəzək içində işıqlandırmaq üçün Nizaminin özünün də təbii və qanuni haqqı var idi. Bu haqq Nizamiyə insan azadlığını bəşər həyatı üçün vacib yaratmış ilahi qüdrətindən çatırdı. Nizami analitik təfəkkür sahibi olduğu üçün ilahi kitab olan «Qurani kərim»ə əsaslanırdı. «Quran»da insan azadlığı haqqında nazil olmuş ayələr bəşər həyatının asılılığını istisna edir. Belə ki, məsələn, Allah insanı yaradıb, onu başqa canlılardan fərqləndirmək üçün şüur verib. Şüurun təfəkkürə çevrilməsi və idrakın ibtidaidən aliyə doğru inkişaf prosesi də insana aiddir. İnsana şüur ona görə verilib ki, insan öz cəmiyyətini əxlaqi prinsiplər üzərində qura bilsin, cəmiyyətin iradəediciliyində insanların hüquq və azadlıqlarını bərqərar edə bilsin. Birinin haqqı digəri tərəfindən pozula bilməsin. İnsanlar uca tanrının müqədəs «Quran»dakı göstərişi ilə ədalətli cəmiyyət yarada bilsin. «Quran»da insan azadlığı haqqındakı ayələrdə

deyilir: «Həqiqətən, biz insanı qarışıq bir nütfədən yaratdıq. Biz onu imtahana çəkəcəyik. Biz onu eşidən, görən yaratdıq»; «Biz ona haqq yolu göstərdik. İstər (nemətlərimizdə) minnətdar olsun, istər nankor (bu onun öz işidir). (İnsan, 76, 2,3).

Allahın insanı sərbəst, azad və müstəqil yaratması barədə başqa ayələrdə də müvafiq hökmlər vardır: «Biz (Adəmə) dedik: «Ey Adəm, sən zövcənlə (Həvvə ilə) cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca (buğdaya) yaxın gəlməyin. Yoxsa (özünüzə) zülm edənlərdən olarsınız». (Lakin) Şeytan onları azdırıb (buğdadan yedizdirməklə nemətlər içində) olduğu yerdən uzaqlaşdırdı. Biz də Adəmə, Həvvəyə və Şeytana): «Bir –birinizə düşmən kəsilərək (buradan kənar olub yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün müəyyən vaxta qədər (ömrünüzün axırınadək) sığınacaq və yaşayış (dolanacaq) vasitələri var», - dedik». (Bəqərə, 2, 35, 36).

Bu ayələrdən görüldüyü kimi, Allah insanı sərbəst, azad, müstəqil yaradıb. Onlara şüur (ağıl, idrak, təfəkkür) verib ki, hadisələri təhlil edə bilsin, xeyri və şəri təyin edə bilsin. Ancaq Adəmin özünün timsalında o da deyilir ki, hər şeyi ölçüb biçib ona qiymət vermək lazımdır. Bu gündən sabahı görmək lazımdır. Yoxsa Allah verən ağıldan faydalanmaqda çətinlik yaranmış olar. Lakin Allah haqdır, ədalətlidir. Adəmi cənnətdən çıxarırsa, ona yer üzündə nemətlər də verir. Bu nemətlər də asan başa gəlmir. Onun üçün əziyyət çəkmək, ağıl ilə onları dərk etmək, çətinlikləri asanlaşdırmaq, təbiətin yetirdiyi yeraltı və yerüstü nemətləri axtarıb, arayıb quraşdırıb kəşflər aparıb ortaya çıxarmaq lazımdır. Daha sonra yer üzərində nəsil törədib, cəmiyyət yaradıb ona Allahın məsləhət gördüyü, ədalətlik bünövrəsində qayda-qanunlar tətbiq etmək Adəm nəslinin ixtiyarına buraxılır. Cəmiyyətdə ədalətliyi bərqərar edilməsi haqqında «Qurani-Kərim»in çox vacib göstəriciləri vardır. Ədalətlik, ədalətli davranış, höküm edilməsi

barədə bu ayələrdə ciddi göstərişlər ifadə olunur: Nisa (4), 3,58, 65, 105, 135; Maidə (5) 8,42; Əraf (7) 159, 18; Nəhl (16) 76, 90; Ənbiya (21) 47; Əhzab (33) 5; Şora (42) 15; Hədid (57) 25; Mümtəhinə (60) 8; Hücürat (49) 10; Ənbiya (21) 47; Nisa (4), 135; Maidə (5) 42.

Nizami «Quran»da ədalətlik və azadlıq haqqındakı ayələrin göstərişlərini əldə rəhbər tutaraq cəmiyyətdə, xüsusən, onun yaşadığı və haqqı tapdanan Azərbaycan cəmiyyətində azadlıq, sərbəstlik, müstəqillik, ədalətlik görmək istəyirdi. Ədalətli hökmdar obrazları isə zahiri bərbəzək idi. Ədalətli hökmdar ideyası sovet dövrünə xas olan kommunist ideologiyasının məhsulu idi. Guya Sovet quruluşu ədalətli idi, qalanları ədalətsiz. Guya Nizami öz dövründə yaşadığı cəmiyyətin ədalətsizliyini dərk edərək, Y.Bertelsin dediyi kimi, Şimalda «bərabərlik və qardaşlıq ölkəsinə gedən yolu göstərmək istədiyini anladıb. Bu idealın həyata tətbiq olunacağını Nizami bəlkə heç ağına da gətirmirdi. Onun üçün bu gözəl, lakin nail olmayan bir arzu, bir xəyal idi. Dövrün şəraiti, ona həyatı bu ideala yaxınlaşdıran yolları belə qeyd etməyə imkan vermirdi. Ancaq böyük şairin sonuncu poemasının axırında belə bir mənzərənin verilməsi onu göstərir ki, Nizami heç bir şeydən qorxmadan son sözünü söyləmək, dəhşətli zülm və əsarət dünyasına qarşı azad bəşər cəmiyyətinin harmonik inkişaf dünyasını qoymaq istəyir. Nizami bu xoşbəxt ölkəni Şimalda tapmışdır! Bu fikir bizi, böyük sosializm vətəninin xoşbəxt övaldarını çox sevindirir. XII əsrdən bizim həyatımıza tərəf görünməz əllər uzanır, bizi böyük sənətkarlarla əlaqələndirir. Nizami bizim zamanımızda yaşamış olsaydı-bizimlə olardı-sözünü qətiyyətlə söyləməyə imkan verir! Nizami arzuları həyata keçirilmişdir, bunun üçün bəşəriyyətin gözəl gələcəyi uğrunda qorxmadan

həyatlarını vermiş «utopistlər» içində Nizamiyə də təşəkkür etməliyik».¹

Nizaminin XII əsrdə XX əsrdəki sovet ittifaqını görməsi və onu ideal cəmiyyət hesab etməsi barədə Y.Bertelsin sadələvlüklə uydurduğu fantaziyanın əslində Nizamiyə aidiyyəti olmasa da Nizami həqiqətən, öz cəmiyyətində müstəqil, sərbəst, azad bir dövlət quruculuğuna inanırdı. Qətiyyətlə onu demək lazımdır ki, bu arzu Nizamidən əvvəl də mövcud idi, lakin bu arzu Nizamidə olduğu kimi bədii lövhələrlə canlandırılı bilməmişdi.

Nizaminin ideal cəmiyyət arzularının əsası və bünövrəsi «Qruran»dan gəlirdi. Ona görə onu uydurma saymaq olmazdı. Ancaq bu ideyaların gələcək, qeyri-müəyyən bir zamanda həyata keçiriləcəyi xəyalpərəstlik deyildi. Nizaminin fikirlərini özündən dörd yüz il sonra formalaşan «Utopik sosialistlərin» təməli kimi də qiymətləndirmək olar. Utopik cəmiyyət haqqında fikirlər Nizamidən əvvəl də var idi. Utopik cəmiyyət haqqındakı fikirlərə X əsrin görkəmli Şərq filosofu Fərabinin (870-950) «Xeyrixahlar şəhəri əhalisinin görüşləri» adlı əsərində rast gəlmək olur. *Utopiya* sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. *U* inkar şəkilçisi, «Topos» yer deməkdir. Əslində isə bu sözün mənası «heç yerdə (olmayan)» deməkdir. İctimai mülkiyyətin hökmranlığına əsaslanan quruluş heç yerdə yoxdur, lakin bu quruluş mümkün və ağılabatandır. Burada bəxti gətirən bir dənizçinin gedib çata bilmədiyini uzaq və xoşbəxt bir ölkə haqqındakı əfsanə yararlı olmuşdur. Belə bir əfsanə antik zamanlarda da var idi. Bu əfsanə böyük coğrafi kəşflər zamanı xüsusilə, geniş yayılmışdır. Bu zaman naməlum ölkələrə sayəhətlər haqqında xeyli kitab buraxılırdı. İlk utopistlər də ictimai quruluş haqqında öz baxışlarını şərh etmək üçün belə bir

¹ Y.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. «AAZM» Nəşriyyatı, Bakı, 1940, s. 123-124.

ədəbi üsula əl atmışdılar».¹ Demək olmaz ki, Nizaminin antik dövr ədəbiyyatındakı utopiya barəsində və Şərqi böyük filosofu Fərabinin əsəri haqqında məlumatı yox idi. Əlbəttə ki, var idi. Nizami müqəddəs «Quran» bazasında ədalətlik, azadlıq və ictimai bərabərlik motivlərindən qidalanmaqla, eləcə də utopik cəmiyyət barədə mövcud olan mənbələrdən yararlanmaqla öz utopiyasını ortaya qoymuşdur. Nizaminin utopik cəmiyyət haqqındakı fikirləri, əlbəttə ki, birdən-birə yaranmamışdı. O Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatını yaxşı görürdü. Ona görə də «Sirlər xəzinəsi» əsərindən tutmuş ta sonuncu «İskəndərnamə» əsərinin «İqbalnamə» hissəsində cəmiyyət haqqındakı utopik fikirlərini ümumiləşdirmişdir. Məmməd Cəfər qədim utopiya barədəki fikirləri Nizami utopiyası ilə müqayisə edərək belə fikrə gəlir ki, «Farabi feodal dövlət mexanizmini bir çox cəhətdən tənqid etsə də onun xəyali «xeyrixahlıq şəhəri»ndə yenə də əhali bir neçə sinfə, təbəqəyə bölünmüşdü. İmtiyazlı siniflər feodal dövlət quruluşunu dəyişmirdi. XIV əsrin böyük mütəfəkkirlərindən İbn Xəldun (1332-1406) Fərabinin və ondan əvvəlki filosofların (həm də Platonun) utopik görüşlərindən danışarkən göstərmişdi ki, bu filosoflar fərziyyə şəklində təsəvvür etdikləri ideal cəmiyyəti «xeyrixahlar şəhəri» və bu cəmiyyətdəki üsul-idarəni «vətəndaşlıq üsul-idarəsi»; «hökmdarsız cəmiyyət» adlandırsalar da onların təsvirində cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabərliyi, ümumi rifahı görünür. Nizaminin «Ədalət şəhərində» isə əksinə, imtiyazlı hakim sinif, təbəqə görünür, bütün əhali bərabərhüquqlu vətəndaşlardır və şairə görə ədalətli ictimai quruluş belə də olmalıdır».² Qəzənfər Əliyev Nizaminin öz əsərlərinə istinad edərək ədəbiyyatda yazılmış «ədalətli şah», «ideal hökmdar» kimi fikirlərə münasibətini bildirərək yazır: «Humanist sənətkar

---

¹ Bax: Elmi Kommunizmin əsasları. Bakı, 1971, s. 11-12; M.Yusifov. Füzulinin söz dünyası. Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s. 115.

² Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 113.

tədricən «ədalətli» hakimlərin də bəşər cəmiyyətinə insanların həmişə arzulamış olduğu səadəti gətirə biləcəyi fikrindən əl çəkməyə başlayır və əsərin ikinci hissəsini təşkil edən «İqbalnamə»də İskəndəri azad cəmiyyət münasibətlərinin hökm sürdüyü xoşbəxtlər ölkəsinə gətirir və bununla da təsdiq edir ki, bəşər cəmiyyətinin səadət dolu gələcəyi ədalətli şah konsepsiyası ilə deyil, ancaq maddi və mənəvi azadlıq ideyaları ilə bağlıdır. Şairin bu «sosial utopiyası» onun təsvir etdiyi azad cəmiyyət haqqında görüşləri o zamankı dünya ədəbiyyatında misilsiz bir hadisə idi».¹

Nizamidən sonrakı dövrlərdə də utopik cəmiyyət barəsindəki fikirlər davam etmişdir. Nizamidən sonrakı dövrdə Avropada yeni «utopistlər» nəsli meydana gəlmişdi. Bunların ən görkəmli nümayəndələri XVI-XVII-XVIII əsrlərdə Tomas Mor, Tommazo Kampanella, Jan Milye, Morelli, Qrakx Baböf olmuşdur. Bu utopistlərin hamısının firavan və xoşbəxt cəmiyyət haqqındakı fikirləri bir-birinin oxşarı deyildi. Hər bir utopist gələcək, xəyali xoşbəxt ölkəni öz təsəvvüründə canlandırdığı kimi təsvir edirdi. Doğrudur, onların hər biri yaratdığı xəyali aləmdə öz cəmiyyətlərinin firavanlığını nəzərdə tuturdu. Bunların əksəriyyəti dövlət quruculuğu təsəvvüründən çox macəraçılıq təəssüratı yaradırdı. Məsələn, Tomas Mor (1478-1535) İngiltərədə yüksək dövlət vəzifəsi daşıyırdı. O öz fikirlərini «Utopiya» adlı kitabda bədii bir şəkildə ifadə edirdi. Müəllifin macəraçılığa bənzər fikirləri guya dəniz adaları içərisində itib-batmış utopiya adasına gedib çıxan və oradakı torpaqlar haqqında danışan dənizçinin söhbətləri şəklində verilir. Tommazo Kampanella (1568-1639) İtaliyada rahib idi. Onun utopik əsərinin adı «Günəş şəhəri» adlanırdı.

Müəlliflərin fikirləri xəyali bir ölkədə yeni ictimai quruluşa rast gələn bir genuyalı səyyahın dilindən verilir.

¹ Qəzənfər Əliyev. Qəhrəmanlıq dastanı. Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» («Şərəfnamə») əsərinin əvvəli. Bakı, «Lider nəşriyyat», 2004, s. 10-11.

Fransız utopisti Jan Milye (1664-1729) keşif idi. Onun utopik görüşləri «Vəsiyyət» adlı macərayönümlü əsərində ifadə edilir. XVIII əsr utopistlərindən olan Morelli ictimai bərabərsizliyin əleyhinə idi. Onun təsəvvürünə görə insanlar xüsusi mülkiyyət yaratmaqla yanlış yol tutmuşlar. Onlar öz səhvlərini başa düşüb «qızıl əsr» qayıtmalıydılar. XVIII əsr utopistlərindən Qrakx Baböf xəyali cəmiyyət üçün diktaturanın mövcudluğunu zəruri hesab edirdi.¹

Nizaminin xəyali cəmiyyəti isə bunlardan bir neçə əsr əvvəl yaradılmış olsa da öz xarakterinə görə daha orijinal görünür. Nizami belə bir cəmiyyətin real olacağına o qədər inanırdı ki, hətta, öz qəhrəmanı İskəndəri belə həmin cəmiyyətə gətirib çıxarır. Bu cəmiyyətdə hər şey idealdır. Burada nə şah var, nə də qadağan edən qanunlar. Burada cəmiyyət üzvləri arasında bərabərlik mövcuddur. Heç kəs heç kəsi istismar etmir, heç kəs bu cəmiyyətdə lazım olandan artığına tamah salmır. Bərabərlik hökm sürən belə bir ölkədə hamı şad və xoşbəxt yaşayır. Nizaminin ədalətli cəmiyyəti ona görə macəra təsəvvürü yaratmır ki, bu cəmiyyətin bazasında «Quran»da göstərilən ədalətlik və sülh barəsindəki ayələrdə bildirilən ilahi hökmlər durur. Aşağıda göstərilən ayələrdə sülh, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və ədalətlik vacib əməllərdən sayılır: «Yaxşılıq etmək, pis əməllərdən çəkinmək və insanlar arasında sülh yaratmaq barəsindəki andlarınıza Allahı (Allahın adını) hədəf etməyin. Allah eşidəndir, biləndir!» (Bəqərə, 2, 224); Həqiqətən möminlər qardaşıdır. Buna görə də (aralarında bir mübahisə düşsə) iki qardaşınızın arasını düzəldin və Allahdan qorxun ki, bəlkə (əvvəlki günahlarınız bağışlanıb) rəhm olunasanız! (Hücurat, 49, 10). «Quran»da ədalətlik, haqq yolu ilə bağlı müvafiq ayələr vardır. Bax: Nisa (3), 3, 58, 65, 105, 135; Maidə (5) 8, 42; Əraf (7), 159, 181; Nəhl (16), 76, 90; Ənbiya (21), 47; Əhzab (33), 5; Şura (42) 15; Hədid (57), 25; Mumtəhinə (60) 8; Hücurat (49),

---

¹ Bax: Elmi Kommunizmin əsasları. Bakı, 1971, s. 10-22.

10; Ənbiya (21), 47; Bəqərə (2), 21; 63; Maidə (5) 4; Əraf (7), 171.

Nizaminin xəyali firavan cəmiyyətində ictimai ədalətlik aşağıdakı kimi təsvir edilir:

Gəlib darvazaya çatdı İskəndər
Gördü ki, qapıdan yoxdur bir əsər
Müdrük qocalarla girdi şəhərə
Baş vurdu onlarla burda hər yərə
Gördü çox bəzəkli, dolu dükənlər
Ancaq nə qapısı, nə qıfılı var.
Nəcib şəhər əhli onu görəntək
Çıxdı qarşısına təzim edərək
Gətirdilər qəsrə bir mehman kimi
Saray ziynətliydi asiman kimi.
İskəndər soruşdu: «Nə üçün sizlər
Qorxu bilməzsiniz heç zərrə qədər?
Neçün burda belə arxayınlıq var?
Neçün qıfilsızdır burda qapılar?
Yoxdur heç bir bağda keşikçi, bağban
Neçün sürünüzü güdməz bir çoban?
Ədalət yurdunun ağsaqalları
Bir də mədh eyləyib o hökmdarı
Dedilər: «Başına tac qoyan Allah
Ömrünü payidar eyləsin, ey şah!
Əyri dolanmaqla yoxdur işimiz,
Düzlükdən başqa yol tanımarıq biz
Əyri yoluna çəkmişik hasar
Düzlüklə olmuşuq əzabdan kənar.
Yalan gətirmərik biz dilimizə
Əyri yuxular da görünməz bizə.
Faydasız etmərik hes sorğu-sual
Çünki Allaha da xoş gedər bu hal

I, II 2004, 179-180.

Göründüyü kimi, Nizami özünün yaratdığı ideal cəmiyyətdə ilk növbədə ədalətliyin bərqərar olunmasını təsvir edir. Burada hökmdar da yoxdur. Bütün işlər Allahın insanlara bəxş etdiyi ideal qanunlar əsasında aparılır. Hətta, Nizaminin peyğəmbərlik səviyyəsinə çatdırdığı İskəndər belə bu cəmiyyətdəki ədalətə heyrət edir. Ona kənardan seyrçi kimi baxır. Nizaminin təsvir etdiyi hökmdarların içərisində ən ədalətli olan İskəndərin özü belə buradakı «xoşbəxt» cəmiyyəti gördükdən sonra artıq cəmiyyətin faydası üçün yerinə yetirəcəyi işlərin sona çatdığını, daha doğrusu, şahların, hökmdarların qılınc gücünə firavan həyat yarada bilməyəcəyini dərk edib buradan geri qayıtmağa qərar verir:

Öz-özünə dedi: «Arifsən əgər
Qoy sənə bir ibrət olsun bu sirlər
Dünyanı gəzmərəm mən daha bəsdir
Hər ovlaqda bir top vurmaq əbəsdir.
Bütün bildiklərim qalsın bir yana
Bunların söbəti bəs edər mana
I, II, 2004, 182-183.

Nizami dövründə və ondan əvvəlki zamanlarda böyük mütəfəkkirləri düşündürən firavan həyat, ədalətli cəmiyyət, əlbəttə ki, real dünyadakı çətinliklərin, ağrı-acıların, yoxsulluğun, ictimai ədalətsizliyin yaratdığı məhrumiyyətlərin içərisindən baş qaldırırdı. Düşünürdülər ki, kaş bir ədalət üzərində bərqərar olan cəmiyyət yarana idi. Elə bir cəmiyyət ki, burada insanlar özlərinin süni şəkildə yaratdığı qanunlar əsasında yox, Allahın peyğəmbərlər vasitəsi ilə bəşəriyyətə göndərdiyi səmavi kitablarda göstərilən hökm və müddəalar əsasında idarə olunsun. Onda insanlar yaşadıkları həyatda rahat nəfəs almağın nə olduğunu bilərdilər. Nizaminin bütün əsərlərində zahiri bər-

bəzəyi bir yana qoysaq onu düşündürən məsələ ancaq bu olmuşdur. Nizami üçün maraqlı bu idi ki, onun içərisində yaşadığı Azərbaycan cəmiyyətində ədalətli, müstəqil, azad cəmiyyət yaranmasına hansı vasitə ilə nail olmaq mümkündür? Əlbəttə ki, Nizami belə bir cəmiyyətin məkanını öz zamanında Azərbaycanda da yarada bilərdi. Nüşabənin hökmdarlıq etdiyi mənəfəndə olduğu kimi. Bu halda gərək burada Azərbaycanlı hökmdarların və ya başçıların da obrazını yarada idi. Ancaq Nizami dövründə bu mümkün deyildi. Çünki, əvvəla, Nizami batini mənası, məğzi, ideyası bəşəri əhəmiyyət kəsb edən poemalarını yaşatmaq üçün onları dövrün hökmdarlarına həsr etmişdi. İkincisi isə Nizami burada türkçülük kontekstində özünün Azərbaycançılıq ideyalarını açıq bürüzə verə bilməzdi. Ona görə ki, Nizami öz batini zahir etsə idi bu ideyaların yaşaya biləcəyini zərbə altında qoyardı. Nizami burada başqa bir üsula əl atır. Yaxın Şərqi həyatında tarixi rol olan hökmdarları zahirən öz millətinin nümayəndəsi kimi təsvir edir, daxilən onları Azərbaycanlaşdırır. Onları ədalətli göstərərək ədalətli bir Azərbaycan cəmiyyətinin bərqərar olması düşüncələrini qələmə alır. Nizaminin əsərlərini oxuyanda zahir ilə batin arasındakı bu əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əgər təkcə zahiri nəzərə alsaq onda bu əsərlər ilə farsdilli ədəbiyyat arasında, xüsusilə, Firdovsinin «Şahnamə»si arasında gərək fərq qoyulmasın. Yaxud dastan içərisində dastana çevrilmiş «Min bir gecə» ilə «Xəmsə» arasında paralellik təsəvvür edilsin. Batini araşdırdıqda isə bütün ideya və məzmunun Azərbaycançılıqdan ibarət olduğu aşkar görünür. Nizaminin böyüklüyü odur ki, zahiri və batini anlayışları qovuşdurur. Çünki hadisələrin zahiri bu məqamda özündən əvvəlkilərin təkrarı kimi görünərdi. Batini isə Azərbaycançılıq ideyalarının təcəssümü olduğu üçün yaşadılmazdı, Nizaminin Azərbaycanda mövcud olmuş «Divanı» kimi itirilib batırıldı.

Nizaminin əsərlərindəki Azərbaycançılıq ruhu ədalətli, azad, müstəqil dövlətçilik ideyaları özündən sonrakı ədəbiyyata, bu ədəbiyyatı yaradan Azərbaycanlıların ictimai şüuruna çox ciddi bir təsir göstərmişdir. Nizamidən dörd əsr sonra yaşamış dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Nizami ideyalarını öz dövründə ləyaqətlə davam etdirmişdir. Nizami müstəqil, ədalətli dövlətçilik barədəki düşüncələrində hökmdarlara yer qoymur. Bunun da səbəbləri Nizami əsərlərində açıq bildirilir. Füzuli isə bu ideyaları inkişaf etdirərək belə fikrə gəlir ki, ədalətli cəmiyyətin yaradılmasında, qurulmasında ədalətli hökmdardan daha artıq milli liderin yetişməsi vacibdir. Həqiqətən yeni, ədalətli, azad, müstəqil dövlət quruculuğunun yaradılmasını milli lidersiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Nizami kimi dahi nə üçün arzuladığı azad cəmiyyəti utopik təsəvvürdə canlandırırdı? Çünki Nizami dövründə liderlər kimlər idi? Bir-birinə rəhm etməyən, xalqın qeydinə qalmayan, Azərbaycan əsilli olsa da Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, mənəviyyətinə qayğı göstərməyən, əhalini talayıb xalqı «quru yurd»da qoyan başçılar idi. Onlarda liderlik var idi, millilik yox idi. Füzuli dövründə də belə idi. Hakimiyyətdə, artıq qeyri-Azərbaycanlılar yox, Azərbaycanlılar təmsil olunurdu. Ancaq bu Azərbaycanlıların yaratdığı dövlət də milli deyildi, sülaləçilik idi. Formal cəhətdən faktiki olaraq Azərbaycanda Azərbaycanlı başçılar olduğu halda Füzuli üçün ehtiyac yox idi ki, qeyri-Azərbaycanlı başçılara Azərbaycanlı libası geyindirsin. Azərbaycanlı başçılarda isə milli şüur yox idi. Ona görə Füzuli haqq yolu tutaraq deyirdi:

Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyin
Hanı bir sərv bu aləmdə ki, vardır səməri?
III, 120,7.

«Sərv» klassik ədəbiyyatda azadlıq rəmzi daşıyır. Füzuli deyir ki, «Azadlıq gözəldir ancaq elə bir sərv yoxdur ki, onun səmərəsi (bəhrəsi) olsun. Yəni, azadlıq gözəldir, azad, sərbəst, müstəqil dövlət quruculuğu xoş bir arzudur. Ancaq elə bir sərv (lider) yetişməyib ki, onun həyata keçirəcəyi ideyaların səməri, (meyvəsi) əhəmiyyəti olsun.

Doğrudan da Nizami dövründə olduğu kimi, Füzuli dövründə də belə bir lider yetişməmişdi. Füzuli məntiqində utopistlərdən fərqli olaraq belə bir qətiyyətli fikir ifadə edilir ki, azad və ədalətli cəmiyyət yaratmaq üçün xalqın arzularını yerinə yetirə biləcək milli bir liderin yetişməsi vacibdir. Yoxsa Füzuli deməzdi ki, «hanı bir sərv bu aləmdə ki, vardır səməri».

Beləliklə, özündən əvvəlkilər xalqın, cəmiyyətin rifahı üçün xəyali, ideal bir dövlət quruculuğu arzuladığı halda Füzuli milli liderin yetişməsinin vacib olduğunu göstərir. Nizami ədalətli cəmiyyət arzusunu Füzulidən 400 il əvvəl demişdi. Füzuli isə Nizamidən 400 il sonra azad və müstəqil dövlət quruculuğu üçün milli liderin vacibliyi ideyasını irəli sürdü. Füzulinin ötən 400 il müddətdən sonra Nizami arzuları və Füzuli ideyaları xalqın içərisindən çıxmış milli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirildi. Heydər Əliyev bütün şüuru, idrakı, nəfəsi ilə milli bir şəxsiyyət idi. Bu onunla bir daha öz təsdiqini tapır ki, tarix boyu heç bir Azərbaycanlı hökmdarın dilinə belə gətirmədiyi və Azərbaycançılıq ideologiyasının tarixlərə qızıl hərflərlə yazılmalı olan belə bir kəlamını yadigar qoymuşdur: «gərək hər bir vətəndaş öz vətəninə görə, öz millətinə görə, öz xalqına görə, öz ana dilinə görə milli qürur hissi keçirsin, Azərbaycanlı olması ilə fəxr etsin».¹

¹ Xalq qəzeti, 28 noyabr, 1998-ci il.

3. Şəxsiyyət azadlığı

Nizaminin Azərbaycançılıq ideyalarının təcəssümündə şəxsiyyət azadlığı məsələləri aparıcı yerlərdən birini tutur. Şəxsiyyət azadlığı cəmiyyət azadlığının bünövrəsidir. Cəmiyyət həyatında azadlığın bərqərar olması üçün ilk növbədə insan özünün şəxsiyyət azadlığını dərk etməlidir. Şəxsiyyət azadlığı dərk olunmayınca cəmiyyət azadlığı barədə fikir və düşüncənin formalaşdırılması mümkün deyildir. Fəlsəfi-məntiqi mənada «şəxsiyyət bütün mənəi xassələri-zəkası, öz əməllərinə cavabdehlik hissi, fərdiliyi ləyaqəti, azadlığı və s. ilə birgə götürülmüş insandır; o elə insandır ki, müstəqil və işgüzar fəaliyyət subyekti olur».¹

Nizami azad cəmiyyətin subyekti kimi formalaşmış insanda azadlığı başlıca bir vasitə hesab edir. Nizami şəxsiyyət azadlığını təsvir etdiyi bədii obrazların milli mənsubiyyəti çərçivəsində məhdudlaşdırmır. Nizaminin qəhrəmanları və yaratdığı digər obrazlar və təsvir etdiyi hadisələr zahirən Azərbaycan mühitindən kənar olsa da Nizami onları öz daxili keyfiyyətləri ilə Azərbaycanlaşdırır. Onların xarakterini, düşüncəsini, mənəvi aləmini Azərbaycan mühitinə uyğunlaşdırır. Ona görə də orta əsrlər dövründə daim ictimai, sosial, mənəvi sıxıntıya məruz qalan Azər-baycanlı insanların azadlıq hüququnu özünə qaytarır. Real ictimai həyatda öz hüquq və azadlıqlarını bərpa edə bilməyən insanların nümunəsində Azərbaycanlı övladlarına mənəvi azadlıq mühiti yaradırdı. Bu mənəvi azadlıq dövrün sıxıntıları içərisində əzab çəkən bütün Azərbaycanlı əhalinin arzusu və istəyi idi. Nizami bu mənəvi azadlığı təsvir etdiyi hadisə və obrazların fonunda batini anlayışlar mühitinə daxil edirdi. Nizami insan azadlığını zahirən o dərəcədə sadələşdirmir ki, oxucu ilk baxışda başa düşsün ki,

---

¹ Yusif Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, «Elm», 2004, s. 409.

bu məsələdə sənətkarın rəğbət göstərdiyi etnik təbəqənin nümayəndələri nəzərdə tutulur. Bu Nizaminin fikirlərini bəsitləşdirərdi, azadlıq anlayışının mühitini daraldırdı, əsərin tək-cə bədii dəyərini yox, həm də ictimai əhəmiyyətini azaldırdı. Digər tərəfdən, Nizaminin əhatəsində olduğu mühit onu qəbul etməzdi və Nizami fikirləri əsrlərin qatı sərhədlərini keçə bilməzdi. Ancaq onu bilmək lazımdır ki, Nizami Azərbaycanlıdır, Azərbaycanlı olduğu üçün də bütün bəşəri şüur və azadlıqların da Azərbaycanlılara şamil olunmasını istəyirdi. Nizaminin şəxsiyyət azadlığı ideyaları müxtəlif təbəqəli şəxsiyyət obrazlarına aid edilir. Ancaq məqsəd birdir. Məqsəd odur ki, azadlıq Azərbaycan mühitinə şamil edilsin və Azərbaycan mühitində bəhrə versin. Bəzən Nizami azadlıq ideyaları haqqında öz düşüncələrini obrazlaşdırdıqda, hətta onu daxili, batini bir mənə kimi ifadə etdiyini də gizlətmir. «Leyli və Məcnun» poemasında zahidin dilindən deyilən hekayətdə bunu aydın duymaq olur. Zahid insanlardan ayrılıb xaraba bir yerdə məskən salıb. Ancaq bunun özündə də bir hikmət var. Zahid niyə insanlardan ayrılır? Xarabada onu məşğul edən nə var axı? Məsələ bundadır ki, zahid əslində cəmiyyətdən yox, cəmiyyətin buxovlarından, sıxıntısından, mənəvi müflisliyindən qaçıb tənha guşədə öz fikir və düşüncələrinin azadlığında nəfəs alır. Hekayətdə deyilir:

Bir gün adlı-sanlı şahlardan biri
Gəzib dolaşırdı uzaq bir yeri
Bir zahid evinə yetişdi o şah
Zahid o dünyaya tutmuşdu pənah
Şah heyret etdi ki, nə üçün, nədən
Xərabə olmuşdur zahidə məskən?
Şah onun halından olcaq xəbərdar
Zahidin yanına at çapırtıdılar
Qapıçı dedi ki, xəbər gətirsin.
Dedi: «Ey dünyadan əlini üzən
Neçin xoşlanırsan bu xərabədən?»

Burda nə yoldaşın, nə yeməyin var
Neçin mağarada tutmusan qərar?
Ceyran ovlağından dərilib gələn
Bir çəngə quru ot götürüb həmən
Zahid cavab verdi: «Budur xörəyim
Bundan qüvvət alır mənim ürəyim»
Qapıçı şah kimi süzdü gözünü:
«Bəlaya salmısan-dedi,-özünü.
Yazıq, bizim şaha xidmət eyləsən
Bir də ot yeməzsən bu çöllərdə sən»
Zahid cavab verdi: «Sözün əbəsdir,
Bu ot bir gülqənddir, mənə bu bəsdir.
Bu otun sirrini bilsən, ey insan
Şahın qulluğundan azad olarsan»
Onu dinlədikcə şah birdən-birə
Qızıq atından sıçradı yerə
Döşəndi zahidin önünə xaqan
Öpdü o müqəddəs ayaqlarından
«Azadlıq əzizdir,-dedi,-daima»
Budur sözlərində gizlənən mənə.
L-M, 2004, 193-194.

Göründüyü kimi, Nizami batində dediği fikri, hətta dilindən zahidə çıxarır ki, azadlıq hər şeydən əzizdir və üstündür. İnsan azaddırsa, bu azadlıq onun şüuruna, məhəbbətinə, şəxsiyyətinə, təsəvvürünə, təfəkkürünə daha canlı təsir göstərə biləcək və insan öz müqəddəs əməlinə yetişməkdə çətinlik çəkməyəcək. Şah isə cəmiyyətin bütün ixtiyarı onda olsa belə qayğı azadlığından məhrumdur. Düşünür ki, azadlığa hamının ehtiyacı var. Hətta şahın da! Nizami bu müqəddəs ideyanı Azərbaycan məkanında canlandırır və öz vətəninə insanların şəxsiyyət azadlığına nail olmasını müqəddəs bir arzu və istəyə çevirir.

Nizami azadlıq ideyalarına, xüsusən, şəxsiyyət azadlığına sadə bir anlayış kimi yanaşmır. Azadlıq elə bir global arzu və istəkdir ki, şahlar, hökmdarlar ona ehtiyac hiss edir

və ona tabe olurlar. Əgər şahların ona bu qədər ehtiyacı varsa, deməli cəmiyyətin azadlığa dərin bir ehtiyacı var. Nizami dövründəki, Azərbaycanda azadlıqdan əsər-ələmət olmadığı üçün, insanlar ictimai və mənəvi məhrumyyətlər içində əzab çəkdiyi üçün Nizaminin vətəninin azadlığa daha artıq ehtiyacı var idi. Nizami bu duyğunu şahlara aid etməkdə birinci növbədə öz cəmiyyətini nəzərdə tutur. «Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovun atəşgahda tənha guşəyə çəkişməsi də onun özünün azadlığa daha artıq ehtiyacı olduğu aşkar bilinir:

Şah qərara gəldi, taxtı tərک etsin
Dünyadan çəkilsin, məbədə getsin.
Ağlın var, hər şeydən çalış azad ol!
Nəyin var qane ol, onunla şad ol!
Şadlıqdan asudə məclis olarmı?
Rahatlıqdan gözəl bir aləm varmı?
Çörəyin, suyun var, qane ol, otur,
Ən azad bir ölkə, inan ki, odur.
Yüksək yaratmışdır xaliq insanı
Vermiş xidmətinə bütün dünyanı
Belə düşünməklə dilşad olarsan
Tacü təxt qeydindən azad olarsan.
X-Ş, 2004, 331-332.

Nizami azadlığı şahlara şamil etməklə öz bədii təxəyyülünü məhdudlaşdırmır. Nizami, hətta, dünya hadisələrini dərin-dərinə dərk edən filosofların da azadlığa ehtiyacı olduğunu bədii lövhələrlə canlandırır. Filosoflar Nizamiyə görə kimdir? Xalqın intellektual düşüncəsi, təfəkkürü və təsəvvürü. «İskəndərnamə»nin «İqbalnamə» hissəsində «Böyük filosofun səhraya çəkilib çalğı aləti qayırməsi» hekayəsində Əflatunun səhraya üz tutması onun cəmiyyətdəki sıxıntılı qayğılardan azadlıqda qalmasının təcəssümüdür.

Nə qədər vardısı orada alim
Hamıya olmuşdu o ilk müəllim
Əflatun onlardan üz döndərərək
Yox oldu saraydan ənqa quşu tək
Gecəli-gündüzlü düşündü ustad
Gizlində o bir saz elədi icad
Alim sazı alıb səhraya getdi
Hər bir nisbət üçün onu kök etdi.
Çöldəki, dağdakı bütün heyvanlar
Yüyürdü yanına onun hər nə var.
Müəyyən pərdədə bir hava çalır
Ki, bütün heyvanlar yuxuya dalır
Başqa bir pərdədə çaldığı zaman
Yatanlar hamısı durur yuxudan.

İ II, 2004, 73-75.

Əflatun niyə səhraya üz tutur? Çünki səhrada, artıq, onun azadlığına, sərbəstliyinə, müstəqilliyinə toxunan, fikir və düşüncələrinə dolaşan yoxdur. Hətta, səhra heyvanları belə insan cəmiyyətindəki məkrli, riyakar, işi ilə əməli düz olmayan insanlardan üstündür. Əflatun çöl heyvanlarının vəhşi olmasına baxmayaraq onu daha yaxşı duyduqlarından məmnundur.

Sokratın səhraya üz tutmasında da şəxsiyyət azadlığı motivləri canlandırılır.

Şahın bilik sevən könlü o gün də
İstədi Sokratı görsün önündə
Dedilər: «Xəlvətə çəkilib daim
Xalq ilə get-gəli kəsib o alim.
Elə üz döndərib dünya işindən
Gorda dürr tapıbdır qoca, deyəsən.
Qohumdan, qardaşdan üz döndərərək

Yaşayır kənarda, bir bucaqda tək.
Tərgidib tamamən o ət yeməyi,
Polada bürünüb, atıb ipəyi.
İbadət eyləyir tənha, kimsəsiz,
Tapmayır yanına bir kimsə yol, iz
Əql ilə dost olub Nizami, təkin
Ondan dərslər alıbdır Nizami yəqin».
I, II, 2004, 83.

Sokratın tənhalığa çəkilməsini Nizami özü də təqdir edir və hətta onun kimi cəmiyyətdən uzaq durmağa haqq qazandırır. Nizami azadlıq aşığıdır. Azərbaycan cəmiyyətində azadlığın bərqərar olunması onun amalı və idealıdır. Odur ki, özünün fikirlərinin, düşüncələrinin və əqidəsinin yaratdığı obrazlarla ifadə olunması da onu qane etmədiyi məqamda bu fikir və düşüncələrini batımdan zahirə çıxarır.

Nizami Nüşabənin firavanlıq yaratdığı cəmiyyətdə, hətta, xidməti işlərə təhkim olunan kənzilər mühitində belə azadlığın təmin edilməsini bədii dillə canlandırır:

O ağ bənizlərə etsən tamaşa
Az qalır şəfəqdən gözlər qamaşa.
Bu mavi səmanın altında ancaq
İşləri şərabdır, çalıb çağırmaq.
Nəsilcə uca, pak hökmdar qadın
Onları qoymazdı şəhvətə yaxın
Sənəmxanası var saraylar qədər
Azad girib gəzər orda afətlər.
I, II, 2004, 204.

Nizami oxşar təfərrüatı Feyləqus sarayındakı gözəllərin timaslında da canlandırır:

Ən yaşlı bir qoca rəvayət edir,
O köhnə şahlardan hekayət edir:

Feyləqus qəsrində bir gözəl varmış
Bəzəkli gəlin tək azad yaşarmış.

İ, I, 2004, 63.

Azadlıq, sərbəstlik Nizami obrazlarının ən aparıcı və xarakter əlamətlərindən biridir. Nizami əsərlərində hadisələrin canlandırılması üçün yaradılan obrazların xarakter əlamətləri azadlıq və sərbəstlik ideyaları mühitində təsvir edilir. Məsələn, Məcnun öz daxili hissləri və düşüncələri ilə səhraya üz tutur. Fərhad kimi yenilməz bir igid keçilməz qayalı dağları çapmaqdan yorulmur. Ancaq dərdi tuğyan edəndə dözmür, səhralarda özünə məskən tutur. Niyə? Səhrada Məcnun üçün Leylimi var idi? Fərhad üçün Şirinmi var idi?-Yox! Səhrada vəhşilərdən və həşaratlardan başqa onları heç bir səadət gözləmədi. Ancaq səhra həyatının çətinlikləri onları əhatə edən cəmiyyətin buxovlarının əzablarına dözməkdən daha asan idi. Onların mühitində uğursuzluqlar var idi. İnsanların tənəsi var idi. Hiylə, yalan, aldadıcılıq var idi. Səhrada isə Məcnun da azaddır, Fərhad da azaddır. Səhra sakinləri olan heyvanların səhra əhlinə çevrilmiş Məcnuna qarşı yalanı, hiyləsi, məkri, tənəsi yox idi. Belə çıxır ki, azad, sərbəst mühitdə yaşayan səhra heyvanları mənəvi cəhətdən cəmiyyət həyatında nəfsin qulu olan insanlardan daha üstündür. Nizaminin dediyi kimi, cəmiyyətin tələb etdiyi qayda-qanunları və bu qanun-qaydaların yaratdığı pərdəni Məcnun artıq öz üzərindən atıb özünü fikir və düşüncə aləminin azad bir subyektinə çevirmişdi:

Leyli çadırdıydı, o gizlənmiş Ay
Pərdədə qalmaqdan olmuşdu rüsvay
O ağıza, dilə dastan olmuşdu
Ətir çəkənlərə reyhan olmuşdu.
Nə yuxusu vardı, nə də həmdəmi
Didərgin Məcnun atıb elləri
Sərgərdan gəzirdi vəhşi çölləri
Vəhşilər yanınca yazıq qoşaraq

Gözərdi çölləri qayəsiz çılpaq.
L-M, 2004, 105.

Fərhadın da azadlıq amalı və idealı bunun kimidir. Çünki bu amal nə Məcnundan, nə də Fərhadan gəlir. Bu amal azadlıq ideyalarını ana vətəni Azərbaycan məkanına gətirib çıxaran böyük Nizamidən gəlir:

Şirinin yolunda görsə bir tikan
Öpərək bağına basardı haman
Hər dəfə dilinə gələndə o ad
Torpağı yüz dəfə öpərdi Fərhad
Gəndən baxan zaman Qəsri-Şirinə
Canını didərdi paltar yerinə
Vəhşi atlar kimi çöldə qaçaraq
Vəhşilərlə munis olmuşdu ancaq.
Dünyanın toruna düşən heyvanlar
Onun dörd yanında qurmuşdu hasar.
X-Ş, 2004, 188-189.

Bu sözlər bədii canlandırmadır, bər-bəzəkdir. Bu canlı bər-bəzəyin arxasında, daxildə, içəridə, batində Nizaminin azadlıq arzuları təcəssüm olunurdu. Azadlıq elə bir xoş arzudur ki, hər zaman insanın fikrini və düşüncəsini məşğul edir. Nizami «İskəndərin peyğəmbərlik səfərinə çıxması» hekayəsində bunu qoşun əhlinin adından da bəyan edir. Çətin yollardan keçən insanlar yorulur, bezikir. Elə bir məkana yetişirlər ki, burada qış da bahar kimidir. Orada əzab-əziyyət yoxdur. Məcburiyyət yoxdur. Kiminsə kiməsə təzyiqi yoxdur. Ona görə də həmin məkanı görənlər bir daha geri qayıtmaq istəmir. Nizami azadlığın bəhrəsini duyan bir əsgərin timsalında bu naməlum xoşbəxt diyar haqqında belə deyir:

Baxdıqca keçdiyim qorxunc yollara
Qəlbim sıxıntıdan gəldi zinhara
Bu tayın yolları düzdür, hamardır
Hər yana baxırsan, yaşıl bağlardır.
Boldur gül-çisəyi, suyu, meyvəsi
Gəlir hər tərəfdən quşların səsi
Havası tərtəmiz qəşəngdir hər yan
Belə yurd arzular Allahdan insan
O tərəf cəhənnəm, bu tərəf gülşən
Dönməz cəhənnəmə heç kəs behiştədən
Mən getdim, səlamət olsun görüm şah
Mən şadam sizi də şad etsin Allah.

I, II, 2004, 141-142.

Nizami həyatın hər bir hadisəsində azadlığı görür, dərk edir və onu ideallaşdırır. Hətta, onu da diqqətə çatdırır ki, insan öz sənətində də azadlığa nail olmalıdır, gördüyü işi sərbəst etməlidir, sıxıntısız, məcburiyyətsiz etməlidir, ürəkdən etməlidir. Bu halda ancaq görülən iş səmərə verir:

Ölkədə tərək oldu sənət, sənətkar
Heyhat, bundan böyük fəlakətmi var?
Sənətkar əl çəkmiş öz sənətindən
Başqa bir sənətə yapışmış cəbrən
Əkinçi əl qatmış ordu işinə
Əsgərlər başlamış əkin-biçinə
Hər kəs sənətində olmasa azad
Dünya bu gedişlə olurmu abad?

Nizami hətta şahların tərifinə həsr etdiyi misralarda da şahlara azadlığı onların özlərinin bayrağa çevirməsini tövsiyə edir: «Leyli və Məcnun» poemasında padşah Axsitana müraciətlə belə deyir:

Sən ey can aləmi, ey aləmə can!

Ey insan qəlbini güldürən insan!
Günəşin taxtından taxtın ucadır
Cəmşidin taxtından taxtın qocadır.
Sənin idrakınla dünya abaddır
Sənə qul olmaqla insan azaddır.

Sənin fərmanınla bütün ölkələr
Azad nəfəs alır, düzdür bu xəbər.
L-M, 2004, 43.

Eyni cür xitaba «Yeddi gözəl» əsərində də təsadüf olunur. Böyük sənətkar açıq-açıqına şahlara dərs verir, onlara zülm etməməyi, xeyirxahlıq göstərməyi, insanların hüquq və azadlıqlarını təmin etməyi məsləhət görür. Təbiidir ki, Nizami üslubu o qədər güclüdür ki, şahlar ondan incimir, onu narazlıq kimi qəbul etmir hətta, bu əsərlərə görə şairi mükafatlandırırırlar da. «Yeddi gözəl» poeməsindəki şaha ithafnaməsində şairin azadlıq barədəki tövsiyəsində belə deyilir:

Taxtın olsun görüm, daima yüksək
Göndərdiyim əsər sənə mübarək
Şeirimidən həyatın suyunu iç al,
Sən də Xızr kimi daim diri qal.
Mülkündə əbədi yaşa sən azad
Mülkünlə, ömrünlə, taxtınla ol şad.
Y G. 2004, 298.

«Yeddi gözəl» poeməsində şahın tərifiindən bəhs edərkən, azadlığı tamam başqa bir üslubda canlandırır. Nizami bu yerdə eyham edir ki, azadlıq şahın qapısının kandarında mövcud ola bilər. Çünki şah bu gün dostdur, sabah hansısa bir fitnəkarın əməlindən bu dostluq düşmənçiliyə də çevrilə bilər. Odur ki, azadlığı şah qapısından kənarında axtarmaq lazımdır. Şah özü azaddır, ancaq azadlıq verən deyildir:

Yanar bir atəşdir hər hakim, hər şah
Ondan uzaq olan çəkməz aman, ah
Şahın odu güldür, gövhərlər saçan
Qarşıda gül olur, qucaqda tikan

Şah dediyin ki var, tənəkdir, tənək,
Kim uzaqsa ona ilişməyəcək.
Y G. 2004, 57.

Hökmdarlığın xeyirxahlığı içərisində gizlənən təhlükə qorxusunu Füzuli də poetik bir dillə ifadə etmişdir:

Şəm qürbilə təfəxür qılma ey pərvanə kim
Xirməni ömrün göyər bərqi-fənadən ənqərib
F, I, 84, 6

(Ey pərvanə, şama yaxın olmaqla fəxr etmə, öyünmə ki, ömrünün xırmanı təsadüfi bir qığılımdan yanıb kül olar; yəni dövrün hökmdarlarında o dərəcədə etibar yoxdur ki, daim onlara yaxın olmaqla öyünəsən. Bir fəna qığılımdan ömrün puç olub gedər).

Nizamidə şəxsiyyət azadlığı çox müxtəlif bədii üslublarla canlandırılır. Nizami sosial ədalət görmədiyi vətənidə daim azadlıq və sərbəstlik ideyalarının baş tutmasını istəyirdi. Ancaq Nizami dövründə bu yox idi. Ona görə də böyük mütəfəkkir dünya şöhrətli əsərləri ilə öz azadlıq ideyalarını gələcək nəsillərə bədii təsvirlər vasitəsi ilə çatdırmağı özünə borc bilirdi.

4. İctimai fikir azadlığı

Nizaminin əsərlərində ictimai fikir azadlığı da mühüm yer tutur. Nizami dövründə ictimai şüurun formalaşmasına real şərait mövcud deyildi. Ona görə də insanlar öz hüquq və azadlıqları haqqında sərbəst söz deyə

bilmirdilər. Deyilən sözlər isə eşidilmirdi. İctimai fikir azadlığının mövcud olmadığı bir mərhələdə şahlar, hökmdarlar, ixtiyar sahibləri barədə xoşagəlməz söz danışanların sözünü ağızda qoymaq adi bir işə çevrilmişdi. Xalq elə bir acınacaqlı sosial həyat burulğanında idi ki, ictimai fikir və düşüncə azadlığı barəsində özündə təsəvvür yaratmaq imkanlarından da məhrum olmuşdu. Nizami dahi bir yaradıcı kimi buna münasibətsiz qala bilməzdi. Lakin açıq-açıqına dövrünün ədalətsizliyinə qarşı çıxıb dövrünü dəyişdirmək qüvvəsində də deyildi. Çünki zaman qılinc zamanı idi. Nizami isə qələm adamı idi. Ancaq tarix qılınca söz deyənləri arxada qoydu. Onların qılinc gücünə qurduğu dövrən dəyişdi. Birindən digərinə keçdi. Nizaminin qələmlə yaratdıqları isə doqquz əsrdir ki, yaşayır və bundan sonra da uzun əsrlər boyu yaşayacaqdır. Əgər Nizami azad söz demək imkanı olmayan bir mərhələdə qələmə sarılmasa idi, bu qələm qılınca çevrilə bilməzdi. İctimai ədalətsizliyə qarşı çıxmaq Nizaminin özünü məhv edərdi. Bu halda Nizaminin və onun cəmiyyətinin qazancı nə ola bilərdi? İctimai ədalət haqqında deyilə biləcək və əsrlər boyu təsirini itirməyəcək ideyaların özünün itkisi. Ona görə də Nizami başqa, daha doğru yol seçdi. Özünün ictimai ədalət və fikir azadlığı barədəki ideya və düşüncələrini qələmin dili ilə zamanlara ərməğan etmək yoluna üstünlük verdi. Nizami bu fikirləri ya öz dilindən şahların tərifləri ilə əlaqədar söyləyirdi və ya yaratdığı bədii obrazlar vasitəsi ilə çatdırırdı. Nizami özü sərbəst, maneəsiz şəkildə dövrün hökmdarlarını tərifləyir. Bu tərifin içərisində isə ictimai fikir azadlığını təlqin edir. «Sirlər xəzinəsi» əsərinin «İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda öyü» hissəsində belə deyilir:

Sən-ümid qaynağı Xızr, sən-İskəndər güclü şah
«Məcəsti»ni şərh edən bilginlərə qıbləgah!
Xilqətin mehvəridir sultanımın qüdrəti
Onun vəsfinə enmiş göydən məqsud ayəti

Tək odur fələk tacın, Süleyman üzlüklü şah
Üfüqlərin güvənci-Məlik Fəxrəddin ancaq.
Davudluq iddiası eyləyərsə haqqı var
Onda müğənni səsi, Süleyman sorağı var.
Altı qübbə addımlar, yeddi qatda taxtı var
Doqquz göyə hökmdar, Bəhram, ulu tacidar
S X. 2004, s. 50.

Bu tərifnamənin başlanğıcında isə Nizami azad, sərbəst şəkildə, heç bir maneəsiz cəmiyyətdə ictimai fikir və düşüncə məhdudiyyətini öz adından bəyan edir:

Yox əlimdən tutanım, ayağımı açanım
Kölgənəm, üstündə bəs huma qanadın hanı?
Ayağım bu torpağa batıb dərindən dərin
Qollarımsa bağlanıb kəməndilə göylərin
Mərdin ayaq tozuna başımı qurban dedim
Bəzən ayağımla yox, dizlərimlə yeridim.
S X. 2004, 49.

Nizami «Əlimdən tutanım yoxdur», «Qollarım göylərin kəməndi ilə bağlanıb», «Ayağımla yox, dizlərimlə yeridim» deyirsə, bu onun harayıdır. Təkcə öz dövrünə yox, gələcəyə harayıdır. Həm də yalnız Nizaminin yox, Nizaminin cəmiyyətinin harayıdır. Nizami öz əsərində bu ictimai fikri şaha tərif içərisində yetirir. Dövrün ixtiyar sahibləri düşünə bilərlər ki, Nizami bu sözləri maddi ehtiyac ilə əlaqədar deyir. Ancaq Nizami bu harayı ilə məzlum insanların, haqq-ədalət intizarında olan aşağı təbəqənin səsini öz səsinə qatıb ixtiyar sahiblərinin dərghahına çatdırırdı.

«Xosrov və Şirin» əsərində Atabəy əbu Cəfər Məmməd Eldəgizi tərifləyir:

O şahlar şahıdır, şərdən uzaqdır
O qaşla baş kimi həm cüt, həm tacdır.
Dövrənin hakimi Atabəy bütün

Kəsmişdir dünyadan kökünü zülmün
Bir əbu Cəfərin səxasına bax!
Mahmud tək Xorasan tutan olacaq!
Nuru gün tək tutub bütün dünyanı
Dostu əzizləyir, yıxır düşmanı
X Ş, 2004, 37-38.

«Təzim kitabəsi» hissəsində isə belə deyir:

Xoşbəxtdir cavanlıq mülkü səninlə
Əlinlə bərkimiş bu aləm belə
Dəmir qılıncınla dünyanı aldın
Qızıl camla Cəmsid yerində qaldın.
Dəmirin gücülə dövlət yığaraq
Yığdığın dövləti kefə qoy ancaq.
Bu dünya fanidir, qalma eşyindən
Bu mənim fikrimdir, özün bilərsən.
X-Ş, 2004, 41.

Nizami çox böyük ustalıqla ictimai fikri tərifiyə ixtiyar sahibinə çatdırır. Çatdırır ki, qoy düşünsün, xalq düşünsün. O xalq ki, ehtiyac içindədir. Gündəlik ruzisini əldə etməkdə zülmələr çəkir. Əldə etdiyini də şahın məmurları onun kefi, eyşi üçün əllərindən alır. Bu əzab çəkən əhali kim olardı? Birinci növbədə, ixtiyarı, hüquq və azadlıqları ayaqlar altında tapdanan Azərbaycan cəmiyyəti. Ağalar cəmiyyətin qanını sorurdu, Nizami isə onları sığallaya-sığallaya bu ağaların ziddbəşər əməllərini Azərbaycan cəmiyyəti adından gələcək nəsillərə ötürürdü.

«Leyli və Məcnun»da Axsitan barədəki tərifdə deyilir:

Sən şahlıq taxtının şahsuvarısan
Qaranın və ağın hökmdarısan
Tac sahiblərinin başçısısan sən
Şahlar ordusunun sərkərdəsisən
Ey şahlar içində mütləq olan şah!
Ey dünya xaqanı, böyük padşah!
Şöhrətin tutmuşdur bütün mahalı
Dinin və dövlətin sənə calalı.
L-M, 2004, 38.

Sonrakı misralarda isə onun israfçılığından, xalqın malını və sərvətini eşy-işrətə səpələnməsindən, ancaq milçəyi belə doydura bilməməsindən, yəni öz məiyyətinin ac və yalavac qalmasından bəhs edir:

Bu şah çanaq-çanaq pullar bağışlar
Bir də dəstə-dəstə qullar bağışlar
O camdan ki, Cəmsid qıymaz özünə
Bəxş edər qullardan hər gün yüzünə.
O bircə fərmanla bir qala alar
Bircə qəsidəyə ölkə bağışlar.
Milçəyi doydursa bizim hökmdar
Mahmudun filindən qüvvətli olar.
L-M, 2004. 42.

Nizami cəmiyyətdə əzab çəkən insanların təəssüratını onların deyə bilməyəcəyi dil ilə hökmdara çatdırır. Nizami padşaha xitabda onun əhalini qul etdiyini və insanların bundan onların şad və azad olduğunu elə bədii dil ilə canlandırır ki, hökmdar bunu məsxərə kimi anlaya bilmir. Ancaq arif insanlar duyur ki, burada padşah tərifiylənmiş, əksinə onun riyakarlığı göstərilir:

Günəşin taxtından taxtın ucadır
Cəmsidin taxtından taxtın qocadır.
Sənin idrakınla dünya abaddır
Sənə qul olmaqla insan azaddır.
L-M, 2004, 43.

Bu misraların hər biri hökmdara ağır bir zərbədir. Yəni ancaq Allahın taxtı günəşin taxtından uca ola bilər, hər hansı bir hökmdarın yox. Axsitanın idrakı dünyanı necə abad edə bilər? Əksinə, onun idrakı ilə elə dünya xaraba qalıb. Sonuncu misrada isə qul və azad təzadı var. Qul olan quldur, necə ola bilər ki, qul azad olsun?

«Yeddi gözəl» poemasında hökmdarın tərifi oxşar motivlərlə ifadə olunur. Əvvəl şah təriflənir, sonra isə eyhamlı fikirlər canlandırılır:

O şahın ləqəbi Əlaəddindir
Qoruyub durduğu zaman, zəmindir.
Ölkələr fatehi körpə Arslan şah
Alp Arslandan yüksək, olduqca gümrah
Ondan Ağsunqurun nəsli güc aldı
Əcdad kamala yetdi, ucaldı.
Mehdidir, günəşdir şah bu dünyada
Dövləti qalacaq eldə, obada
Y G. 2004, 31.

Şaha təzim xitabında isə Nizami xalqın səsini öz səsinə qarışdırıb öz daxili hisslərini əsrlərin harayına qovuşdurur:

Nə qədər şah gəlmiş ölkəyə, elə
Bir səxa buludu keçirmiş ələ

Sənin buludunla yaranır bahar
Payız bulududur özgə buludlar
Şahlar süfrə açmaz içməsələr qan
Çörəyi verərlər can alan zaman.
Y G. 2004, 36.

Nizami təriflədiyi hökmdarın daxili aləmini açıq və aydın şəkildə zamanlar qarşısına çıxarır. Bu şah bulud kimidir. Bulud qeyri-müəyyənliyin, örtülülüyn rəmzidir. Buludlu şahın xalqa münasibəti də buludludur. O heç vaxt rəiyyət qayğısına qalan deyildir. Sonrakı misralarda Nizami şahların dövrənini daha kəskin şəkildə bildirir: «Şahlar qan içməsələr süfrə açmazlar; Çörəyi də canı ala-ala, zülmə verərlər». Haradadır ədalət, azad fikir və düşüncə, səxavətlilik? Nizami hədəfi elə düzgün seçib

mənalandırır ki, ona irad tuta bilmirlər, əksinə, onun şaha təqdim etdiyi bu ittihamnamələrin müqabilində özünün qələm haqqını da qoparıb alır.

«İskəndərnamə» («Şərəfnamə») əsərində Nüsrətəddin Əbu Bəkr padşah tərif edilir, onun şeni ucalara qaldırılır:

Meydanda açdığı hünərlər ki var

Nə Rüstəm görməmiş, nə İsfəndiyar.
Bəxtiyar bir həyat başladı yerdə
Bu günəş anadan doğan şəhərdə
Altında ağ atı keçsə hər yerdən
Ayağı dəydiyi yer olur gülşən.
Hər yeni nemətdən dağıdır xalqa
Neməti çay kimi axıdır xalqa.

İ, I, 2004, 48-49.

Daha sonra isə sətiraltı mənada şahda ədalət olmadığını göstərir, ona öyüd-nəsihətli sözlərini, fikir və düşüncələrini çatdırır:

Sənə bu şahlığı bəxş edən kimsə
Vermişdir ürəyin nə istəmişsə
Şahlıq et, verilmiş sənə ölkələr
Kömək ol, xalqlara ədalət göstər
Çibin qanadını qırmasın tər lan
Fil də qarışqaya verməsin ziyan
Allaha min şükür, min şükür, əlbət,
Şahda yazdığım dan çoxdur ədalət

İ, I, 2004, 52.

Nizami ictimai fikir azadlığını tək cə öz dilindən yox, həm də xalqın aşağı təbəqəsindən olan insanların obrazlaşdırılmış nümayəndələrinin dilindən də bəyan edilir. Məsələn, Bəhramla çobanın əhvalatı, vəzir Rast Rövşənin

zindana saldırdığı sadə adamların həqiqəti çatdırması əhvalatı buna canlı nümunədir. Nizami bu əhvalatları bədiiləşdirməklə sıxıntı içərisindəki dogma vətəninə söz və fikir azadlığının bərqərar olmasını istəyirdi və bu istəyini zamanlara çatdırırdı.

«Yeddi gözəl» poemasında çoban xəyanət etmiş itin əhvalatını Bəhrama danışır, onu ayıldır. Aydındır ki, çoban çobandır, şah da şah. Şahın şahlıq təcrübəsi ona çox şey öyrədir. Çobanı isə nə vaxt dindirəsən, sözünün əvvəli də axırı da qoyundan və itdən olacaq, çobanlığın əzablı peşəsindən olacaq. Burada Nizami onu demək istəmir ki, şahlar idarəçiliyi çobandan öyrənməlidir.

Nizaminin şahı çoban vasitəsi ilə ayılmağının mənası budur ki, böyük sənətkar vəzifəsinin böyük-küçüklüyündən asılı olmayaraq bütün insanlara bir şəxsiyyət kimi yanaşır. Sadə peşə adamının şaha nəsihət verməsi isə Nizaminin təcəssüm etdirdiyi şəxsiyyət azadlığının bariz şəkildə ifadəsidir. Nizami dövründə əlbəttə ki, heç bir şah çoban məsləhətinə ehtiyac duymurdu və bunu qəbul etməzdi də. Nizami isə bu hadisəni Azərbaycan mühitinə gətirərək öz ölkəsində ictimai ədalətin bərqərar olunmasının reallaşacağına ümid bəsləyirdi. Bu ictimai ədalət və şəxsiyyət azadlığı arzusu Nizaminin dili ilə belə ifadə olunur:

Çobanın sözündə vari idi hikmət
Bir arif qocadan şah aldı ibrət
Sözlər işarətdi, anladı, duydu
Bir az yeyən kimi şəhrə üz qoydu
Dedi ki, «Bu işə olmuşam heyran
Şahlığı öyrətdi mənə bir çoban».

Y G. 2004, 271-272.

Bəhramın dustaqlıqdakı adamları dinləməsi və onlara bəraət verməsi və hətta, mükafatlandırması da ictimai ədalətin və şəxsiyyət azadlığının bərqərar

edilməsinin təcəssümü idi. Şah birinci məzlumun nahaq zülmə düçar olduğunu bilib onu azad edir, ikinci məzlumun bağını özünə qaytarır, üçüncü məzlumun əlindən alınmış varını xain vəzirin varidatı hesabına özünə qaytarır, dördüncü məzlumun əlindən alınmış kəvizini bol cehizlə kəviz sahibinə qaytarır, beşinci məzlumun mal-mülkünü özünə qaytarır və üstəlik ona təqaüd təyin edir. Altıncı məzlumun əlindən alınmış torpağı ikiqat özünə qaytarılır, yeddinci məzlum isə dünya malında gözü olmayan bir zahid imiş, şahın xain vəziri onu bəddua qorxusundan zindana salmış. Güya zindanda o adam artıq bəddua edə bilməmiş. Əksinə azadlıqda bəddua bir idisə zindan həyatında daha artıq olardı. Şah ona ənam verdikdə isə zahid azadlığı daha üstün tutduğu üçün bəxşisləri götürmür. Şah zahidə –

«Vəzirin nəyi var, daş-qaş, mülki-mal
Götür, zahid baba, sənin olsun al!»-deyir
Zahid isə qəbul etmir:

Verilən şeylərdən üz döndərərək
Zahid dövrə vurdu, misali-fələk
Sonra: - Bu nəqdlərdən azadam, dedi.
O yaxşı vermişdi, yaxşı istədi.
Çalğısız başladı birdən o rəqsə
Getdi, görünmədi artıq heç kəsə
Y G. 2004, 283.

Nizaminin öz dövründə görmək istədiyi və Azərbaycan məkanına şamil etdiyi şəxsiyyət azadlığı, eləcə də ictimai fikir və düşüncə azadlığı bütövlükdə cəmiyyət azadlığının bərqərar olunmasına xidmət edən ideyaların təcəssümü idi.

5. Cəmiyyət azadlığı

Cəmiyyət azadlığı Nizami yaradıcılığında olduqca mühüm bir yer tutur. Nizami öz cəmiyyətini, övladı olduğu Azərbaycan məkanını azad, müstəqil, sərbəst ədalətin bərqərar olunduğu bir məkan kimi görmək istəyirdi. Bu cəmiyyətdə haqq və ədalət öz yerində olmalı idi. Haqq və ədalət insan cəmiyyətinə bəxş olunan Allah lütfüdür: Nisa (4) 3; 58, 65, 105, 135; Məidə (5), 8, 42; Əraf (7), 159; 181; Nəhl (16), 76, 90; Ənbiya (21) 47; Əhzab (33), 5; Şura (42) 15; Hədid (57), 25; Mumtəhinə (60), 8; Hücürat (49) 10.

Nizami cəmiyyət azadlığını necə görmək istəyirdi? Nizaminin azad cəmiyyəti xəyali deyildi. Onun fikir və düşüncələrinin məhsulu idi. Onun cəmiyyətində yaşayan insanların arzusu, istəyi və məsləki idi. Bu cəmiyyətdə bolluq, ədalət bərqərar olunmalı idi. Burada bolluq və firavnlıq yaradılmalı idi. Bu ölkədə insanların maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin edilməsinə şərait yaradılmalı idi. Bunlar mümkündürmü, yoxsa xəyallara çevrilib şirin yuxular kimi əlçatmaz idi? Əlbəttə ki, mümkün idi. Nizami dahi idi və dahiyənə düşünürdü. O öz dahiyənə düşüncəsi ilə onu dərk edirdi ki, Azərbaycan yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin bir ölkədir. Bu ölkədə yeraltı və yerüstü sərvətlər mövcud olduğu kimi zəngin intellektli, ağıllı insanlar da çoxdur. Belə bir potensialı olan ölkənin cəmiyyəti yaxşı yaşamağa layiqdir. Bu ölkədəki insanların öz ağılı və idrakı ilə, torpağın yetirdiyi dahilərin qüdrəti ilə cəmiyyətdə azadlığın, ədalətin, firavanlığın baş verməsi təkcə utopiya deyil, xəyal deyil, əsrarəngiz rəya deyil, həm də həqiqətdir. Nizami inanırdı ki, nə zamansa bu baş verəcək. Ona görə təsadüfi demirdi ki, ilahı qüdrət yanında zaman ölçüsü yoxdur. Min il də bir gün kimidir. Yəni bu gün baş tutmayan iş on ildən sonra da, min ildən sonra da baş tuta bilər. Başqa mənada, əgər Allah yanında zaman ölçüsü yoxdursa xoşbəxt cəmiyyət bu gün mövcud deyilsə sabah onun baş tutacağına ümidlə baxmaq lazımdır.

Zaman ölçüsünün nisbi olduğunu İskəndərin dilindən aşağıdakı kimi mülahizə edir:

Dünyanı görmədən torpağa girən
Birgünlük körpəyə bənzəyirəm mən
Dünyanı başabaş gəzmişəm özüm
Hələ ki dünyadan doymayıb gözüm
Otuz altı deyil, lap otuz min il
Yaşasam cavabım bu olardı, bil!
İ, II 2004, 191.

Nizami özü də öz dilindən zaman nisbiliyini belə ifadə edir:

Fələyin zərləri əyri atması
Dünyanın oyuna xələl qatması
Altmışa çatdırdı yaşımı mənim
Düşməmiş qüvvədən ancaq bədənim.

Sanıram yenə də on yaşındayam
Hələ də divlərin savaşındayam.
İ, II, 2004, 218.

Dünyada əziyyət çəkib boy atdın
Elə ki, səksənə, doxsana çatdın
Ordan da yetirdin özünü yüzə
Ölüsən, diri də görünsən gözə
İstər bir gün yaşa, istərsə yüz il
Bu nurlu eyvandan köçəcəksən, bil!
X-Ş, 2004, 54-55.

Nizaminin düşündüyü zaman nisbiliyi həqiqətdir və «Qurani-Kərim»də də bu barədə müfəssəl ayələr vardır. «Quran» ayələrində Allahın zamanının yetişəcəyinin xəyal yox, haqq olduğu göstərilir: «Yer özünə məxsus şiddətlə lərzəyə gəlib titrəyəcəyi zaman (1); Yer öz yükünü çıxarıb

atacağı zaman (2); İnsan «Buna (bu yerə) nə olub?» deyəcəyi zaman (3); Məhz o gün (yer) öz hekayətini söyləyəcəkdir (4); Çünki (bunu) ona sənin Rəbbin vəhy etmişdir (5) (Əl-Zilzal (Zəlzələ) surəsi (99).

Bu ayələrin cəmiyyət həyatına şamil oluna biləcəyi mənasını belə başa düşmək olar: «Yer üzündə haqsızlığın, ədalətsizliyin bir sonu var. Yerin haqsızlığı, ədalətsizliyi öz üzərindən atacağı bir zaman həqiqətdir və gec-tezi gələcəkdir. Bunu Allah özü vəhy etmişsə, Allah üçün zaman ölçüsü yoxdur. Bu ölçü insan üçündür. Allah bu günü insanın zaman anlayışında bu gün də edə bilər, sabah da, min ildən sonra da. O zaman ki, ona məqam yetişə». Nizami də belə bir haqq olan zamanı nəzərdə tutur. O bir dahiyənəliklə bu fikrə gəlir ki, zülm, ədalətsizlik onun yaşadığı dövrdə Azərbaycan məkanında tüğyan etsə də zaman öz sözünü deyəcək, Allahın ədaləti və Nizaminin arzuları onun məkanında bərqərar olacaqdır. Oudur ki, Nizami cəmiyyət azadlığı barəsində düşünəndə sabahkı günə inamla baxır. Zülmün yox olacağını və ədalətli, azad cəmiyyətin bünövrəsinin ən əvvəl başqa yerdə yox, məhz Azərbaycan məkanında baş tütəcəyini bədii bir dillə canlandırır. Nizami deyir ki, Allahın ədalətinin sonu yoxdur, o daimidir və əbədidir. İnsanların içərisində özünü «seçilmiş» kimi göstərməyə cəhd edən bir təbəqənin cəmiyyətə qarşı istismar alətinə yönəldiyi zülmün işə davamı yoxdur. Allahın ədaləti zalımın zülmünün fəvqündədir. Ədalət işığında zülmətin varlığının başa çatacağı həqiqət olduğu kimi, zalımın zülmü də öz ömrünü başa çatdıracaqdır.

Nizaminin əsərlərində zalımın zülmünün sonunun başa çatacağına və haqqın yetişəcəyinə inam ayrı-ayrı bədii lövhələrdə canlandırılır. Nizaminin əsərlərində zalım kimlərdir? Əlbəttə ki, zalımı, zülmkarı Nizami xalq içərisində, cəmiyyət üzvləri arasında axtarmır. Zalımlar, ədalətsiz iş görənlər o şəxslərin arasında axtarılır ki, onlar ixtiyar sahibləridir. Hökmdarlardır, şahlardır. Nizami

zölmün daimi olmadığına inandığı kimi zölmkarın da öz zölmünü davam etdirə bilməyəcəyi əqisədindədir. «Sirlər xəzinəsi»ndə deyilir:

Ürəkləri sındıran zömlkar bir şah vardı
Dirəşməkdə, höcətdə Həccacı mat qoyardı.
Aytək, güntək itigöz bir xəlifəsi vardı
Bağlı qalan işləri ustalıqla açardı.
Sübhetək ikiüzlü, Aytək gecə gəzərdi
Bir gün şahın önündə baş əydi, qüssələndi.
Dedi: -Gizli bir yerdə çox deyindi dalınca
Səni zalım, qaniçən adlandıran bir qoca
Yel sürətli bir cavan çatdı qocanı tapdı
Xain bilir şah səni, oyan!-dedi, amandı.
Dəstəmaz aldı qoca kəfən geydi əyninə
Salam verdi ədəblə gəlib şahın önünə.
Qızmış qara niyyətli şah yumruğunu sıxdı
Arxasınca dayanmış qocaya kinlə baxdı.
-Eşitmişəm, söylədi, danışmışan dalımca
Məni qəddar, yelbeyin adlandırmısan, qoca!
Mən Süleyman mülkünün sahibiyəm, bilirsən
Hansı cürətlə mənə zalım, ya div deyirsən?
Cavab verdi ixtiyar:- Mən ki, ayığam, nə qəm
Sənin dedikləməndən beş qat artıq demişəm.
Sözlərimi araşdır, dinlə ağıl deyəni
Düz demirəmsə əmr et, dara çəksinlər məni.
Yumşaltdı hökmdarı işin qarası, ağı
Özünün haqsızlığı, qocanın haqq olmağı.
S X. 2004, 169-170.

Nizami zalım padşah haqqında danışanda zalımı öz zalımlığı ilə başlı-başına buraxmır. Zalım nə qədər zalım olsa da Nizami onu hansı bir ibrətəməz hadisə iləsə dəyişdirir. Yəni Allah zölmü, zalımı ədəbi etməyib ki, Nizami də zalımın zölmünü davamlı kimi qələmə alsın. «Qurani-Kərim»in müqəddəs ayələrində göstərilir ki, zölm

şeytan əməlinin vəsvəslərindəndir. Allah isə zülmü şeytana əbədilik verməyib. Haqq-hesab günündə şeytan zalımlığının cavabını verəcəkdir. «Bəqərə» (2) surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: «(Sonra) Biz (Adəm) dedik: «Ey Adəm, sən zövcənlə (Həvvə ilə) cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca (buğdaya) yaxın gəlməyin! Yoxsa (özünü) zülm edənlərdən olarsınız».

Şeytan vəsvəsə ilə Adəmi və Həvvanı Allah buyruğundan çıxardıqda isə Allahın hökmü belə olur: «(Lakin) Şeytan onları azdırıb (buğda yedizdirməklə nemətlər içində) olduqları yerdən uzaqlaşdırdı. Biz də (Adəm, Həvvaya və Şeytana): «Bir-birinizə düşmən kəsilərək (buradan kənar olub yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün müəyyən vaxta qədər (ömrünüzün axırınadək) sığınacaq və yaşayış (dolanacaq) vasitələri var»-dedik». Bəqərə, (2), 38. Həcc (22) surəsinin 48-ci ayəsində zülmün keçici olduğu barədə deyilir: «Neçə-neçə məmləkətə (məmləkət əhlinə) zülm etdikləri (kafir olduqları) halda möhlət verdim, sonra onları (əzabla) yaxaladım. Axır dönüş mənədir!».

Nizami Quran hökmlərinə sadıq olmaqla, ədalətin bərqərar olunacağına dərin bir inamla zülmün yox olacağını, xüsusən, zəmanə hökmdarlarının timsalında canlandırır. Məsələn, «Sirlər xəzinəsi»ndəki «Adil Nuşirəvan ilə vəzirin əhvalatı» şadisəsində ölkənin nizam-intizamının pozulmasından hətta quşların da xəbərdar olduğu barədə danışılır. Nuşirəvan bu hadisədən təsirlənir və ölkədə zülmün baş alıb getməsinə son qoyur, sonra isə zülmkarlıqdan bir addıma ədalətliliyə keçir. İndi belə bir məntiqi sual ortaya çıxır: Nuşirəvan hətta quşların belə onun zülmündən dilə gəldiyinin şahidi olmasaydı ədalət baş verəcəkdimi? Bu suala cavab vermək çətindir. Ancaq Nizami zülmün daimi olmayacağı məntiqi ilə hadisəyə yanaşır və ədalətin bərqərar olacağına inanır. Bunun üçün

şahları, hökmdarları ortaya qatmağı təsadüfi deyil. Çünki xalq onların şəxsində daim ədalət olacağını düşünür.

«Sirlər xəzinəsi»ndə belə epizodlar çoxdur. Məsələn, «Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti»ndə də şahın ədalətsizliyi onun üzünə deyilir. Ancaq Nizami də deyir ki, qarının ittihamı Sultana təsir etmədi. Ona görə də başı cəncələ düşdü. Yəni o zülm etməyində davam etsə də Allah adildir. Onun etdiyi zümlər Allah ona qəzəb etməsi ilə aradan qaldırıldı. Yəni məntiq budur ki, zülm daimi ola bilməz. Daimi olan böyük Yaradanın ədalətidir.

«Xosrov və Şirin» əsərində «Məhinbanunun yerinə Şirin»in taxta çıxması hekayəsində Şirinin taxta çıxması ilə zülmün sona çatması və ədalətin bərqərar olunması təsvir edilir:

Ədalətlə etdi rəiyyəti şad
Məhbuslar olundu həbsdən azad
Zülmədən qurtardı bütün məzlumlar
Dünyada zülmədən qalmadı əsər.
Ədlindən dostlaşdı kəklik, qaraquş
Gördülər qurd, qoyun həmsöhbət olmuş
Nə var yaxın, uzaq bütün cəmaət
Dedilər: «Var bunda səxa, ədalət».
X-Ş, 2004, 159.

«Yeddi gözəl» poemasında Bəhrəmin atasının zülmündən cana doymuş iranlılar Bəhrama məktub yazıb xalqın onu sağlığa layiq görmədiyini bildirdilər:

Xam iş gördü atan, neyləyim, ancaq
Tacın kölgəsindən sən oldun uzaq
El onun zülmündən heyrətdə qaldı
Bu üzdən zülmkar adını aldı.
Qəzəblənib tökmüş məmləkətdə qan
Gah azgın olmuşdur, gah da qudurğan
Y G. 2004, 79.

Bəhramın atası Yəzdkürdün zülmü elə bir zülmüdür ki, Yəzdkürd durduqca zülm də ona yoldaş olmuşdu. Yəzdkürd insanlara verdiyi əzabdan ibrət götürən şahlardan deyildi. Ona görə o öləndən sonra xalq da onun varisinə rəğbət göstərməyə meylli olmamışdı:

Görmüş Yəzdkürddən ölkə əziyyət
Odur alınmadı saya bu cürət
Dedilər, Bəhrama yaxın getməyə
Ölümdən xəbərdar onu etməyə.
Ərəblərə xəznə, səltənət verər
Farsa əzab verər, əziyyət verər.

Y G, 2004, 73.

Bəhramın atası zülmkar olsa da Bəhram özü xalqdan ibrət götürür. Əhalini ədalətlə idarə edir. Hər şeyə ədalət gözü ilə baxan Bəhram camaatı vəzir Rast Rövşenin zülmündən xilas edir. Çünki Rast Rövşən Bəhramın eys-ışrətə qurşandığından istifadə edib insanların haqqını tapdalayırdı.

«İskəndərnamə»də ədalətin zülmə qalib gəlməsi başqa cür mənalandırılır. İskəndər fatehdir. O da vuruşur. Vuruşmada aydındır ki, tökülən qanların haqq-nahaq olduğu heç nə ilə ölçülmür. Ancaq İskəndər o ölkələrdə döyüşə girir ki, orada insanlar zülm və əzab görürlər. Ölkənin hökmdarı isə bu zülmü və əzabı azaltmaq əvəzinə, xalqın rifahına hansısa bir əməli tədbir görmək əvəzinə get-gedə daha da azğınlaşır. Bu yerdə İskəndər xalqın xilaskarı kimi döyüşə girir və o ölkədə ədaləti bərqərar edir. Məsələn, İskəndərin Zəngibar padşahı ilə döyüşü və qələbəsi, İran şahı Dara ilə döyüşü və qələbəsi ədalətin zülm üzərindəki üstünlüyünün bariz təəcəssümüdür. İskəndər İrandan Hindistana, oradan da Çinə səfər edir. Lakin o yerlərdə döyüşür, qanlar tökmür. Çünki həmin yerlərdə hökmdar olan ölkə başçıları İskəndərin məqsədinin işğalçılıq yox, insanlara və insan cəmiyyətinə azadlıq gətirmək olduğunu

başə düşüb dərk edirlər. İskəndər qıpçaq çölündə bu çöllülərlə də döyüşmür. Yalnız onların adətlərini bəyənmediyini söyləyir. Əhəli İskəndərin qadın isməti barədəki nəsihətini qəbul etmədikdə İskəndər bunu ağıl vasitəsi ilə təlqin edir. Bəbəlklə, qıpçaq çölündə açıq gəzən qadınlar örtülülüyü daha üstün sayıb İskəndərin göstərdiyi yolun doğru olduğunu başə düşürlər. İskəndər özü də deyir ki, mənim məqsədım qan tökmək yox, ölkədə ədalətlilik, insanlara səadət, insan cəmiyyətinə azadlıq gətirməkdən ibarətdir. Məsələn, Rumdan İrana gəlməyinin məqsədini belə bəyan edir:

İrana mən özüm gəlmədim Rumdan
Bu mülkə göndərmiş böyük yaradan
Haqqı və batili ayırd etdim mən
Alır bağılı qıfıl açarı məndən
Nə dünya üstünə alov tək axdım
Nə də ki, səbəbsiz bir xırman yaxdım
Kimsənin qəlbini haqsız qırmaram
Qırsam da varımdır əldə mumiyam.
İ, I, 188.

İskəndərin əqidəsi bu olmuşdur ki, müharibələrə qoşulmuş olsa belə, nəticəsi ədalətlilik, insanların rifahı olsun. Yəni Allahın haqq və ədaləti insan cəmiyyətində bərqərar olsun. İskəndərin qılıncı ilə zalımlar məhvə düşər olsun, məzlumlar səadətə çatsın. İskəndər özü də bu barədə belə deyir:

Adəmtək Qüsdə eylədim məskən
Kəbə həlqəsinə əl yetirdim mən
Mən hansı bir yerə etdimsə səfər
Ədalətlə bilik qazandı ellər.
İ, II, 2004, 190.

Nizami ədalətli cəmiyyətin nə zamansa yaranacağına inanırdı. Ancaq bu ədalətli cəmiyyətdə quruculuğun, idarəçiliyin necə olacağı barədə təkcə Nizami dövründə deyil, Nizamidən əvvəlki dövrlərdə də konkret bir fikir və ideya, təsəvvür və təəssürat mövcud deyildi. Odur ki, ədalətli cəmiyyət haqqındakı ideyalar öz vaxtında təsəvvürlərdə formalaşmış əqli və mənəvi bir inqilab sayıla bilərdi. Onun ictimai inqilaba çevrilməsi üçün zamanlar tələb olunurdu. Nizami öz əsərlərində belə bir cəmiyyətin təməlinə azadlığın, sərbəstliyin, haqq və ədalətin bərqərar olunmasını vacib hesab edirdi. Ancaq həmin cəmiyyətdə hökmdar olmalıdırmı? Olsa necə olacaq, olmasa necə olacaq, azadlığın özü necə əldə olunacaq? Bunlar müəmmalı idi. Əlbəttə ki, Nizami üçün qaranlıq deyildi ki, azadlıq cəmiyyətdəki buxovların qırılması ilə başa gəlməlidir. O nahaq yerə Fərhadı, Məcnunu, Sokratı çöllərə, tənhalığa çəkmirdi ki! Onlar çöldə və tənhalıqda cəmiyyət sıxıntısından azad ididər. Ancaq bundan cəmiyyət nə qazanırdı, tənhalığa çəkilənlər nə əldə edirdilər? Onların qazancı o olurdu ki, cəmiyyət qınağına tuş gəlirdilər. Cəmiyyət isə öz axarında davam edirdi. Nizami zalım hökmdarları ya ağıllandırırdı, ya da məhv edirdi ki, yerinə ədalətli gəlsin, insan cəmiyyəti azad nəfəs alsın. Ancaq onun ədalətli hökmdarları ya eşy-işrətə qoşulub cəmiyyətdən aralı düşürdü, ya da özlərindən sonrakı xələfləri yenə də əvvəlki ənənəni davam etdirirdi. Ona görə də Nizami özü də variantlar axtarırdı. Elə variantlar ki, ağılasığan olsun, inandırıcı görünsün. Bir sözlə, poemaları yaratmaqdan Nizaminin məqsədi hansısa şahın könlünü oxşamaq və ya tarixə öz adını yazan hökmdarları vəsf etmək deyildi. Nizaminin amalı ancaq azad cəmiyyətin necə olacağına axtarışına çıxmaq və özünün yaşadığı ölkədə firavanlığın və ədalətliyin necə bərqərar olacağı barədə fikir yaradıb onu gələcək nəsillərə ərməğan etmək idi. Ona görə də Nizami düşünürdü ki, bəlkə elə bir cəmiyyət qurula ki, əfsanəvi amazonkalar ölkəsində olduğu kimi burada

qadınlar hökmdar olsun. Qadın hökmdarlar isə kişi hökmdarlardan fərqli olaraq eys-ışrətə meyl göstərməsinlər, içki məclislərinə qurşanmasınlar, hərəmxanalarda saysız-hesabsız qadınlar saxlamasınlar ki, padşah öləndə onlar başlı-başına qalmaqalar. Nizami qadın hökmdarların nümunəsində əvvəlcə Məhinbanunu seçir. Məhinbanu hökmdardır. O zaman ərəblərin «Ərmən» adlandırdıqları, böyük Azərbaycan ərazisinin hökmdarıdır. Hadisələrin təsvirindən məlum olur ki, Məhinbanunun hökmdarlıq etdiyi yerlərdə əhali yaxşı yaşayır, bolluq və firavanlıqdır. Məhinbanudan sonra isə o yerlərin ixtiyarı Şirinə keçir. Ancaq necə də olsa Məhinbanun hakimiyyəti zamanı çətin həyat keçirən insanlar da varmış. Şirinin hakimiyyətində isə çətinliklər aradan qalxır. Ölkə ədalətlə idarə olunur. Şirinin ədalətliyi, hətta, ölkədə bolluq və firavanlıq baş verməsinə səbəb olur:

Bolluq oldu, hər şey məhsul gətirdi
Bir buğda dənəsi yüz dən yetirdi.
Şahın niyyətləri xoş olsa əgər
Otdan gül yerinə gövhərlər bitər
Pisniyyət bir ağac quru budaqdır
Bolluq xoş niyyətdən yaranacaqdır.
X-Ş, 2004, 159-160.

Doğrudur, Nizami Məhinbanunu və Şirini ədalətli hökmdar kimi təsvir edir. Onların ədalətli, xoşbəxt bir cəmiyyət quruculuğunun təməlini yaratmalarına nikbinliklə baxır. Ancaq, əlbəttə ki, bu Nizamini tam qane edir, deyə hökm vermək yanlışlıq olardı. Çünki Nizami bundan sonrakı mərhələdə qələmə aldığı «İskəndərnəmə»də yeni, başqa bir qadın hökmdar obrazı yaradır. Bu xoşbəxt cəmiyyət quruculuğunun qadın nümayəndəsi Nüşabədir. Nüşabə və onun yaratdığı xoşbəxt cəmiyyət Nizami tərəfindən belə təqdim edilir:

Belə nəql edir söz xəzinədarı
Köhnə xəzinənin adlı saları
Hakim qadın varmış, adı Nüşabə
Uymuş il uzununu keyfə, şərabə
Erkəksiz yaşayan bu dişi ceyran
Gözəldi, göyçəkdi erkək tovuzdan
İskəndər saraya gəlincə ordu
Çadırlar başını əflakə vurdu
Gördü bir şənliklə yoğrulmuş cənnət
Etdi əkinlərə, çaylara heyrət
Sordu: «Bu şən ölkə kimindir, kimin?
Kim burda padşahlıq edir, söyləyin
Dedilər: «Gördüyün bu var, bu yatır
Bu gözəl topaqlar bir qadınındır.
Günahsız qadındır, ancaq tacı var
Bir əskər üzünü görməz bu sərdar.
Pərdə arxasında keçirir həyat
Doğma ölkəsinə verir qol-qanad.
İ, I, 2004, 103-104.

Nizami Nüşabənin və onun ölkəsini nə qədər tərifləsə də, görünür, bu quruluş da onu qane etmir. Çünki ölkə firavan olsa da özünün suverenliyini qorumaq gücündə deyildir. Nüşabənin ölkəsi zamanın təcavüzkarlar sınağından çıxma bilmir. Ölkəsi yadellilər tərəfindən dağıdılır, özü isə əsir düşür. Yalnız İskəndərin müdaxiləsi ilə Nüşabə əsirlikdən, ölkəsi isə işğaldan qurtarır. Nizami bu epizodu bəlkə də ona görə əsərə daxil edir ki, qadın nə qədər ədalətli olsa da onda çatışmayan əlamət kişi cəsarətidir.

Nizami Məhinbanunu, Şirini, Nüşabəni hökmdar kimi təkcə ona görə ideallaşdırmır ki, qadın qəlbi nazik olur. Qadının mənəvi aləmində haqq-ədalətə meyl daha güclü olur. Həm də qadın hökmdarların obrazını

yaratmaqdan məqsəd odur ki, Azərbaycan qadınının vəzifəsi təkcə ev işləri görməklə məhdudlaşmamalıdır. Qadın qəhrəman da ola bilər, yaradıcı şəxsiyyət də ola bilər, sənətkar da ola bilər, siyasətçi də ola bilər. Doğrudur, folklorumuzda, xüsusən «Kitabi-Dədə Qorqud»da qəhrəman qadınlarımızın Selcan xatun, Burla xatun, Banuçiçək kimi təsəvvürlərdə heykəlləşmiş obrazları vardır. «Koroğlu» dastanında Nigar xanım, Telli xanım, Dünya xanım kimi ağıllı, tədbirli qoçaq qadınların adı çəkilir. Ancaq real tariximizdə siyasətçi qadın kimi Ağqoyunlu Uzun Həsənin anası Sara xatun (XV əsr), Quba xanı Fətəli xanın arvadı Tutubikə (XVIII əsr), Cavad xanın arvadı Bəyim xanım (XIX əsr) və digər igid şəxsiyyətlər məşhurdur. Nizami hökmdar qadın obrazlarını yaratmaqla həm də onu demək istəyirdi ki, Azərbaycan ölkəsi qadından, kişisindən asılı olmayaraq intellektual, ağıllı, düşüncəli, haqq-ədalət amallı insanların vətənidir.

Nizami azad, firavan və daha dəqiq desək, ideal bir cəmiyyət axtarışına öz qəhrəmanı İskəndərlə birlikdə səfər edir və onu qeyri-müəyyən bir Şimal ölkəsinə gətirib çıxarır. Burada, artıq, avtoritar rejim yoxdur, ölkə bir nəfərin İradəsinə tabe deyil, burada hər şey insanlara xidmət edir. Bu cəmiyyətdə xəstələnən də azdır, ölən də. Burada insanın ehtiyacı üçün hər şey vardır. İnsanlar heç nəyin çətinliyini çəkmir. Ölkənin sabitliyi isə insanların düzgün olduğu səbəbindən ilahi bir qüvvə ilə qorunur. O yerin sakinləri ölkələrinin ictimai quruluşu barədə belə məlumat verirlər:

Bizdə bərabərdir hamının varı
Bərabər bölərək bütün malları
Bizə artıq deyil heç kəsdən heç kəs
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz
Oğrudan qorxmarıq biz nə şəhərdə
Keşikçi qoyarıq nə də çöllərdə.
Oğurluq eləməz bizdə bir nəfər
Oğurlaya bilməz bizdən özgələr

Nə zəncir, nə qıfıl görər qapılar
Gözətçisiz otlar bizim mal-davar.
Bizim bir qoyuna dəysə canavar
Ordaca gəbərrib yerində qalar.
Kim dərsə bir sünbül bizim əkindən
Qəfil bir ox dəyər düz ürəyindən.
Bizdə cavanlardan ölüm uzaqdır
Ölüm çox yaşamış qocaya haqdır.
Ölüyə biz əsla saxlamarıq yas,
Bilirik bu dərdə bir çarə olmaz.
İskəndər bu qayda-qanunu görcək
Duruxub dayandı divanələr tək.
Öz özünə dedi: «Arifsən, əgər
Qoy sənə bir ibrət olsun bu sirlər
Dünyanı gəzmərəm mən daha bəsdir
Hər ovlaqda bir tor qurmaq əbəsdir».

İ, II, 2004, 180-181-182.

Nizaminin belə bir ideal cəmiyyətə gətirib çıxardığı İskəndər dərk edir ki, bundan sonra onun dünyada görəcəyi bir iş qalmır. Çünki o elə düşünürdü ki, qılıncla ədalət yaratmaq mümkündür. Lakin qarşılaşdığı mənzərə göstərdi ki, hər şeyi qılıncla etmək mümkün deyildir. Bu gün bir qılıncla yaradılan «Səadət» sabah başqa bir qılıncla da məhv edilə bilər. Ancaq, ağılla, kamalla, qarşılıqlı etimadla, Allaha siddqlə qurulan həyat daimi ola bilər. İskəndər birdən-birə qarşılaşdığı mənzərədən mütəəssir olur və hesab edir ki, onun axtarışları burada bitir. Bu İskəndərin düşüncəsi idi. Nizami isə bir Azərbaycanlı kimi Azərbaycan məkanında belə dövlət quruluşunu görmək istəyirdi. Ona görə, Nizaminin azad, müstəqil, sərbəst cəmiyyət axtarışları da burada başa çatır. Nizami öz dövrü üçün böyük hadisə olan bir ideya irəli sürürdü. İnanırdı ki, Azərbaycanda belə bir cəmiyyət yaratmaq mümkündür. Azərbaycanın indiki azadlığı, müstəqilliyi və suverenliyi Nizami ideallarının həyata keçməsinin bariz nümunəsi sayılmalıdır.

II BÖLMƏ

VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARI

Hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hissləri ilə yaşamalıdır və bizim partiyamız, bütün dövlət orqanları, bütün təbliğatımız Azərbaycanda dövlətçiliyi inkişaf etdirmək üçün hər bir vətəndaşda milli vətənpərvərlik hisslərini yaratmalıdır.

Heydər Əliyev

1. Nizaminin məkanı

Milli vətənpərvərlik ideyaları Nizaminin əsərlərində aparıcı bir xətt təşkil edir. Vətənpərvərlik olmadan, vətənə sevgi və məhəbbət olmadan nə dövlətçilik barədə, nə də milli azadlıq və müstəqillik barədə düşünmək mümkün

deyildir. Vətənpərvərlik, vətən sevgisi hər bir vətən övladının müqəddəs amalına çevrilməlidir. Vətən sevgisi olan yerdə milli birlikdən və ictimai mütəşəkkillikdən söhbət gedə bilər. İctimai şüurun formalaşmasına aparın yol, ilk növbədə, «vətənpərvəriyin qapısından» keçir. İctimai şüurun formalaşması isə milli şüurun oyanmasına aparıb çıxarır. Tarixlər ərzində ictimai şüur nə qədər erkən oyanırsa, nə qədər tez milli şüura çevrilə bilirsə o qədər də tez müddətdə milli, azad, müstəqil, suveren dövlətçilik formalaşır. O başqa məsələdir ki, müstəqil dövlətçilikdə cəmiyyətin bütün sosial, ictimai təminatı tam həll oluna bilsin. Ona zaman lazımdır. Zaman lazımdır ki, cəmiyyət üzvlərinin hər birində, bütün təbəqələrində vətənpərvərlik hissi baş qaldırsın, ictimai ədalət formalaşdırılsın. Bu mərhələ öz reallığını tapdıqda ictimai firavanlıq haqqında söhbət gedə bilər. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev uzaqgörənliklə deyirdi ki, «Milli vətənpərvərlik hissləri hər bir vətəndaşda o qədər güclü olmalıdır ki, hər bir vətəndaş milli mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən, öz şəxsi yaşayışından, öz şəxsi həyatından-hər şeydən üstün tutsun. Milli vətənpərvərlik, milli qürur hissi bizim dövlətçiliyimizin yaşaması üçün ən böyük amillərdən biridir. Şübhəsiz ki, dövlət dövlətçiliyi möhkəmləndirir. Amma dövlət cəmiyyətə arxalanır. Cəmiyyət insanlardan ibarətdir. İnsanların isə hər biri gərək əsl vətəndaş olsun, vətənpərvər vətəndaş olsun, milli qürur hissi ilə yaşayan vətəndaş olsun. Onda bu vətəndaş dövlətçiliyi inkişaf etdirən vətəndaş olacaqdır».¹

Vətənpərvərlik ilk növbədə cəmiyyət üzvlərinin öz dilinə, ictimai mənlərinə, milli adət və ənənələrinə, xalqın ictimai təfəkkürünün məhsulu kimi yaranmış milli-mənəvi sərvətlərinə, əxlaqi-etik normalarına, yerinə, yurduna, elinə, obasına, bütün vətən torpağına məhəbbətlə, ehtiramla, qayğıkeşliklə yanaşması kimi başa düşülməlidir.

---

¹ «Xalq qəzeti», 28 noyabr, 1998.

Nizami dövründə milli vətənpərvərliyi formalaşdıran hansı amillər mövcud idi? Azərbaycan ərazisində sərhədlərin haradan başlanıb harada bitməsi məlum deyildi. Özünün müstəqil dövləti yox idi. Dövlətçiliyin, milliliyin əsas atributu olan dilin inkişafı üçün heç bir münbit şərait yox idi. Elit təbəqə fars dilində danışır fars dilində yazırdı. Elm ərəb dilinə möhtac idi. İstehsal ən aşağı səviyyədə idi. Əsas iqtisadi təminat ticarətlə məhdudlaşdı. Xırda sənətkarların əməyi və fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatını dirçəltmək qüvəsində deyildi. Elm deyəndə, ilk növbədə fəlsəfə, şəriət və şəriətlə bağlı hüquq sahələri əhatə olunurdu. Fundamental elmlərə dair müqəddəs «Quranda» çox möhtəşəm ayələr və ciddi göstəricilər olsa da dünyəvi kəşflər mövcud deyildi. Fikir azadlığı yox, şəxsiyyət azadlığı yox! Belə bir mühitdə ancaq aşağı təbəqə öz dilində danışdı. İctimai təfəkkürdən gələn etnik-milli keyfiyyətlər ancaq aşağı təbəqə insanlarında saxlanılırdı. Aşağı təbəqənin hesabına ana dilində danışmaq saxlanılırdı. Lakin dil dövlətçilik ilə tənzim edilmədiyindən, şifahi nitq aparıcı olduğundan strukturda dəyişiklik baş verirdi. Bir tərəfdən şifahi dilin sərbəstliyi ayrı-ayrı nitq areallarında fərqlənmənin (dialekt və işvə fərqlərinin) baş alıb getməsinə səbəb olurdu, digər tərəfdən, dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində ləngimələr baş verdiyi üçün ərəb-fars elementləri dil strukturuna daxil olmaqda davam edirdi. Bununla birlikdə, el aşıqları ana dilində söz qoşub sazın dilində səsləndirir, el ağsaqqalları nağıl və dastan yaradır, müdriklər mənəviyyat xəzinəmizə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər gətirir, ağbirçək nənələrimiz bayatı çağırır, analarımız beşik başında layla çalırdılar. Anadilli mənəvi sərvətlərimiz, məişət adət ənənələrimiz məhz bu təbəqənin vasitəsi ilə öz varisliyini davam etdirirdi. Bəs Nizami nə edirdi. Öz əsərlərin fars dilində yazan Nizami öz xalqına xidmət edə bilirdimi? Əlbəttə ki, xidmət edirdi. Əgər Nizami öz dövründə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilmədiyini məqamda, şeir, sənət dili, elm dili kimi

sayılmadığı bir dövrdə, İran təmayüllü hökmdarların Azərbaycana, Azərbaycan dilinə rəğbət göstərmədikləri bir məqamda Azərğaycan dilində yazsa idi onun yazıları səssiz-səmirsiz itib-batardı. Digər tərəfdən, onu nəzərə almaq lazımdır ki, Nizami fars dilində yazsa da onun irançılıq, farsçılıq meyli olmamışdır. Əsərlərinin heç yerində İrana, irançılığa, farsçılığa xüsusi rəğbət görünür. Necə ki, Firdovsinin türkcülüyə, Azərbaycançılığa rəğbəti yox idi. Nizaminin fars dilində yazması onun Azərbaycançılıq ideyalarını yayması və təbliğ etməsi üçün bir vasitə idi. Fars dili Nizami dövründə Hindistandan, Çindən, Orta Asiyadan, Kiçik Asiyadan tutmuş ərəb ölkələrinə kimi, hətta, az qala Avropaya kimi olan böyük bir ərazidə anlaşılırdı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Nizami dövründə Şərq ölkələri dünya sivilizasiyasının mərkəzi sayılırdı. Deməli, Nizami öz əsərlərində Azərbaycançılıq ideyalarını Şərqdən beynəlxalq aləmə çıxarırdı. Avropada intibah dövrü başladığında isə Nizami ideyaları, artıq Şərqdən Qərbə doğru irəliləməyə, tanınmağa və yayılmağa başladı. Bu idi Nizaminin doğma xalqı qarşısında göstərdiyi bəşəri vətənpərvərlik xidmətləri!

Tədqiqatçıların yazdığına görə qədim Gəncədə dünyaya göz açan Nizami Gəncədən kənara çıxmamışdır. Ancaq özünün dediyi kimi, başqa ölkələr, maraqlı əhvalatlar və tanınmış şəxsiyyətlər barədəki müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələrlə, təsvir etdiyi xalqların tarixi və məişəti ilə yaxından tanış olmuşdur:

İskəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim, yığcam bir yerdə.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq.
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən
Yəhudi, pəhləvi, nəsrənilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım
Qabığı ataraq məğzini aldım

Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər.
İ, I, 2004, 54.

Nizami doğulduğu, anadan olduğu Gəncəyə bağlılığı haqqında «İskəndərnamə» poemasının «Şərəfnamə» hissəsində peyğəmbərin meracına həsr etdiyi bölmədə belə deyir:

Ən gözəl günündə «ümmətim» deyə
Şəfaət edirsən suclu bəndəyə
Bir ovuc torpağam mən dərgahında
Artıq bir şikaram şikargahında
Nizami tutmuşdur Gəncədə məkan
O məhrum olmasın salamlarından
İ, I, 2004, 28.

Nizaminin Gəncəyə bağlılığı və bu şəhərdən kənara çıxmadığı «Xosrov və Şirin» poemasının «Kitab üçün üzr» hissəsində də şairin öz dilindən deyilir:

Yazanda bəxt sənə köməkçi olsun
Cavanlıq həvəsi könlünə dolsun

Bu İraq sikkəsi əlində vardır
Ayaqlarındakı o nə çidardır?
Gəncə şəhərindən atını çıxar!
Sən şir pəncəlisən səndədir vüqar.
Atını çölə çək, genişdir meydan
Sən cavan, bəxtinin budağı cavan
Zəmanədə yoxdur şirin söz deyən
Olsa da onlardan sən qüdrətlisən
X-Ş, 2004, 53.

Nizami onun yazdıqlarını öz adına çıxanlar haqqında danışarkən belə deyir ki, bu zəhməti oğurlayanlar onu haraya aparsalar da fərqi yoxdur. O yazıların mayası

Gəncədə yoğrulub. Gəncə ilə bağlıdır. Gəncədə isə onun yaradıcısının Nizami olduğu heç kəsdən gizlin deyildir:

Ancaq söz qulduru şəfəq sökərkən
Qələmi yontaraq mişkin söyüddən
Fikrimi qapırlar, könlüm əmindir
Buxaraya getsə o Gəncənindir
Gizlində mətaha çıxmaz müştəri
Oğurluq bir malın olmaz dəyəri.
İ, I, 2004, 31-32.

Nizaminin Gəncəyə bağlılığı onun poemalarının müxtəlif hissələrində hadisələrin təsviri ilə əlaqədar canlandırılır. «İqbalnamə»də Məlik Nüsrətəddin şahın tərifinə həsr olunmuş hissədə özünün Gəncə ilə bağlı olmasını, Gəncədə oturub yazdıqlarının bədii vüsətinin (həmçinin daxili vətənpərvərlik ideyalarının) dünyaya çatdırılmasını qələmə alır:

Bilin ki, göylərin o quşu mənəm
Hər səhər oyadar quşları nəğməm
Şəhərin quşları ötər hər səhər
«Dünyanı dindirən odur» deyərlər.
Nizami durma gəl, xəzinəni aç
Bəsdir bu Gəncədə qalıbsan möhtac
Bir ov vurubsansa çıxar meydana
Bir xəzinən varsa göstər cahana
Belə xəzinəni bəxt verər ancaq
Xəzinən dünyanı nurlandıracaq.
I, II, 2004, 32.

Padşahın tərifi verdiyi hissənin sonunda ürək yanğısı ilə 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş zəlzələni xatırladır. Dağılmış Gəncənin sonradan Məlik Nüsretəddin tərəfindən bərpaasını misal göstərərək yazdığı əsərə görə onun ehtiyacdən pərişan olmuş halının yaxşılaşacağına ümid edir:

Fələk zəncirini həlqələyərək
Yerin də bəndləri ayrıldı tək-tək
Azdı yollarını gur axan sular
Dağlar çarpışmadan bitab oldular
Yusiflər gözünə sanki batdı mil
Sanki aşıb-daşıb Misri basdı Nil.
Heç bir göz salamat qalmadı inan
Matəm sürməsinə qərq oldu cahan
Nə qədər xəzinə batdı o gecə
O şənbə gecəsi yox oldu Gəncə
Bircə sap gövhəri sağ gördü səhər
O düzdü yenidən saplara gövhər
Görün ki, nə sayaq qadir hökmdar
Pozulmuş calalı etdi bərqərar
O ki, bu torpağı eylədi abad
Dərgahı heç zaman olmasın bərbad.
I, II, 2004, 34.

Ancaq Nizami padşahı nə qədər tərifləsə də onun səxavətinə də etibar etmir. Qorxur ki, Mahmud Qəznəvi Firdovsiyə verdiyi vədə xilaf olduğu kimi, Sultan Məlik Nüsrətəddin də sözündən qaça:

Yeddi Füzuzəli bu qəsrə sən
Haqqa, ədalətə vüsət vermişən
Bir qədər mey verir sənə Nizami
Gərək nuş edəsən Keykavus kimi
Bu Tusi qədəhlə Mahmuda bildir
«Şahnamə»nin qədri, qiyməti nədir?
İki xəzinənin varisi hökmən
Səxavətdə sənsən, söz deməkdə mən
Borc əgər vaxtında ödənilməzsə
Qaydadır, varisdən çatar varisə
Sən mey iç, gətirmə heç bir bəhanə
Ağzım möhürlüdür, üz vurma mənə.

İ, II, 2004, 35.

Nizaminin Gəncə ilə bağlı olması «Sirlər xəzinəsi» poemasında da məqamı düşdükcə canlıdır. Aydınca görünür ki, Nizami özünü Gəncəsiz təsəvvür edə bilmir, Gəncəni isə Nizamısız. Doğrudan da illər, əsrlər ötüb keçmiş, artıq, doqquzuncu yüz ildir ki, Nizami adı çəkiləndə Gəncə, Gəncə adı çəkiləndə Nizami xatırlanır:

Bizim söz bazarının alış-verişi durğun
Qızgın hay-harayı var, qızılı yoxdur onun
Gəncə mənim yaxamdan möhkəm yapışmış hələ
İraq xəzinələri yoxsa keçərdi ələ.
Bir səs gəldi cahandan: «Eü qul, yetər əyləncə
Axı kimdir Nizami, axı, hardadı Gəncə?»
Tanrıma min şükür ki, yazım vaxtında bitdi
Ömrüm sona yetməmiş bu kitab sona yetdi.
Başdan ayağa qədər bəzəmək üçün onu

İncilərə qərq etdi Nizami ağ donunu
Könül, bu pak incini ona çatdır, ona sun,
Gövhəri gövhər saçan şaha ərməğan olsun!
S-X, 2004, 206.

Nizami «Yeddi gözəl» poemasının sonunda Əlaəddin Körpə Arslan şaha dua və alqış edərkən özünü Vizantiyanın yüksək əyarlı saf və təmiz qızılı ilə müqayisə edir, yazdığına əvəz olaraq belə bir bəxşiş əldə etməsini arzulayır. Burada daxili bir məna da ifadə edir ki, Gəncə saf insanların, əhdinə etibarlı adamların məskənidir, ora Nizaminin yurdudur, Nizamiyə, Nizami adına münasib olan, Gəncə adına layiq olan bəxşiş verilsə Allaha da xoş gedər:

Tam əks-əyarlı nəqdi Gəncədən
Rumi çeşnisiylə parladıqca mən
Ona şah adını bəxş etdi dilim
Naxşından istədim sulansın əlim
Çini libashlı şah qoydu qızıl tac
Çin və Rum şahları ona verdi bac
Sənsən bu dünyanın qüdrətli şahı
Dünyamız gözləməz özgə pənahlı.
S-X, 2004, 295-296.

Nizami özünün doğulduğu, böyüdüüyü Gəncəni müqəddəs bir məkan kimi təsvir edir. Bu yurdda yaratdığı sənət əsərlərini isə ecazkar, sehrlili söz xəzinəsi kimi mənalandırır.

Gəncəm-Babilim mənim, Harutu yandırmada
Ən uzaq ulduzu da Zöhrəm nurlandırmada
Zöhrəm söz dəyərini Mizan bürcündə ölçür
Dilim ruh aləminin lisanıdır, gözüdür
Duz-çörəyim bilirəm öz cadugər şeirimi
Halal sehrim sındırar Harutun hər sehrini

Ürəyinin şəkli Nizaminin sözləri
Mənim halal sehrimlə daim canlı, dipdiri.
S-X, 2004, 64.

Nizami öz ana yurdu Gəncəni müqəddəs bir məkan kimi təsvir edir. Təkcə ona görə yox ki, Gəncə onun doğulduğu yer olduğu üçün əzizdir. Bu adi bir aksiomdur. Hər kəsə öz vətəni, anadan olduğu yer başqalarından daha doğma və daha əzizdir. Nizami üçün Gəncə həm də ona görə daha əzizdir ki, onun ecazkar sənət əsərləri dünya sivilizasiyasının beşiyi olan Şərqi ölkələrinə, oradan da bütün beynəlxalq aləmə məhz bu məkandan yayılmışdır. Açıq-aydınca görünür ki, Nizami üçün bu dünyada iki müqəddəs amal vardır. Biri doğulduğu və heç vaxt isti qoynundan ayrılmadığı Gəncə, ikincisi isə bu müqəddəs məkanda qəlbinin içərilərindən gələn, isti nəfəsi ilə yoğrulmuş və gələcək nəsillərə həm nümunə, həm də nümunə olduğu qədər də yadigar qalan Azərbaycançılıq ruhundakı ölməz əsərləri.

2. Vətənə bağlılığın təcəssümü

Nizamidə vətənə bağlılıq təkcə doğulduğu, böyüdüüyü, tərbiyə aldığı Gəncə ilə məhdudlaşmır. Nizami öz əsərlərində Azərbaycan məkanının hansı bir güşəsinin adını çəkirsə o yeri böyük şövqlə, həvəslə təsvir edir, təbiətinin, yerinin necəliyindən asılı olmayaraq oranı cənnət misallı bir ərazi kimi qələmə verir.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycana aid məskənlərin adı çəkilir, doğma vətən torpaqları, onun təbiəti sevgi və məhəbbətlə tərənnüm edilir. Bu torpaqların bolluq, bərəkət, firavanlıq və zənginlik məkanı olduğu canlandırılır. Doğrudur, Nizami dövründə Azərbaycanın bolluq içində olduğu və əhalinin firavanlığa qərqli olduğu barədə söhbət gedə bilməzdi. Çünki Nizamiyə aid tədqiqatlarda da deyildiyi kimi, bu məkanda bolluq olsa da onun sahibi sadəcə camaat deyildi. Bir ovuc müftəxor parazit

tufeyli bu bolluğu mənimsəyirdi.¹ Aşağı təbəqəyə isə gündəlik ruzisini çətinliklə əldə etmək əzabı qalırdı. Niyə Nizami Azərbaycan məkanını bolluq içində təsvir edirdi? Əvvəla, ona görə də ki, Azərbaycan torpağından Böyük Yaradan bolluğu və zənginliyi Əsirgəməmişdir. Bu zənginlik hər vaxt bu yerin insanlarına qismət olmalıdır. Buna onların haqqı var. Çünki bu bərəkətli torpaq zəhmət çəkən insanların əlləri ilə becərilir.

İkincisi, Nizami qeyrətli bir Azərbaycan övladı kimi öz həmvətənlərinin firavan yaşamasını istəyirdi. Öz vətəninə, öz torpağında onlara çatası nemətin öz sahibi olmalı idilər. Nizami dövründə də, ondan sonrakı zamanlarda da!

Nizaminin əsərlərində adı çəkilən vətən torpağına vətəndaş rəğbəti ilk baxışdan aydın görünür. Nizaminin rəğbəti, ilk növbədə doğma vətəni Azərbaycana həsr etdiyi lövhələrdə aydın görünür. «Xosrov və Şirin»də «Xosrovun Bəhramdan qaçıb Ərmənə getməsi» əhvalatı təsvir edilir. Xosrov əmin-amanlıq yeri kimi, sakitlik, dinclik məkanı kimi Nizaminin vətəni Azərbaycanda özünə sığınacaq axtarır:

Düşündü ki, tacdan baş qiymətlidir
Çıxdı aralıqdan düşmədi əsir.
Kəyan təxtü tacı sahibsiz qaldı
Başqa bir cahangir dünyanı aldı.
Zəmanə Xosrova olmadı pənah
Bəhram qarşısında məğlub oldu şah
Yüz hiyləylə qaçıb oyan-bu yana
Yetirdi özünü Azərbaycana
Sızlayan könlündə Şirinin dərdi
Birbaş «Muğan» deyib atı döndərdi.
X-Ş, 2004, 115.

¹ A.Rüstəmzadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, «Elm», 1979, s. 8.

«İskəndərnamə»də «İskəndərin İran atəşgədələrini dağıtması» əhvalatında İskəndər atəşpərəstliyin əlaməti olan ibadətgahları dağıdır. Dünya görmüş adamlar İskəndərə məsləhət görürlər ki, indi Azərbaycana üz tutsun. Görünür, Azərbaycanda əmin-amanlıq olduğu üçün, əhali dinc, doğru yolun yolçusu olduğu üçün, daim haqqa qulluq etməyə meylli olduğu üçün dünyagörmüş tədbirli insanlar İskəndərin ədalət məkanı kimi obrazlaşdırılan Azərbaycana getməyini məsləhət görürlər:

Əmr etdi, mobidlər yandıran odu
Durmadan hünərlə söndürsün ordu
Zəndin əfsunları atılsın suya
Alınsın yaxud bir dəftərxanaya
İbrahim dinini doğru yol bildi
Atəş tüstüsünü dillərdən sildi.
Aqillər məsləhət gördülər ona
Oradan tərpənsin Azərbaycana
I, I, 2004, 173.

«İskəndərnamə»nin «Şərəfnamə» hissəsindəki «İskəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi» hekayəsində əmin-amanlıq, rahatlıq, dinclik, ictimai sabitlik tərəfdarı olan Böyük Azərbaycan hökmdarlarının İskəndərə qarşı Ərmən hökmdarı Dəvalinin gözlənilə bilən hücumunun və ya təcavüzünün qarşısını alması barədə məsləhətləri verilir. İskəndər onların dediklərinə əməl edir və zəfər qazanır:

Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi, «hökmran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı,
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ərmənə nədən süst baxdı hökmran?
Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə

Nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə?
Ərməndə atəşə ibadət edər
Başqa padşaha itaət edər.
Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var
Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar
Adı Dəvalidir, hər bağı yarır
Aslan dərisindən yosun qoparır
Ordunla bu səmtə hücum etməsən
Ölkəni şübhəsiz, alacaq bizdən.
Elə ki, eşitdi hökmdar bunu
Babildən Ərmənə çəkdi ordunu.
Dəvali Abxazda şahlıq edərkən
Eşitdi Rum şahı gəlmiş səfərdən
Atlandı, yüyəni tez aldı ələ
İskəndər əlini öpmək qəsdilə.
İ, I, 2004, 199-200.

Nizaminin əsərlərində Bərdə, Şəki, Muğan, Arran (Aran) kimi Azərbaycana məxsus yaşayış məskənlərinin adları çəkilir. Bu yerlərin təsvirində şairin vətən təəssübü, vətəndaşlıq mövqeyi aydın şəkildə müşahidə edilir.

Nizaminin əsərlərində Bərdə adına xüsusi bir rəğbətlə yanaşılır. Bərdə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Arranın ərəblər tərəfindən işğal edilməsindən əvvəlki dövrdə Bərdə Sasani mərzbanlarının (sərhədçilərinin) iqamətgahı və katalikoslarının patriarxlıq mərkəzi olmuşdur. Xəlifə Osmanın (644-654) rəhbərlik dövründə Bərdə ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. 654-cü ildə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin başçılığı ilə Qafqaza ikinci yürüş baş verdi. Xilafətin Şimal vilayətlərinin canişini öz iqamətgahını Dvindən Bərdəyə köçürdü. İran-Bizans müharibələri dövründə Bərdə Xəzərlər tərəfindən dağıdılmışdı. Əməvi xəlifələrinin təyin etdiyi canişinlər şəhəri yenidən bərpa etməyə başladılar. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra (750) isə şəhərin bərpası

daha da genişləndirilir. Çünki Bərdə Şərqi ilə Qərbi arasında qədimdən bəri çox əlverişli tranzit bir məkan və strateji bir ərazi idi. Xilafətin zəifləməsi dövründə də Bərdə öz iqtisadi əhəmiyyətini itirmir. Çox keçmədən Bərdə Sacilərin, 942-ci ildən isə Salarilərin əsas şəhərlərindən biri olur. X əsrin 20-ci illərində Bərdədə olmuş ərəb coğrafiyaşünası əl-İstəxi bu şəhərin İraqla Xorasan arasında, Rey və İsfahandan sonra münbit bir ərazidə yerləşdiyini, fars və Xuzistanı ipəklə təchiz etdiyini göstərirdi.¹

Bərdədə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı yalnız o dövr mənbələri üçün deyil, son illərdə şəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə də təsdiq edilir.²

Nizami Bərdə haqqında bəhs edərkən həm onun gözəlliyini təsvir edir, həm də şəhərin tarixən Hərüm (Məhrəm yer) adı ilə adlandırdığına da diqqəti cəlb edir:

Bərdə mülki necə də gözəldir, onun ətrafı
Nə yazda, nə payızda gülsüz (çiçəksiz) olmur
Yayda dağları çiçəklənir
Qışda baharın nəsimi duyulur.
Meşəsi behişt örtüklüdür
Ətəyinə isə Kürdən kövsər bağlanmışdır
Dağ toyuğu, turac, kəklik, qırqovul əlindən
Söyüd və sərv kölgəliklərindən boşluq yoxdur
Diyarında dinclik bərqərarlıdır.
Ləkələrdən onun torpağı uzaqdır.
Bütün il boyu torpağının reyhanı tədir
Burada həmişə naz və nemət boldur.³

«İskəndərnamə»nin («Şərəfnamə»nin) bədii tərcümələrində bir az fərq olsa da Bərdə və onun ərazisinin təsviri burada qədimdən bəri davam edən firavanlığın,

---

¹ Azərbaycan tarixi, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 225.

² Azərbaycan tarixi, II cild. Bakı, «Elm», 2007, s. 225.

³ R.Azadə. Nizami Gəncəvi. Bakı, «Elm», 1979, s. 110, (Sətri tərcümə variantı).

gözəlliyin, əzəmətin izləri görünür. Odur ki, Nizami fəxrlə şəhərin qədim adını da oxuculara təqdim edir:

Qırqovul yuvası hər sərv ağacı
Oxuyur kəkliyi, ötür turacı
Səsizlik içində dingəlir gülşən
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən
Reyhani yaşıldır illər uzununu
Hər çeşid naz-nemət bürümüş onu
Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda
İstəsən «quş südü» taparsan burda.
Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə
İndisə adına deyirlər Bərdə
Bu mərdlər, gözəllər yurdunda inan
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman
Belə şux, sevimli gülşən harda var?
Harda var xəzinə saçan bu diyar.

İ, I, 2004, 202.

Bərdənin təbii gözəlliyi, zənginliyi və bolluq, eyni zamanda, əmin-amanlıq diyarı olması «Xosrov və Şirin» əsərində də xatırlanır. Bu yer Məhinbanunun qış ovlağı, istirahət guşəsi kimi təriflənir:

Gül fəsli yamyaşıl Muğan-yatağı
Yay zamanı yeri Ərmən torpağı
Əkindən əkinə, çiçəkdən gülə
Gəzir, seyrə çıxır hey gülə-gülə
Yay ötüb keçəndə, payız gələndə
Abxazda ovlağı salır kəməndə

Bərdənin havası çox mötədildir (mülayimdir)
Hər il qış zamanı o bura gəlir.
Hər fəsil bir yerə mənzil salaraq
Dörd fəsli çatdırır başa bu sayaq.

X-Ş, 2004, 64.

Bərdənin yazı gül-çiçək olduğu kimi qışı da mülayim keçdiyinə görə Məhinbanu həтта, onun sarayında qonaq olan Xosrovu da bu gözəl məkanda istirahətə dəvət edir:

Banu öpüb yeri qalxdı ayağa
Xosrovla başladı o danışmağa
Dedi: «Gəl bizimlə Bərdəyə gedək
Qışı qalaq orada, gəzək, keyf edək
Bizim bu Bərdənin yeri arandır
Suyu çox, otu çox, bir gülüstandır».

X-Ş, 2004, 100-101.

Nizami Bərdəni təkcə təbiəti gözəl olan, həm də strateji bir mövqedə yerləşən ərazi kimi təqdim etmir, həm də buranın bir mədəniyyət mərkəzi olduğunu, bu yerdə alim şəxslərin yetişdiyini, elm-irfan mərkəzi olduğunu da qələmə alır:

Məlum hekayədir «Xosrov və Şirin»
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan
Tanıyan yoxdur bu gözəl alması
Bərdədə var idi bir əlyazması
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən
O yerdə yaşayan qoca adamlar
Təşviq etdi işə, mən verdim qərar
Ağıl bu dastanı bəyənsin gərək
Sözləri şirindir, məzmunu gerçək
Xosrovdan, Şirindən qalan yadigar
Gizlində deyildir, durur aşikar.

X-Ş, 2007, 49.

Nizami Muğan, Arran, Araz, Kürbasar, Şəki kimi doğma el-oba adlarına da böyük məhəbbətlə, ehtiramla, qayğı ilə yanaşır. Vətən torpağının hər bir güşəsinin ona əziz olduğunu əsrlərdən –əslərə, nəsillərdən-nəsillərə çatdırır.

Muğan haqqında. Muğan qədim dövrlərdə Azərbaycanın abad və əzəmətli şəhərlərindən biri olmuşdur. İndi o

şəhər, artıq, yoxdur. Amansız müharibələrmı, fəlakətli zəlzələlərmı, zamanın gizli qalmış hansısa hadisələrimı onun izını itirmışdır. Nizami Muğanı xatırlamaqla onu deyır ki, belə insan məskənlərimız olmuşdur. İnsanların başqa bir məkana keçib getməsi üçün tranzit mövqeyə malik bir məskən kimi tanınmışdır. Nizami xatırladır, tarixçilər, etnoqraflar axtarıb tapmalıdırlar, tariximizin gizli səhifələri açılmalıdır. «Xosrov və Şirin» əsərində Muğan Xosrovun pənah gətirdiyi və buradan keçib getdiyı bir yaşayış məskəni kimi təsvir edilir:

Xosrov gördükdə ki, dalda qaldı su
Ağlar gözlərinin qaçdı yuxusu
O gülzara gəlib çatcaq o yerə
Nəsim xəbər verdi sərhədçilərə
Məmurлар qabağa yüyürüşdülər
Yoluna döşəndi xalı, ipək, zər.
Gözəlləri görmək ona xoş gəldi
Bir neçə gün qalıb orda dincəldi.
Ordan bir baş gedib çıxdı Muğana
Muğandan da keçdi Baxərzana
X-Ş, 2004, 99.

Nizamidə Muğan elə təsvir edilir ki, sanki bu yer şənlık məskənidir, şadyanalıq yurduudur. Xosrov da Şirinlə birlikdə istirahət üçün, əyləncə üçün Muğan adlanan yerə baş çəkır:

Yaxında ki, vardı o nazlı dilbər
Sevinirdi qəlbi sabaha qədər
Gecə Şəbdizini o gülgün günəş
Cilovladı, oldu söyüd gülə əş
Ay və günəş ova hazırlaşdılar
Şəbdizə, Gülgünə oldular süvar
Muğandan Şahruda sürdülər atı
Dünyanı doldurdu şənlık büsatı.

X-Ş, 2004, 133.

«Yeddi gözəl» poemasında Bəhrəmin iranlılara cavabında da Muğan əzəmətli, bolluq, firavanlıq və zənginlik məskəni olan bir yer kimi təsvir edilir:

Kəyana layıqdir Kəyanın yeri
Onu qəsb etməsin özgənin biri
Ordu düzəltməli şanlı hökmdar
Bir atlıdan göyə çoxmu toz qalxar?
Muğan qocasından qalan piyalə
Müğan cavanına gərək verilə.

Y G, 2004, 84.

Arran haqqında. Arran (Aran) qədim zamanlarda Azərbaycanın düzənlik hissəsinin adı kimi tanınmışdır. Bəzən bu yer Qafqaz Albaniyasının qədim adı kimi də adlandırılır.¹ Arran (Aran) Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə etmişdir. Buraya indiki Mil düzü, Bərdə, Gəncə və Beyləqan (Örənqala) daxil olmuşdur. Nizami Arran adını işlədərək qədim ərazilərimizi canlandırır və vətən övladlarını öz yerlərimizi daim xatırlamağa təşviq edir: Nizaminin təsvirindən aydın olur ki, qədim Arranın (Aranın) əzəmətli mərkəzi kimi tanınan bir paytaxtı var imiş. Bu paytaxt isə Nizaminin doğulduğu Gəncə olmuşdur:

Bəlkə bir mələkmiş, bəlkə də pəri?
Bəlkə çeşmələrdir onların yeri.
Heç açmaq olarmı bu sirri mägər
Ki, Xosrov sevmişdir bir pəri peykər?
Süleyman qoyum bir adımlı hələ
Sonra pəriləri gətirim ələ

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhli. Bakı, «Maarif», 1993, s. 12.

Belə fikirləşir, belə deyirdi
Ürəyini qüссə, kədər yeyirdi.

Şah kəsdi ümidi, o şux dildardan
Arran paytaxtına yollandı ordan.
X-Ş, 2004, 95.

Araz haqqında. Nizami «Xosrov və Şirin»də «Xoşbəxt padşah Qızıl Arslanın tərifi»nə həsr etdiyi bölmədə Qızıl Arslanın düşmənlərinin Araz kimi coşğun olmasına baxmayaraq şah qarşısındakı gücsüzlüyünü təsvir edir. Əslində isə öz vətəninə coşğun çayların, bol suların olduğunu diqqətə çatdırır. Nizaminin təsviri zahirdir. Ancaq batində Nizami deyir ki, bu yerin insanları Araz kimi coşqundur. Xosrovların, Qızıl Arslanların hakimiyyəti daimi deyildir. Vətən torpağı vətən övladlarına ərməğandır. Həm də batindən bu da anlaşılır ki, vətən torpaqları münbitdir. Burada Araz kimi bol sulu çaylar var. Su həyat rəmzidir. Daimidir. Yüz Xosrovlar gəlib getsə də bu ölkənin növrəğini poza bilməz. Onlar bu gün gəlib sabah gedərgidirlər. Vətən torpağı vətən övladlarıdır. Nizaminin təsviri belədir:

Onun taxtı parlaq günəş adlanır
Ay göydə onunla hey qanadlanır
Zühəl onun qulu olmasa əgər
Nə qədər qocalsa göylərdən enər.
Baş qaldırsa əgər göyə düşmənlər
Yenə bu dərğahda torpağı öpər.
Çöldə aşib-daşsa Araz nə qədər
Dəryaya çatınca o sakitləşər
X-Ş, 2004, 44.

Kürbasar haqqında. Kürbasar geniş bir ərazidir. Qədimdə Kürbasar deyilən ərazilərdə meşəliklər, ovlaqlar olmuşdur. Kürbasar əraziləri öz zamanında hökmdarların,

elit təqəbəninin istirahət yerlərinə çevrilmişdir. Nizaminin qəhrəmanlarının Kürbasarı istirahət yeri kimi seçməsi Azərbaycan təbiətinin zənginliyini göstərən nümunə kimi diqqətəlayiqdir:

Bəzən ovlaqları oldu Kürbasar
Çox quş ovladılar, balıq tutdular.
Günlər bölünmüşdü çöl-səyahətdə
Keçirdi vaxtları ovda, işrətdə
X-Ş, 2004, 133.

Şəki haqqında. Şəki qədimdən Azərbaycanın dilbər güşələrindən biri kimi tanınmışdır. Şəki həm özünün təbii gözəlliyi ilə, nadir tapılan dadlı meyvələri ilə, xoş təbiətli insanları ilə dillər əzbəri olmuşdur. Nizami Şəkinin gözəllikləri nümunəsində burada yetişən almanı təşbeh götürür və Zeydin sevgilisi Zeynəbin gözəlliyinin bir nişanəsini Şəki alması ilə müqayisədə ifadə edir:

Şən idi, şux idi, həm də füsunkar
Gözəllər gözəli o nazlı nigar
Min səfa başını gicəlləndirən
Min sevda səfası qırrardı hərfdən
Tük kimi incəydi beldən o dilbər
Ağzı xırdacaydı qarışqa qədər
Şəki alması tək çənəsi vardı
Məkkə qumundan da çox yandırardı.
L-M, 2004, 219.

3. Azərbaycançılıq mühiti

Azərbaycançılıq mühiti Nizami əsərlərinin canıdır, ruhudur, özəyidir. Bu Nizaminin dilində canlı şəkildə təsəlli edir. Nizami ana vətəni ilə bağlı məqamları elə bir sevgi ilə, elə bir dərin rəğbətlə qələmə alır ki, bu məqamları təsvir

edən dilin fars dili olduğu belə unudulur. Buna görə də o fikrə tam haqq qazandırmaq şübhə yaratmır ki, Nizaminin əsərlərinin ancaq üst qabığının farslığa aidiyyəti var. onun altındakı şirə başdan-başa Azərbaycan dadı verir. Bu şirədən daddıqca Nizaminin doğmalığı artır və artdıqca da bu doğma hərarət bizi Nizamiyə daha da yaxınlaşdırır. Füzuli də belə edirdi. Onun əsərlərində ərəb-fars ifadə və tərkibləri ələbəttə ki, məzmunun hamı üçün anlaşılıq olmasında çətinlik yaradırdı. Ona görə də Füzuli deyirdi ki, zahir zahirdir, tam anlaşılıq olmaya da bilər, batin (məğz) isə mənim canımın (Azərbaycanlı canının) şirəsindən ibarətdir:

Çıraq göydiricək naleyi-əfqanımdan
Fitləsin qılıram məğzi-üstüxanımdan.

F, I, 262, 1.

(Mən özümün nalə və əfqanımdan çıraq yandıranda bu çırağın piltəsini sümüyümün içindəki ilikdən edirəm). Yəni mənim dediklərim daxildən gəlir, milli Azərbaycanlı ruhundan gəlir. Nizamidə də hər şey milli ruhdan gəlir. Bunu yaxşı dərk edən İran alimləri özləri etiraf etməyə məcbur olmuşlar ki, Nizami onlardan deyil. Nizaminin əsərlərini səsləndirən dilə onların aidiyyəti var, içindəkilərə yox. Məmməd Cəfər Cəfərov bu məsələyə münasibəti Y.N.Marrın təəssüratı əsasında belə şərh verir: «Əslində, İran alimlərinin çoxu Nizamini heç də fars şairi hesab etmirdilər. Bu xüsusda Y.N.Marrın İrana etdiyi bir səfərdən sonra Leninqrad şərqşünasları qarşısında etdiyi məruzəsində və 1925-1926-cı illərdə «İran səfərindən alınan ədəbi təəssürat» adı ilə nəşr olunan məqaləsində verdiyi məlumat çox səciyyəvidir. Y.N.Marr bu məqaləsində bildirir ki, Tehrandə fars alimləri Nizamini böyük şair hesab etmirlər, onların fikrincə, Nizamini sevənlər ancaq Cənubi Azərbaycanlılar, bəxtiyarilərdir. Fars alimlərinin fikrincə, «Nizami İran şairi deyildir. O, Azərbaycan

mühitində yaşamış və işləmişdir. Onun şeirləri İranlılar üçün anlaşılmazdır. O, Qafqazlılar üçün ola bilsin, dahidir, iranlılar üçün isə dahi deyildir».¹ Burada həqiqət budur ki, Nizaminin əsərlərində fars ruhu yoxdur. Təsvir olunan bütün hadisələrdə, hətta, Azərbaycana aidiyyəti olmayan yer və şəxs adlarında Nizaminin Azərbaycanlı ruhu vardır. Nizami bu əsərləri farslar üçün yox, başqa millətlər üçün yox, məhz Azərbaycanlılar üçün milli bir sərvət yaradıb getmişdir. Onun hər bir sətirində, hər cümləsində Azərbaycançılıq ruhu səslənir.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycan adı bir ölkə adı kimi qələmə alınmış olsa da etnik bir termin kimi Azərbaycanlı sözü işlənmir. Onun işlətdiyi türk adı Azərbaycanlı mənası daşıyır. Nizami dövründə türk adı türk xalqları üçün ümumi bir termin kimi işlədilmişdir. Ona görə də, məsələn, Çində yaşayan türk mənşəli etnik təbəqənin uyğurlara, qırğızlara, özbəklərə və s. aidiyyətindən asılı olmayaraq Nizamidə onlar «Çin türkü» adlanır. Türk xalqlarının diferensiaslaşdığı mərhələdən sonra isə müəyyən etnik birləşmələr öz milli adlarını bir-birindən fərqləndirərək özlərini qazax, qırğız, tatar, qaraqalpaq, tuva və s. kimi adlanırmışlar. Lev Qumilyov türk adı və türk etnik birləşməsi haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirir: «Altay türkləri tüknyular (türkyutlar) mənşəcə Qərb hunlarından törəmişlər. Nəzərə alsaq ki, Qərb hunları 468-ci ildə məhv edilib, türklər isə xalq kimi, artıq, 545-ci ildə tarix səhnəsinə gəlirlər, onların artım sürətinə və nəsillərin bir-birini izləməsinə yalnız heyrətlənmək olar. Monqolustan Altayının ətəkləri hunlardan törəyən və türk dilində danışan tayfalarla məskunlaşmışdı. 1500 il ərzində «Türk» sözü bir neçə dəfə mənasını dəyişib. Göründüyü kimi türk adı altında V əsrdə knyaz Aşinanın birləşən, VI-VIII əsrlərdə isə xalq kimi

¹ Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı» 1982, s. 168-169; Ю.Н.Марр. Статьи и сообщения, Л., 1939, с. 255-268.

formalaşan və türk dilində danışan ordu nəzərdə tutulurdu. Lakin eyni dildə danışan qonşu xalqlar qətiyyən türk hesab olunmurdu. Ərəblər dillərini nəzərə almadan Orta və Mərkəzi Asiyada bütün köçəri tayfaları türk adlandırırıldı. Rəşidəddin, ehtimal ki, dil əlamətlərinə görə türkləri və monqolları fərqləndirirdi. İndiki mərhələdə isə «türk» etnoqrafiyası, hətta, mənşəyi nəzərə almadan istisnasız olaraq linqvistik anlayışdır. Çünki bir sıra türkdilli xalqlar türk dilini qonşularla ünsiyyət prosesində əxz ediblər. Türk dilinin mənşəyi və özünü «türk-türkyüt» adlandıran xalqın meydana gəlməsi tamamilə fərqli hadisələrdir. İndi türk dilləri adlanan dillər ən qədim zamanlarda meydana gəlmişdi, türkyüt xalqı isə V əsrdə, Altay və onun ətəkləri üçün səciyyəvi olan meşə-düzən landşaftı şəraitində tayfaların qarışması nəticəsində yaranmışdı. Gəlmələrin yerli əhali ilə qaynayıb-qarışması prosesi o qədər güclü olmuşdu ki, artıq, yüz il sonra 546-cı ildə onlar qədim türk xalqı, yaxud, türkyüt adlandırılan vahidə çevrilmişdilər. Türk dili mühitinin özü isə həmin dövrdə, artıq, Altaydan qərbə doğru uzaqlara-quzların, kanlıqların, yaxud peçeneqlərin, qədim bolqarların və hunların yaşadıkları ərazilərə yayılmışdı».¹

Məsələ burada ondan ibarət deyildir ki, «türk» adının və «türk» etnosunun yaranması tarixi və yayılması arealı dəqiqləşdirilsin. Bu hələlik, tarixşünaslıqda, etnoqrafiya və dilçilikdə mübahisəli qalan bir problemdir. Dilçilərin apardığı tədqiqatı və təhlilləri tarixçilər, etnoqraflar, onların qərarlarını isə dilçilər qənaətbəxş hesab etmirlər. Tarixçilərin və etnoqrafların axtarışlarının indiyə qədərki nəticəsi ilə əlaqədar olan qərarı budur ki, türkdilli əhali Azərbaycan ərazisinə sonradan köçüb gəlmiş və müxtəlif tayfaların inteqrasiyası Azərbaycan xalqını əmələ gətirmişdir. Dilçilərin tədqiqatında müxtəlif türkdilli tayfaların Azərbaycan ərazisinə köçüb gəlməsi istisna

---

¹ Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, s. 33-34.

edilmir. Ancaq Azərbaycanlıların şimalı-cənublu indiki ərazidə aborigen olması fikirinə daha artıq əhəmiyyət verilir. Hətta, belə bir ehtimal da istisna edilmir ki, nə zamansa Azərbaycan ərazisindəki əhalinin şərqə doğru, sonradan isə şərqdən qərbə doğru axını baş vermişdir. Bu mübahisələrin həlli və dəqiqləşdirmələr aparılması çox ciddi tədqiqatların işidir. Ancaq tarixi həqiqət öz yerində qalır. Mümkündür ki, türk xalqları barədə «türk» termininin işlədilməsindən əvvəl bu xalqlar vahid etnik birləşmə şəklində yaşamış və tamamilə başqa bir ad daşımışlar. Məsələn, belə bir ehtimal vardır ki, İran-Turan müharibəsi mərhələsində (eradan əvvəl I minilliyin əvvəlləri) türk adı yox, Turan adı işlənmişdir. Turan adı isə qədim türk əhalisinə iranlılar tərəfindən verilmişdir. Turanlıların əfsanəvi hökmdarı Əfrasiyab (Ər Tonqa) İran şahı Keykavusun oğlu Səyavuşa öz qızını veribmiş. Sonra isə onu öldürüb. Buna görə də iranlılarla turanlılar arasında uzunmüddətli müharibələr baş vermişdir.¹

Belə bir rəvayət də vardır ki, İranın Pişdadi sülaləsinin beşinci padşahı Firidunun üç oğlundan (ortancıl) oğlunun adı Tur imiş. Firidun ölümündən əvvəl məmləkətindən türkünstan tərəflərini Tura vermişdir. Beləliklə, Tur iranlıların və türklərin əfsanəvi babası sayılır. Turan sözü də guya Tur adı ilə bağlıdır.² Burada əfsanədə var, uydurma da, tarix də.

Tarixi fakt odur ki, İran-Turan müharibəsində Əfrasiyab öldürülmüş, müharibə iranlıların qələbəsi ilə bitmişdir. Bundan sonrakı mərhələlərdə iranlıların öz ərazilərini şərqə doğru genişləndirmə prosesinin başlanğıcı qoyulmuşdur. İranlılarda müşahidə olunan mənəvi-psixoloji bir əlamət vardır ki, onlarda daxili təmayüllülük çox güclüdür. Başqa sözlə, onlar özləri haqqında həmişə üstün fikirdə olmuşdur. Bu, xüsusən, türkdilli əhaliyə qarşı

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhini. Bakı, «Maarif», 1993, s. 218-219.

² Yenə orada; bax: s. 218.

münasibətdə özünü aydın göstərir. Ola bilsin, həmin ənənənin davamıdır ki, Nizami dövründə də indi də İranda Azərbaycanlılar haqqında danışanda onların özləri də, dilləri də nəinki, «türk», hətta, bir qədər də ikrah yaradıcı tərzdə «turki» (yəni türkcə bənzər, türkcə oxşayan) adlandırılır. Bu, iranlıların təsəvvürüdür. Azərbaycan əsilli tədqiqatçılara gəlincə, onlar klassik dövrdə Azərbaycanlı əhaliyə şamil edilən «türk» adını tək-cə etnik bir termin kimi yox, həm də xalqın daxili aləmini, milli psixologiyasını özündə canlandıran bir söz kimi mənalandırırlar. Bu doğrudan da belədir. Nizamidə də «türk» adı həm də etnik vahid kimi, həm də etnik-psixoloji vasitə kimi işlənmişdir. Məmmədəmin Rəsulzadə Nizami əsərlərində türk adının «gözəllik», «ağlıq», «paklıq», «yaxşılıq», «təmizlik», «doğruluq», «mərdlik», «qəhrəmanlıq», «başçılıq», «qüvvətlik», «ədalətlik» rəmzi kimi işlədildiyi göstərilir.¹

Buraya, hətta, onu da əlavə etmək lazımdır ki, Nizami harada, hansı xalqda yaxşı nə varsa ona «türk» təşbehini qoşur. «Türk» sözünə qoşulan etikətləri Məmməd Əmin Rəsulzadə aşağıdakı kimi şərh edir: «Dilbər deməli olduğu çox yerdə şair sadəcə «türk» deyir. «Torke-delsetan», «torke-tənnaz», «torke-nazənin-əndam» kimi ifadələrə Nizamidə tez-tez rast gəlinir. Gözəl gözdən bəhs edərkən (Nizami) «türk gözü» («çəşmə torki») deyir, onu ahu (ğəzal) ilə müqayisə edir. Hər hansı gülüşün şirinliyini ifadə etmək üçün ona «türk gülüşü» deyir.²

Bu təşbeh və epitetlər iranlılara, fraslara aid olan ifadə vasitələrində işlədilmir. Türk adı Nizamidə o qədər uca, hörmətli tutulur ki, hətta, Leylinin ətrafındakı qızlara «Ərəbistanda yaşayan türklər» deyir, gözəllərin sarayına «Türküstan» deyir. Xosrov və Bəhram hər ikisi iranlı olduğu halda, Nizami onların döyüşünü təsvir edərkən «Türk neyinin naləsindən türklərin boğazı tutuldu» deyir.

---

¹ Məmmədəmin Rəsulzadə. «Azərbaycan şairi Nizami», Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 140-148.

² Yəni orada, s. 142.

Nizami «Yeddi gözəl» əsərində «Xosrovun Xavərəngdə yeddi qızın şəklini görməsi» hekayəsindəki qızların mənşəcə türklüyə (Azərbaycanlıya) aidiyyəti yoxdur. Bunlar Hind, Çin, Xarəzm, Slavyan, Məğrib (Şimali Afrika), İtaliya (Qeysər), Kəsra (İranın Sasanilər sülaləsindən Ənuşirəvana və ondan sonra gələn İran şahlarına verilən ad; iranlı) elindən olan qızlardır. Nizami Azərbaycana aid əlamətləri elə işlədir ki, onlar istər-istəməz Azərbaycandan olan qızlar kimi təsəvvürə gətirilir:

Rəsm etmişdi gözəl yeddi şux pəri
Hər biri bir elin parlaq ölkəri
Hind şahının qızı sevimli Furək
Ondördlük ay kimi dilbər bir mələk
Çinin xaqanının qızı Yağmanaz
Gözəllər afəti, misli tapılmaz.
Bir kəklik yürüslü şux, solmaz pəri
Xarəzm şahzadəsi, gözəl Nazpəri
Slavyan şahının rumi geyimli
Gözəl Nəsrinnuşu, türktək sevimli
Məğrib padşahının Azəryun qızı
Nurə qər q eyləyən günü, ulduzu
Şanlı qeysər qızı şöhrəti Humay
Humayun gözəli, surəti Humay
Keykavus nəslindən dilli, diləkli
Kəsranın Dürsəti tavus bəzəkli
Y G, 2004, 70.

Buradakı nə hindli Furəkin nə Çin qızı Yağmanazın, nə Xarəzmlı Nazpərinin, nə Slavyan qızı Nəsrinnuşun, nə Məğrubli Azəryunun, nə İtaliyalı Humayın, nə İranlı Dürsətin adları öz xalqlarına uyğun gəlmir. Tək Furək (Fərəh) adı ilə birlikdə onların yeddisi də Azərbaycan üçün səciyyəvi olan şəxs adlarından ibarətdir.

Hind qızının hekayəsində isə Türkünaz adlı türk (Azərbaycanlı) qız haqqında söhbət gedir:

Dedim: -Ey sevgilim, muradın nədir?
Şöhrətin, şanın var, de, adın nədir?
Dedi: - Bir türkəm ki, adım Türkünaz.
Söylədim: - Könüllər bir olsa əgər
Qohum tək ad dəxi ada bənzəyər.
Xeyli qəribədir, qoy deyim sənə
Türkünaz ləqəbi verilib mənə
At çapar, türk kimi geniş səhrada
Ataq hinduları qızgın bir oda.
Y G. 2004, 142.

«Xosrov və Şirin»dəki «Xosrovun Şirinlə əylənməsi»
hekayəsində məclisdəki qızların adında da türk
(Azərbaycan) nişanəsi canlandırılır:

Firəngiz, sərv boylu gözəl Süheyla
Əcəbnuş, Fələknaz, bir də Hümeyla
Hümayun, Səməntürk, nazlı Pərizad
Xütənxatun, bir də Gövhərmülk dilşad
X –Ş, 2004, 129.

Nizami təsvir etdiyi hökmdar adlarında və həmçinin,
etnik adlarda da (Azərbaycanlı obrazı yaradır. «Leyli və
Məcnun»da Leylinin qəbri üstündə Məcnunun ölməsi
hadisəsi zamanı şair Böyük Yaradanı «Səcdə edənlərin
səlcuqu (pənahı, pərəstişgahı)» adlandırır:

Fələyin üstündə vilayətin var
Himayən altında durur varlıqlar
Səcdə edənlərin səlcuqisən sən
Bir də son vücudun mirası sənsən.
L-M, 2004, 203.

«Yeddi gözəl»də şahın tərifi verilən yerdə Ağsunqur
yada düşür. Ağsunqur Əbdullah oğlu Qəsimüddövlə Mosul
vilayəti Atabəylər dövlətinin banisi İmaməddin Zənginin

atasıdır. Nizami onu yada salmaqla türk (Azərbaycan) mənşəli hökmdarların yadda qalmasına və xatırlanmasına diqqəti yönəldir:

O şahın ləqəbi Əlaəddindir
Qoruyub durduğu zaman zəmindir
Ölkələr fatehi Körpə Arslan şah
Alp Arslandan yüksək, olduqca gümrah
Ondan Ağasunqurun nəsli güc aldı
Əcdadı kamala yetdi, ucaldı.
Y G, 2004, 31.

«Leyli və Məcnun»da Axsitanın tərfi ilə bağlı hissədə, əslində, Əfrasiyabın (Ər Tonqa) adı xatırlanır. Xatırlanır ki, bu ad nəsillərdən-nəsillərə keçib unudulmasın:

Düşmən qarşısında Əfrasiyabdır
Təkbətək döyüşdə Günəşə bəbdır.
Qoşun kəmərinə bağlamamışdan
Düşməni məhv edər bu mərd Axsitan
L-M, 2004, 41.

«Xosrov və Şirin» əsərində isə Məhinbanu Xosrovun müqabilində özünün Əfrasiyab (Ər Tonqa) nəsindən olduğu ilə fəxr edir:

Görsə ki, vəfalı, ismətli qızsan
Elçi göndərəcək adətlə, inan
Əgər o aydırsa, biz afitablıq
O Keyxosrov, bizzə Əfrasiyablıq.
X-Ş, 2004, 119.

Nizami Azərbaycanlı olduğu üçün türk xalqlarının yaşadığı məskənlərin adına da rəğbətlə yanaşır:

Xırxız. Qırğızların məskunlaşdığı münbit, səfalı, istirahət üçün sərfəli bir yer kimi xatırlanır. Xırxız,

həmçinin ədəbiyyatda indiki Çinin Türkünstan hissəsində (Şimal-Qərbi Çində) əla müşkü və toxunma malları ilə məşhur olmuş yer adı kimi də işlənmişdir. Həmin toxunma mallar da *xərxiz* adı ilə tanınır.

Yayın ən şiddətli, isti çağında
Daş muma dönəndə gün qabağında
İskəndər gözündən yumub yuxunu
İstədi *Xırxıza* çəksin qoşunu.
İ, II, 2004, 174.

Təraz. (Taraz, Tiraz). Qədim Türkünstanda Orta Asiyada öz gözəlləri ilə məşhur olan bir şəhərin adıdır: Nizami də *Tərazı* gözəlləri ilə tanınan bir məkan kimi təqdim edir:

Şah alsaydı satın bir saç sünbül
Aldardı qarı töküb yağlı dil
O:-Rumun xanımı, *Təraz* gözəli
Deyə, təriflədi hər incə beli.
Y G, 2004, 157.

Xötən. (Xütən, Xotan). İndiki şimal-qərbi Çində (Türkünstanda) şəhər adıdır. Şərq ədəbiyyatında gözəl qadınları, əla ipəyi və qiymətli müşkü ilə məşhur olmuşdur. Nizami də bu yeri gözəllər məskəni kimi təsvir edir:

Xötən ölkəsində maral ürkdən
Pələngə, ceyranı göstərib gedən
Gözəllər qənd saçıb gəldi meydana
Salsınlar işini onun sahmana.
Y G, 2004, 251.

Xəllüx. Qədim Türkünstanda gözəlləri və qiymətli müşkü ilə məşhur bir şəhər olmuşdur. Nizamidə də bu şəhərin adı gözəlliklər diyarı kimi yad edilir:

Təbimin bakirə gəlini ancaq
Bu dünya üzünə gəlsin üzü ağ.
Onu oxuyanda ürək şadlansın
Müşk səpdiyi yer *Xəllux* adlansın.
X-Ş, 2004, 23

Nazını çəkərəm, naz çəkmək peşəm
Sən *Xəllux* əhlisən, mənə həbəşli
Qarşında ey qonaq, ey sevgili yar
Belə süfrələrin nə qiyməti var?
Y G, 2004, 151.

Onun gətirdiyi qul yox, pəridir
Xətanın, *Xəllüxün* gözəlləridir.
Ürəyi dünyanı işıqlandırar
Mehribanlıq edər, aşıq yandırar.
Y G, 2004, 157.

Çaç. Daşkənd şəhərinin qədim adıdır. Bəzən *Çaç*
Kaşkar şəhərinin adı olduğu da deyilir.

Yolda gecikdim ki, könlüm pənahım
İşlərim qurtarsın, sevimli şahım.
Tamğaçı bağlasın həbəşi saça
Şüştər zinətini bağlasın *Çaç*a.
X-Ş, 2004, 35

(Tamğaç, Tabğaç Çinin paytaxtı, sonra isə qədim adı
kimi işlənmişdir).

Əlbürüz. Elbrus dağının adıdır. Söz iki tərkibdən
ibarətdir. *El* və *bürüz* (burüz). Sözü ikinci tərkibi türk
dillərindəki borü-qurd (canavar) sözü ilə bağlıdır. Elbrus
İrənın şimalında Xəzər dənizinin cənub sahilləri boyunca
şimal-qərdən cənub-qərbə doğru uzanan dağ silsiləsidir.
İrən mifologiyasında Elbrus adı xüsusi bir yer tutur.
«Şahnamə»də Rüstəmin atası Zalı, babası Samı, Samın
atası Nərimanı himayə edən əfsanəvi Simurq quşunun bu
dağda olması təsvir edilir. Nizamidə bu yer əfsanəvi bir
məkan kimi təsvir edilir:

Gecənin samuru yerindən endi
Gündüz qaqumundan qaçdı, gizləndi.
Əlbürzün başında Günəş göründü
Cəmşid xələtinə dünya büründü.
X-Ş, 2004, 71.

Xəzər. (Xəzərlər). Erkən orta əsrlərdə Şimali
Qafqazın şərqində və Volqa çayının aşağı axarının hər iki

sahilində yaşamış türkdilli tayfalardan birinin adıdır. Xəzər dənizinin adı da Xəzərlərlə bağlıdır.

Nizami Qızıl Arslanı tərif edərkən Xəzərlərin onun lütfükarlığından bəhrələndiyi təsvir edilir:

Möhtac olanlara qapısı dəniz
Məyus yola salmaz bir kəsi hərgiz.
Xəzər yoxsulları, Rum varlıları
Lütfüz görməmiş o hökmdarı.
X-Ş, 2004, 44.

Nizami özünün milli mənşəyi olan Azərbaycanlı mənasında işlətdiyi türk adına rəğbət və ehtiramla yanaşır. Xüsusən, ana dilinə, onun çox böyük sevgisi, məhəbbəti və ehtiramı diqqəti, xüsusilə daha artıq cəlb edir.

«Leyli və Məcnun» əsərinin «Kitabın yazılmasının səbəbi» adlanan hissədə deyilir ki, bu mövzunun işlənməsi barədə şairə Şirvanşah Axsitan tərəfindən məktub göndərilir. Şair özü bu hadisə barədə belə yazır:

Bir gün nəşəliydim aləm şad kimi
Dəmlər içindəydim Keyqubad kimi
Qaşlarım açıqdı sanki bir kaman
Qarşımda dururdu yazdığım *divan*
Bu zaman bir elçi gəldi eyvana
Şahın məktubunu gətirdi mana
On-on beş sətirdi şahın bu sözü
Gözəl xətti ilə yazmışdı özü.
«Ey söz dünyasına hakim Nizami
Qulluğa məhrəmsən, tut ilticamı.
İstərəm Məcnunun böyük eşqinə
Bir söz xəzinəsi açasan yenə
Bakirə Leyli tək ey böyük ustad
Şeirdə iki-üç bakir söz yarat.
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət
Fars, ərəb diliylə vur ona ziynət.

Türk dili yaramaz şah nəslimizə.
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz»
L-M, 2004, 33-34.

Bu tərcümədir. Ancaq 2010-cu ildə Tehranda Nizaminin iranlı tədqiqatçısı doktor Səid Həmidinin nəşr etdirdiyi «Xəmsə»yə daxil olan «Leyli və Məcnun»da türk dili (Azərbaycan dili) ilə bağlı olan hissə (s. 329) belə təqdim edilir:

Dövlətə-Axsitan bud bozorgvari
Kərd ze mən eltemas kari
Torke-sefet vəfaye ma nist
Torkane soxən fəzaye ma nist
Axsetan böyük dövlət başçısı idi
Məndən iltimasla xahiş etdi ki,
Türk sifətli (söz) bizdə vəfalı sayılmaz
Türkcə deyilən sözlər yaraşlıq olmaz.

«Leyli və Məcnun»un 1965-ci ildə nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnində həmin hissə belə verilmişdir:

Torke sefet vəfaye ma nist
Torkane soxən səzaye ma nist
An kəs nəsəbe bolənd zayəd
Ura soxəne bolənd bayəd

(«Leyli və Məcnun», Elmi-tənqidi mətn, Moskva, 1965, s. 42-43).

Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti deyil
Türkvari deyilmiş söz bizə layiq deyil.
O adam ki, yüksək nəsəbdən doğulmuşdur
Ona yüksək söz lazımdır.

(Nizami Gəncəvi, «Leyli və Məcnun». Filoloji tərcümə. Bakı, «Elm», 1981, s. 35).

Ola bilsin, bunlar da Nizaminin əsəri ilə bağlı təqdim edilən bir variantdır. Ancaq məsələ budur ki, burada türk (Azərbaycan) dilinə olan ənənəvi iranlı (fars) münasibəti gizləndə deyildir. Farslar ta İran-Turan siyasi hadisələrindən başlamış türklərə qarşı, eyni zamanda, türk nəsil budağına qarşı soyuq münasibətdə olmuşlar. Axsitan da bu tarixi milli-psixoloji varisliyin nümayəndəsi kimi Azərbaycan dilinə öz kin və nifrətini, alçaldıcı münasibətini açıqca bildirmişdir. Ancaq Axsitan nə qədər özündən razı halda özünün İran şahlarının nəslindən olduğunu bəyan etsə də nəslində qatışıqlıq var idi. Mənbələrdə Axsitanın anasının iranlı (fars) yox, gürcü olduğu göstərilir: «Öz mənşəyinə görə ata tərəfdən ərəb Məzyədilər sülaləsinə daxil olan III Mənuçöhrün oğlu Axsitan bu sülalənin 19-cu hökmdarı idi. Ana tərəfdən gürcülərə bağlanan, daha doğrusu, Tamaradan doğulan Axsitan Atabəylər dövlətini sarsıtmaq üçün Gürcülərlə əlaqəyə girirdi. Azərbaycan şəhərlərini xarabalığa çevirmişlər».¹

Şair Axsitanın dil məsələsindəki kəskin ittihamından aydın məsələdir ki, hiddətlənir və öz narazılığını oradaca bildirir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım
Nə cürətim vardı əmrdən qaçam
Nə də gözüm vardı xəzinə açam.
Ömrüm viran oldu, solub-saraldım
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.
Sirrimi deməyə bir məhrəm hanı?
Ona söyləyəydim bu məcaranı.

L-M, 2004, 34-35.

Buradan göründüyü kimi, Nizami onun ana dilinin təhqir edildiyinə görə mütəəssir olur. Ancaq çarə yoxdur. Qılıncın qarşısına bir anda qələmlə çıxmaq olmur.

¹ Azərbaycan tarixi. II cild, «Elm», Bakı, 2007, s. 332.

Nizaminin əvvəldə, «Qarşımda dururdu yazdığım divan» cümləsindən belə çıxır ki, bu «Divan» onun ana dilində yazdığı şeirlər toplusundan ibarət olmuşdur. Şah deyəndə ki, «Leyli və Məcnun»a fars-ərəb dili ilə zinət vur», bu belə başa düşülməlidir ki, Nizaminin Azərbaycanca yazıları olduğundan onu xəbərdar edibləmiş. Ona görə əsərin fars dilində yazılması tələbi ortaya çıxır. Həm də Nizami deyəndə ki, «Ömrüm viran oldu, solub-saraldım; Bu əmrin önündə cavabsız qaldım, bir məhrəm adam da yoxdur ki, bu sirri ona açıb çarə axtarım»- bundan şairin həqiqətən ana dilində yazıları olduğu aydınlaşır. Bəs şairi qorxuya salan nə idi? Şahın Azərbaycan dilinə nifrəti. Nizami ona görə qorxuya düşür ki, o şah deyəni etməsə ana dilində yazdığı «Divanı» tapıb məhv edərlər. Bu, Nizaminin özünün yazdıqlarından əldə olunan məntiqi nəticədir. Ancaq mənbələrdə də belə məlumatlar vardır ki, Nizaminin öz ana dilində 20 min beytlik «Divanı» olmuşdur.

Azadə Rüstənzadə qeyd edir ki, Nizaminin lirik şeirlər məcmusundan ibarət bir divanı olmuşdur. Güman ki, Nizami divanında şairin doğma Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər də olmamış deyildi. Ola bilsin, Axsitan «Leyli və Məcnun»un yazılmasını sifariş edəndə bunu bilirdi və bu əsərin Azərbaycanca yox, farsca (fars-ərəb sözlərindən bəzək vurulması ilə) yazılmasını istəyirdi.¹ Bəlkə elə doğrudan da Nizaminin özünün dediyi kimi olub. Ya «Divan» məhv edilib, ya da necə olubsa it-bata düşüb. Bunun axtarışında olmaq lazımdır. Xatırladım ki, 2003-cü il «Dirçəliş» XXI əsr» jurnalının noyabr 69-cu nömrəsində Nizami Xudiyevin «Nizami Gəncəvinin türkcə-Azərbaycanca divanı haqqında» (s. 69-85) adlı Nizamiyə aidyyəti olduğu güman edilən əlyazması barədə maraqlı bir məqaləsi çap olunmuşdu. Nə üçün bu yazıya əhəmiyyət verilmədi? Təəccüblüdür. Əgər XII əsrin yadigarı olan

---

¹ Bax: Rüstənzadə Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, «Elm», 1979, s. 11. E.A.Бертельс. Избранные труды Низами и Физули. Изд. Восточной

həmin əlyazmanın Nizamiyə aidiyyəti təsdiq edilsəydi nə itirirdik? Neçə nə itirməzdik, əksinə, dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil edilmiş Nizami əsərlərinin meyvəsini, şirəsinin, daxilini təşkil edən Azərbaycançılıq məzmununun qərəzsiz sahiblərinə yetişməkdən başqa! Bu məsələyə yenidən qayıdılması Nizamişünasların çox müqəddəs və tarixi bir borcu olardı! Ancaq Nizaminin Azərbaycanca əsərlərinin olması məsələsi əsla dayanmamışdır. Nizami Xudiyevin özünün 2003-cü ildə «Azərbaycan» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Xalqın tarixi haqqı» (dilimiz, varlığımız) adlı kitabda «Nizami Gəncəvinin türkcə (Azərbaycanca divanı haqqında) ayrıca bir bölmə verilir. Burada göstərildiyinə görə Misirin Xədəviyyə kitabxanasında Nizami Gəncəviyə aid edilən divanın əlyazması aşkar edilmiş, onun fotosurəti də Azərbaycana göndərilmişdir.¹ Əlyazmadan verilən nümunələrin məzmununda Nizami «Xəmsə»si ilə səsləşən motivlər də vardır:

Kimdir o Xosrovu-afaq, Məhəmməd xan kim
Kərdir rəhmdən edər dildə münəvvər nərgiz
Ol Səncər ilə Toğrul vəsfini, ey Nizami
Cızasan murad edərsən şah qapına doğru
Bu əsrə gəlsə şaha, şəhi Səncər ilə Toğrul
O Səncər ilə Toğrul vəsfin, ey Nizami,
Cızasan murad edərsən şah qapısına doğru.²

Təqdirəlayiq haldır ki, Nizaminin Misirdə tapılmış əlyazmasının Xədəviyyə nüsxəsi İranda da çap edilmiş və Azərbaycanda da təkrar nəşr olunmuşdur. Kitab cəmi 64 səhifədir. Burada divandan seçmə nümunələr verilmişdir. Aşağıdakı nümunələrin məzmunu da Nizami əsərlərinin ruhu və məzmunu ilə səsləşir:

¹ Bax: Nizami Xudiyev. Xalqın tarixi haqqı. Dilimiz, varlığımız. Bakı, «Azərbaycan» nəşr., s. 299.

² Bax: Yəne orada. s. 315, 319.

Şəhriyari-növcavan Sultan Camal ol şah kim,
Xosrovu-ali ələmdir valiyi vala himəm¹
Sultan Əbu-Əlfəzayil, Mir Əhməd ol mələk
kim

Bir bəhrdir ki, bulmaz əql ona hiç sahil.²

Nizaminin əsərlərində, ümumiyyətlə, türk sözü, türk adı Azərbaycanlı mənasında çox böyük bir rəğbətlə xatırlanır. Nizami igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq səhnələrini təsvir etdiyi məqamda türk adından epitet kimi istifadə edir, gözəllik, etibarlılıq, düzlük, sədaqətlik anlayışlarını bu adla bağlayır. Obrazların dünyagörüşünü təsvir etdiyi məqamda yenə də türk (Azərbaycanlı) adına üstünlük verir. Aşağıdakı kimi nümunələrdə həmin anlayışlar qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapır:

*Türklərdən çox ikən qoşunu rumun
Hindi qılıncıyla etdi sərnigun.
X-Ş, 2004, 39.*

Saçın ağ, saçın qara, başında səngərmi var?
Türk ordusu elə bil zəncirlərlə çarpışar.
S-X, 2004, 113.

Zorba türk borusu etdikcə şiddət
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət
İ, I, 2004, 325.

Türk ki, yəğma elədi, kim dayanar önündə
Evini hindli qula ismarlar hansı bəndə?
S-X, 2004, 162.

---

¹ Bax: Divani-Nizami Gəncəli. (Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr, qəzəllər. Xədəviyyə nüsxəsi, Bakı, «Nurlar», 2006, (hazırlayan Dr. Hüseyn Şərqi. Soytürk. Tehran nüsxəsi əsasında).

² Bax: Yenə orada, s. 16.

Bizim hacı elə ki, Kəbədən geri döndü
Öz hindlisi önündə bir *türk* kimi göründü.
S-X, 2004, 162.

Türk kimi üstümü hücumla alsın
Bu qənd şirnisini aparsın o qənd.
X-Ş, 2004, 224.

Azərbaycanlı təəssüratı altında işlətdiyi türk adı ilə gözəllik, əzəmət, sədaqətlik, doğruluq kimi mənalar ifadə edilir:

Heykələ vurmuşdu elə bir bəzək
Türklərin nəqşinə bağladı ipək.
İ, I, 2004, 318.

Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi daralır
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır.
S- X, 2004, 84.

Lalənin bağı qara-ərəb yavrusu kimi
Türk yasəmən Yəməndə süheyl ulduzu kimi.
S-X, 2004, 74.

Bu *türk xasiyyətli* dövran dörünkən
Hürmüzü eylədi ikicə gözdən
X-Ş, 2004, 110.

Nizaminin Azərbaycanın təəssüratı ilə təsvir etdiyi hadisələr fonunda işlətdiyi türk adı ilə ya başqa xalqlara məxsus yaxşılıqlar təsvir olunur, ya da Nizami obrazları özlərinin yaxşı tərəflərini canlandırmaq üçün fəxrlə türklərə məxsus olduqlarına diqqəti cəlb edirlər.

«Yeddi gözəl»də kürd qızı haqqında bəhs edilərkən onun cəlbediciliyi türk qızlarındakı işvəkarlığa bənzədilir:

Bir kürd vardı mallı, pullu, kefi çağ
Qurdun bəlasından sürüsü uzaq.
Onun *türk baxışlı*, xoş hindu xallı
Bir qızı vardı ki, xeyli kamallı.
Y-G, 2004, 228-229.

Nizami Adəm haqqında danışanda onu Xəta (Çin) türkünə bənzədir:

Ay kimi şölə saldı, *Xəta* türkünə döndü
Papağının altında *Xəta* zülfü göründü
Bir yüngüllük gətirdi tövbə dağ cüssəsinə
Yer üzündə Tanrının döndü xəlifəsinə.
S-X, 2004, 91.

«Yeddi gözəl»də Zərdüştilər haqqında bəhs edəndə onları əsli-nəcəbi rumlu olan bir türk kimi təsvir edir:

Bir zülmətdi sanki nurdan boğulur
Ya lələ bitirmiş saçlarında hur
Bir *türkdü* rumluydu əsli-nəcəbi
Hindlilər göz nuru vermiş ləqəbi.
Y-G, 2004, 120.

Nizami özünün Azərbaycanlı təəssüratı ilə gözəllərin Çindən, Hinddən, Ərəblərdən, Farslardan (Əcəmdən) olmasına baxmayaraq onların təsvirində «türk» sözünü sevdiyi, xoşladığı, rəğbət bəslədiyi bir epitet kimi işlədir:

Çinli türk: - Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doldudur bütün bu yerlər
Bilirəm rumları sevməyir *bir türk*
Rumlara kinləri rusdan da böyük
Türklərin oxuyla yenə bu zaman
Qabar əskik olmaz rus ayağından.
İ, I, 2004, 322.

Məqsədim Yəğməyə, Çinə çapmaqdan

Yəğma, Çin gözəli deyildir, inan
Çin türkü, beynində nə varsa burax,
Bu kəskin küləkdə yandırma çırağ
İ, I, 2004, 277.

(Yəqma-Şərq ədəbiyyatında gözəlləri ilə məşhur olan qədim Orta Asiya şəhərlərindən birinin adı olmuşdur).

Çinli - türk:

Çinli türk gözəli açıldı gültək
Meyxana yolunu süpürdü külək
Yenə Arişmedes gələrək cuşa
Bənzədi gül görmüş uçan bir quşa
İ, II, 2004, 53.

Hindli-türk:

İlanla tovuzun bir arası var
Odur, hər ikisi xallı olurlar

Atası bir *hindli*, anası *türkkən*
İki irqdən doğmuş ikdişə bax sən
X-Ş, 2004, 358.

Türk simalı idi o *hindli* afət
Şaha hind elindən vermişdi cənnət
İ, I, 2004, 265.

O *türk sözlü hindu* nəsilli ceyran
Açdı xəznəsini müşkünün haman
Y-G, 2004, 128

Gecə türk üzlümü görmüşmü, nədir
Xalımtək mənə bir *hindli* bəndədir.
X-Ş, 2004, 367.

Mahir *hindu* onun könlünü çaldı
Türk sfət hinddunun sorağın aldı
X-Ş, 2004, 77.

Ərəb-türk:

Həmən qəbilənin gözəl qızları
Aldı ortalığa bizim dildarı
Ərəb torpağında *türk* idi onlar
Xoşdur *ərəb boylu türk* olan nigar
L-M, 2004, 100.

Əcəm (İran)-türk:

Ərəb ayı kimi sifəti vardı
Əcəm türkü kimi könül ovlardı.
Saçları gecəydi, camalı bir bağ
Sanki qara qarğa tutmuşdu çıraq.
L-M, 2004, 65.

Nizami öz Afaqı (Appağ) haqqında danışarkən sevgi və ehtiramla onu «türk yarım», «türküm» adlandırır və səmimi qəlbdən tərifləyir:

Kətan geyib gəlir ay camallı *türk* yarım
Sökülmüş kətan kimi çatlayır dodaqlarım.
S-X, 2004, 84.

Əğyara qəzəbli, mənə mehriban
Könül yoldaşımdı o nazlı canan
Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac
Türklərtək elədi yurdumu yarac
O türküm getdisə bir gün çadırdan

Saxla *türkzadəmi*, sən, ey Yaradan.
X-Ş, 2004, 342.

«Xosrov və Şirin»də Şirin Xosrova özü haqqında danışanda özünü türk adlandırır. Xosrovu isə «*sərxoş türk*»ə (yəni qəmi-dərdi özündən uzaqda saxlayan, həyatdan zövq almağa meyli olan) bənzədir:

Qara gözlü *türkəm*, bu dam üstə mən
Ağ hindi adını almışam səndən.
X-Ş, 2004, 146.

Hinduların hələ atəşpərəstdir
Sərxoş *türklər* kimi gözlərin məstdir.
X-Ş, 2004, 252.

Azərbaycanlı təsəvvüründəki *türk* adı Nizami üçün o qədər doğmadır ki, hətta, hər hansı bir türk əsli şəxs (istər adi adam olsun, istər hökmdar) bir naqis iş görürsə onu *türk* kimi qəbul etmək belə onun əqidəsinə yad görünür. Məsələn, «Sirlər xəzinəsi»ndə bir zaman dağ kimi ucalan dövlətin qayğısız, zalım hökmdarların ucbatından dağıldığını yanğı ilə qələmə alır. İncidilmiş bir qarının dilindən Sultan Səncərə deyilir ki, ədalətsiz olduğun üçün sən *türk* deyilsən, qarətkar bir hindusan. Yəni ki, *türk* varsa o ədalətlə yanaşı olmalıdır. *Türk*, ədalətliliyi həmişə başı üstündə müqəddəs bir bayraq kimi gəzdirib dalğalandırmalıdır. Poemanın «Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəsi» hissəsində deyilir:

Bəla görmüş bi qadın bağı qan, gözü yaşlı
Bir gün Sultan Səncərin ətəyindən yapışdı.
Kefli bir qarğa gəlib alt-üst etdi yerimi
Şillə çəkdi üzümə, yoldu birçəklərimi.
Yaxamdan yapışır ki, de qatilin adını
Filan gecə kim vurdu kənddə filan adamı
Sərxoş qatil özüykən qırır qol-qanadımı

Neçin döyüb incidir ağbirçək bir qadını.
Yetim malını yemək ədalətmidir məgər?
Hələ də lənətlənir, Abxazda qarətçilər.
Adil olsa şah əgər hamı ona baş əyər
Bəslər məhəbbətini bütün canlar, könüllər
Dağ kimi ucalmışdı bir zaman *türk* dövləti
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad –san
Demək sən *türk deyilsən*, yağmaçı bir hindusan.
S-X, 2004, 110-111.

Sultan Səncər (1086-1157) Səlcuqilərdən Məlik şahın oğludur. Sultan Səncər Böyük Səlcuqilər dövlətinin hökmdarı olmuşdur. Onun hökmdarlığı dövründə ölkədə sülalədaxidi çəkişmələr davam edirdi. Bu çəkişmələrlə yanaşı kənar müdaxilələr də var idi. Bunlardan biri də 1153-cü ildə Xorasan oğuzları ilə müharibə idi ki, sultan Səncər əsir düşmüşdü. Bununla da Səlcuqilər dövləti süquta uğradı. Nizami də bu böyük dövlətin süquta ubramasına təəssüflənir və bunda Sultan Səncərin ədalətsizliyini qarının dili ilə çatdırır. Çatdırır ki, türkəsilli hökmdarlar ibrət götürsünlər və ölkədə ədalət çırağı yandıra bilsinlər.

4. Qalibiyyət motivləri

Nizaminin poemalarında qalibiyyət motivləri olduqca mühüm bir yer tutur. Nizaminin dövründə və eləcə də Nizamidən əvvəlki zamanlarda Azərbaycan başqa-başqa yadelli işğalçıların təcavüzünə məruz qalırdı. Nəticədə ölkənin bütövlüyü parçalanır, qədimdən davam edən sərhədləri pozulur. Əhali maddi, mənəvi, fiziki-cismani təsirlər qarşısında baş verən çətinliklərə dözməyərək pərən-pərən düşürdü. Bu halda, xalqın sosial rifahından və dirçəlişindən söhbət gedə bilməzdi. Bu barədə «Nizaminin dövrü və ictimai

mühiti» hissəsində müxtəsər şəkildə bəhs edilmişdir. Nizami isə bir təəssübkeş vətən övladı kimi bu ağrı-acıları istər-istəməz öz içərisində yaşadırdı. Odur ki, poemalarındakı müharibə və döyüş səhnələrinin təsvirində zahirən qələbələri Azərbaycandan olmayan başçılara aid edirsə daxildə, batində bu qələbələri xeyirin şər üzərindəki, ədalətin zülm üzərindəki, bolluğun, firavanlığın məhrumiyyətlər üzərindəki qələbəsi kimi təsvir edirdi. Öz cəmiyyətində xeyirxahlığın, ədalətliliyin, bolluğun və firavanlığın bərqərar olmasını daim arzuladığı kimi həmin qələbələrin Azərbaycanla bağlı təsvirini özünün mənəvi borcu hesab etmişdir. Sanki hər bir qələbə onun daxili mənəviyyatından, daxili hiss və duyğularından qopub can yangısı içərisində öz vətəninə doğru qanad açırdı. Nizaminin vətənpərvərlik duyğusu o qədər güclü olmuşdür ki, hətta, Xosrov İran şahlarından olsa da belə onun iranlı Bəhram Çubinlə döyüşünü və qələbəsini türk adı altında ürəyində daimi məhəbbət bəslədiyi Azərbaycana aid edir. Bu məhəbbət Nizamidə o qədər güclüdür ki, hətta, qalib tərəfin döyüşünü belə «türksayağı» döyüş kimi qələmə alır:

O qədər talandı qoşun və yaraq
Talanmışdı sanki dağ üstündə dağ
Dəmir dağ yerindən tərənən zaman
Sanki yer titrədi, qopdu bir tufan.
Xosrov cəm edilmiş bu igidlərin
İçindən ayırdı bir qırx, əlli min
Qəflətən bir gecə keçdi hücumu
Don zirehə döndü, qılınc da cama
Türk kimi bir döyüş başladı həm də
Türk kərənaqları səslənən dəmdə
Bəhrami-çubinlə düz gəlmədi baxt
Xosrov Pərviz saha qaldı qılınc-taxt
Bəhram qaçdı Çinə, tutmadı qərar
Qəza üz verəndə meydan daralar.
X-Ş, 2004, 147-148-149.

«Yeddi gözəl» əsərində Bəhram Gurun çinlilərə döyüşündə qələbəni Bəhram Gurun tərəfində təsvir edir. Doğrudur, Bəhram Gur iranlı idi. Çin haqqında Nizaminin təsvirlərində o yerdə ki, söhbət xeyrixahlıqdan, ədalətlilikdən gedir, orada qələbə də üstünlük də türk adı ilə təqdim olunan başçılara aid edilir. Xəbislik, ədalətsizlik olan yerdə isə, məsələn çinli çindir, hindli hind. Bəhramın çinlilərlə döyüşündə isə çinlilərin məqsədi qəsbkarlıqdır. Odur ki, qələbə Bəhramın tərəfində təsvir edilir. Nizami Azərbaycanlı təəssüratı ilə Bəhrama rəğbət göstərir. Hətta, Çin tərəfdən qoşunda türk adlandırılan döyüşçülər iştirak etsə belə, onlar ədalətsiz döyüşə girdiyi üçün Nizami onları özününkü hesab etmir və onları qələbəyə naümid qoyur, necə ki, Sultan Səncər türk əsilli olduğu halda ədalətsizliyinə görə onu qarətçi, «yəğmaçı» adlandırır. Deməli, Nizaminin amalında türklər o cümlədən, Nizaminin aid olduğu Azərbaycanlı etnosu ədalətli və xeyrixah əməllər sahibi olmalıdır. Belə deyilsə, onlara türk (Azərbaycanlı) demək olmaz, ən doğma qan qohumluğu çatan insanlar olsa da belə.

Nizami çox böyük sevgi və məhəbbətlə türk (Azərbaycanlı) adında ədalətlilik və humanistlik görür. Öz milli təəssüratını da bu qayda üzrə təsvir edir. Bunu döyüş səhnəsinin aşağıdakı təsvirindən də görmək olur:

Gecə sanki qara bir ənbərdi, xam
Xaqanla Bəhramtək vuruşdu Bəhram.
Çıxalı qılınclar ağır qınından
Şahın nərəsindən və basqınından
O türk ordusunun artdı dəhşəti
Qılıncdan küt oldu, ayaqdan iti
Bəhram qılıncını çaldı, çaldı hey
Türklər rühdan düşdü, bihal qaldı hey
Y- G, 2004, 110-111.

İskəndərin döyüş səhnələrində nə üçün daim şair onu qalib kimi təsvir edir? Çünki İskəndərin məqsədi işğalçılıq deyil, ədaləti bərqərar etmək üçündür. Ona görə də Nizami İskəndərin qələbəsini özünün qələbələri kimi təsəvvür edir, öz xalqının zülm və ədalətsizliyə üstün gəlməsi kimi işıqlandırır.

İskəndər zənci qoşunu ilə vuruşur, qalib gəlir. Bu, xeyirin şər üzərindəki qələbəsinin nümunəsi kimi təsəvvür edilir. İskəndərin Dara ilə döyüşü də xeyirin şər üzərində qələbəsinin rəmzi kimi qələmə alınaraq təsvir edilir. Nizami ədalətliyi hər şeydən üstün tutub onu öz xalqının timsalında türk adı ilə bağladığı üçün döyüşün təsvirində türklüyə aid etiketlərdən, türk təşbehlərindən də istifadə edir:

Şeypurlar qoparır Aslan nərəsi
Dimağı doyurur nayın nəfəsi.
Türk nayı qopardı elə bir şivən
İgidlər coşaraq qopdu yerindən.
İ, I, 141.

Nizami İskəndəri ədalətin bayraqdarı kimi qələmə aldığı üçündür ki, İskəndərə aid döyüş səhnələrində türk adını epitet və təşbeh kimi işlədir. İskəndərlə Daranın qarşılaşması səhnəsi Firdovsinin «Şahnamə»sində də vardır. Bu döyüş doğrudan da tarixdə İskəndərin qələbəsi kimi verilir. Hər iki şairin təsvirində bu döyüşün nəticəsi birdir. Fərq odur ki, Nizami İskəndəri Yunan hökmdarı Filippin oğlu kimi təsvir edir. Firdovsi isə bu məğlubiyyəti özünə sığışdırmır. Ona görə ki, İran şahlarının sülalə hakimiyyəti arasındakı bağların qırılmasını qələmə almaq ona çətin görünür. Bunun nəticəsidir ki, Firdovsi yalançı dəlillər tapıb İskəndəri Daranın oğlu kimi qələmə verir. Bəlkə də Firdovsi həmin fikri ona görə daha ciddi-cəhdlə canlandırır ki, eradan əvvəl VI əsrin sonu və V əsrin əvvəllərində İskəndərin vətəni olan Makedoniya İranlılar

tərəfindən zəbt edilmişdi. Sonra Makedoniya hakimləri istiqlalıyyət əldə edərək güclü bir dövlət yaratdılar. Firdovsi isə bu tarixi bildiyi üçün İranın məğlubiyyətini aidiyyəti olmayan və həqiqətə yaxınlaşmayan rəvayətlərlə ört-basdır etməyə çalışır. Nizami isə bu dəlillərin sübutsuz olduğunu göstərmək üçün *İskəndəri Dəranın qızı Rövşənəklə* evləndirir. Həm də bunu *Dəranın* özü İskəndərə öz dili ilə təklif edir. Bu o deməkdir ki, Nizami öz əsərini fars dilində yazmış olsa da onlara o dərəcədə rəğbət göstərməmişdir. İskəndəri isə türk idealına yaxın olan ədalətli bir şəxsiyyət kimi fərqləndirir. Bu məsələ barəsində Nizami tədqiqatçıların pozitiv fikirlərini xüsusilə təqdirəlayiq hesab etmək lazımdır.¹ İskəndərin Hindistana və Çinə səfərlərində döyüş səhnələri yoxdur. Çünki Hindistan və Çin hökmdarları İskəndərin ədalətliyiindən məmnundurlar. Nizami çox vaxt hindlilər barədə «oğru», «qarətçi» kimi sözləri işlətsə də onlar İskəndərin ədalətini ədalətliklə qarşıladığı üçündür ki, şair hind hökmdarından İskəndərə göndərilən bir hind gözəlini «türk» kimi təsvir edir:

Türk simalı idi o hindli afət
Şaha hind elindən vermişdi cənnət
Yox, hindli deyildi, o *türk dilbəri*
Hindlitək çalırdı bu könülləri.
O rumlu üzüylə, hindli diliylə
Etmiş Rum şahını özünə kölə.
İ, I, 2004, 265-266.

Çinə səfərində isə Çin xaqanı İskəndərin ədalətliyini qəbul etdiyi üçün Nizami də onu türk gözündə görür:

Madam ki, sülh ilə göyərər dilək
Döyüşə at çapmaq daha nə gərək?

---

¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, «Azərənşr», 1991, s. 136-140. Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 41-43.

Çin, *Turan taxtını* məndən istəsən
Boynumu çəkmərəm bu itaətdən.
Türklərin xaqanı dünya şahından
Daşqın bir sevinclə oldu kamiran.

İ, I, 2004, 290-291.

Nzami İskəndəri ədatəlliliyinə görə o dərəcədə ideallaşdırır ki, hətta, rusların Bərdəyə hücumu və buranı böyük dağıntılara məruz qoyması eramızın 944-cü ilində baş vermiş olsa da Nizami heç bir vaxt Azərbaycanda olmayan İskəndəri eranın o biri üzündən çıxarıb Bərdəyə gətirir. Nizami İskəndəri İranda müharibə meydanlarına cəlb etdiyi halda Azərbaycanda onu Nizaminin ana yurdunun bir guşəsi olan Bərdənin təcavüskardan müdafiəsinə cəlb edir. Tarixi mənbələrdə göstəriləyi kimi, 944-cü il Bərdə tarixinə ağır və müsibətli illərdən biri kimi daxil oldu. Gəmilərlə Xəzərdən Kür vasitəsi ilə Bərdəyə gələn ruslar şəhərin müdafiəsini təşkil etmiş Salari Mərzban ibn Məhəmmədin deyləmilər və yerli könüllülərdən ibarət birləşmiş qoşunun müqavimətini qıraraq şəhəri tutmuş, onu talan etmiş, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirmiş, arvad-uşağı əsir almışdılar. Bərdə şəhərinin müqəddəratında həlledici rol oynamış bu faciə haqqında XI əsrin əvvəllərində yaşamış İbn Misqəveyih, XIII əsr tarixçisi İbn Əl-Əsir və başqaları məlumat vermişlər.¹

Nizami İskəndərin ruslarla döyüşünün sonunu belə təsvir edir:

Çox can, baş itirən qırmızı ruslar
Qırmızı rəngini itirdi naçar
Ruslardan, Burtasın aslanlarından
Əsir düşdü yüz min qılınc oynadan
Qalanlar yem oldu ac qılınclara
Fitnəyə ölümdən başqa yox çara
İskəndər düşməyə çalınca zəfər

¹ Azərbaycan tarixi. II cild, Bakı, «Elm», 2007, s. 225-226.

İşləri oldu şux, lövhədən dilbər
Endi öz atından «zəfərdir» deyər
Bildi ki, qovuşmuş bütün diləyə

Üz sürtdü torpağa, dedi: «Ey rəhbər»
Mən qara torpağam səndədir zəfər»
Dedi: «haqq vermiş bu böyük zəfəri»
Yoxsula payladı xəzinələri.

Göründüyü kimi, Nizami İskəndəri haqqın, ədalətin bayraqdarı, Nizami yurdunun və Nizami xalqının himayədarı kimi rəğbətlə, məhəbbətlə, ehtiramla təsvir edir. Ruslar haqqında işlətdiyi «qırmızı ruslar» ifadəsindəki «qırmızı» sözü rəmzdır. Bunun mənası «qanlı», «qantökən», «cəllad», «qanıçən» şəklində başa düşülməlidir. Görünür, rusların törətdiyi qırğınlar o qədər dəhşətli imiş ki, Nizami «rus» adını «qırmızı rus», «qırmızı ruslar» ifadələrində işlədir.

5. Anomaliya, mifik obraz və vətən sevgisi

Nizaminin əsərlərində oxucu bəzi anomaliyalarla, həmçinin, mifik obrazların zənginliyi ilə qarşılaşır. Əlbəttə ki, bədii əsərdə anomaliyaların mövcudluğu onun müəllifi üçün nöqsanlı sayılmamalıdır. Tarixi obrazların, tarixi hadisələrin yerinin və vaxtının dəyişdirilməsi anaxronizm də hesab edilməməlidir. Çünki bədii əsər tarixi məlumatları çatdıran mənbə deyildir. Bədii əsərin vəzifəsi bədii obrazların canlandırılmasından ibarətdir. Bədii əsərdə tarixilikdən fərqli olaraq sərbəstliyə yol verilir. Bunun nəticəsidir ki, bədii əsərlərdə mifoloji obrazların, əfsanələrin, tarixi hadisələrin təfəkkür tipologiyası ilə əlaqələndirilməsi imkanları mövcuddur. Bu mənada Nizaminin əsərlərinin misli-bərabəri yoxdur. Nizaminin əsərlərində anomaliya təsəvvürü yaradan və mifoloji kontekstdə təsvir edilən bütün hadisələr ancaq və ancaq milliliyə xidmət edir. Məsələn, İskəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabənin köməyinə gəlməsi və rusları məğlub edərək Nüşabəni əsrilikdən xilas etməsi səhnəsi baş verən hadisələrin tarixi ilə uyğun gəlmir.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyinə görə İskəndərin «at sürdüyü» hər bir ölkə abad olmuş, hər tərəfə ədalət yayılmışdır. Nizami sənət baxımından olduğu kimi, hikmət nöqtəyi-nəzərindən də «iskəndərliyi» idealizə etmişdir. Bu yolla o, bəzən anarxronizmə də yol vermişdir. Məsələn, İskəndəri bir müsəlman kimi Kəbə ziyarətinə gətirmiş, bir türk və ya qafqazlı kimi onu ruslarla vuruşdurmuş, Bərdə hökmdarı gözəl Nüşabəni «rus vəhşilərinin əsarətindən» onun əli ilə qurtarmışdır».¹

İskəndərin dövrü eradan üç əsr əvvəlki tarixə aiddir. Bərdə döyüşü isə eranın 944-cü ilində baş vermişdir. Bədiiləşdirmə üçün bu zaman fərqi şərt deyildir. Əsas məsələ burada Nizaminin vətənpərvərlik duyğusu, vətən sevgisidir ki, şair bunu bədiiləşdirmə ilə ifadə etmişdir. Ona qalmış olsa, tarixdə heç Nüşabə hakimiyyəti də yoxdur. Böyük sənətkarın vətənpərvərlik və vətəndaşlıq borcu o olmuşdur ki, Azərbaycanın qədim və zəngin guşələrinin birində müstəqil, azad, xoşbəxt, firavan bir ölkənin mövcudluğunu bədii dillə tarixiləşdirmişdir. Bu olduqca təqdirəlayiqdir və Nizami tədqiqatçıları da bu təqdirəlayiq motivin heç vaxt ziddinə getməmiş, onu bir daha təqdir etmişlər. Lap Nizaminin öz dili ilə desək,

Çox incəlik gəzsək axtarsaq yeni
Yalana aparar sözlün yüyəni.
Yazdığım sözlərə verməsəm zivər
Yenilik verməz o köhnə nəğmələr.
Qələmə gərəkdir elə söz almaq
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq
Parlaq inci kimi düzülən sözlər
Ağıla sığmazsa, yalana bənzər
Doğruya azacıq bənzəyən yalan
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan.

---

¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 130-131.

İ, I, 2004, 57.

İskəndərin zülmətdə dirilik suyu axtarması hadisəsi də miflə bağlıdır. Müqəddəs Quranda göstərilir ki, «Hər bir kəs (canlı) ölümü dadacaqdır». (Ali imran (3), 185); «Harada olursunuz olun, hətta uca (möhkəm) qalalar içərisində olsanız belə, ölüm sizi haqlayacaq» (Nisa, (4), 183); «Allah sizi yaratmışdır, sonra da (əcəliniz çatanda) öldürəcəkdir» (Nəhl (16), 70).

Əlbəttə ki, Nizami bir müsəlman kimi bu Quran ayələri ilə tanış olmuşdur. Onda nə üçün İskəndəri zülmətə dirilik suyu ardınca yollayır? İskəndərin iştirak etdiyi bir məclisdə dünyagörmüş qocalardan biri şaha deyəndə ki;

Yaşamaq istəsən dünya uzununu
Get keçirt əlinə həyat suyunu-
İ, I, 2004, 372.

Nizami belə deyir:

Bu sözdən utandı məclis qaldı mat
Qaranlıq bir yerdə olurmu həyat?
İ, I, 2004, 372-373.

Bəs nə üçün Nizami dirilik suyu axtarır və sonra da dirilik suyu tapmayan qəhrəmanını məyus edir? Çünki İslama qədərki dövrdə və hətta Nizami dövründə belə əbədi həyata qovuşmaq arzusu ilə yaşayan, axtarışlar aparan böyük şəxsiyyətlər, dövlət başçıları, igidlər, sərkərdələr olmuşdur. Nizami İskəndər kimi böyük bir hökmdarı dirilik suyu ardınca göndərib sonra məyus etməsi ilə onu təsəvvürlərdə canlandırmaq istəyirdi ki, həyat Allahın əlindədir. O yaradır, o öldürür. Sonra da dirildir. İnsan özü özünü daim diri saxlamaq qüdrətinə malik deyildir. Nizami İskəndər hadisəsini sadəcə ibrət kimi qələmə almışdır. Diri qalmaq ideyası daim əzablar içində, çətinliklərin

zölmətində çabalayan xalqın arzusu idi ki, insanlar nə zamansa bu məhrumiyyətlərdən xilas olacaqlarına ümid yolları axtarırdılar. Nizaminin cəmiyyəti əzab içində idi və bu cəmiyyət əzablı həyatdan can qurtarmaq yolunu ölməz həyata qovuşmada axtarırdı. Ancaq Nizaminin qəhrəmanı bu nəticəyə gəlir ki, əbədi həyat cismani həyat deyil, mənəvi həyatdır. Yəni bu dünyada yaxşı əməl qoyan insanlar ölüb torpağa qarışsa da onların yaxşı əməlləri zaman keçdikcə yaşayacaqdır. Müqəddəs «Quran»da da göstərilir ki, insanların mükafat və cəzaları onların əməllərinə görədir: «Hər kəs üçün etdiyi əməllərə görə dərəcələr (müxtəlif mükafatlar və cəzalar) vardır. Rəbbin onların nə etdiklərindən qafil deyildir» (Ənam (6), 132); «İman gətirib yaxşı ilər görənləri etdikləri əməllər müqabilində qonaq qalacaqları (sakin olacaqları) məva cənnətləri gözləyir» (Səcdə (32), 19).

Bunlar zölmün müqabilində cismani həyata qovuşmaq xülyasına Nizaminin ibrətli cavabı idi. Bu cavabın bir hikməti o idi ki, Nizami insanları xoş əməllərə, hökmdarları və ixtiyar sahiblərini ədalətliyə səsləyir. Bununla istəyirdi ki, onun ana yurdunda əmin-amanlıq olsun, sülh olsun, ədalətlik və xoşbəxtlik olsun. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin öz qəhrəmanını bilinməz yollarda, qaranlıqlarda əbədiyyət axtarışına göndərməsi, bu hadisələrin kökü, birbaşa ümumtürk inamı fonundakı Azərbaycan mifoloji təfəkkürü ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan mifik təfəkküründə su həyatdır, su əbədiyyətdir, su təmizlikdir, sirli yuxuları suya danışarlar və s. Su mifi ilə əlaqədar Azərbaycan folklorunda aşağıdakı kimi hikmətli sözlər də formalaşmışdır: «Su axdığı yerdən bir də axar», «Su başdan bulanar», «Su kiçiyindir, yol böyüyün», «Su girdi qaba, oldu içməli», «Su murdarlıq götürməz», «Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı», «Aydan arı, sudan duru» və s.

Xəlil Əliyevin nüfik təfəkkürə aid tədqiqatında maraqlı bir məqam qeyd olunur: «Mifologiyamızda türklərin yeraltı çaylarla üzüb axirətə qovuşmaq inancı və inancla bağlı **Taqımasad** tanrı obrazı (yunanlarda Paseydon) olmuşdur. Qədim Kurqanlardan, tapılan gəmi modelləri də bunu sübut edir».¹

Su mifi Azərbaycan folklorunda da xatırlanır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qazan xanın su ilə xəbərlişməsi, «Koroğlu»da Koroğlunun Qoşabulağa insana sağlamlıq və qüvvət gətirən su ardınca getməsi hadisələri Azərbaycan etnik təfəkküründə özünə yer tutmuş su mifi ilə bağlıdır. Görünür, Nizami İskəndəri dirilik suyu arxasınca göndərəndə Azərbaycan mifologiyasındakı su anlayışı əsas götürülmüşdür.

Nizami «İskəndərnamə»də İskəndəri peyğəmbərlik zirvəsinə qaldırır. Ancaq, əslində İskəndər peyğəmbər olmayıb, tarixdə böyük hökmdar, fateh kimi tanınır. İskəndərin peyğəmbərlik məqamının inandırıcı olması üçün Kəhf (18) surəsinin 83-98-ci ayələrindəki Zülqərneyi adından və xalq arasında yayılmış «İskəndər Zülqərneyin» və «İskəndərin buynuzu var» kimi mifik obrazlaşmadan istifadə edilmişdir. «İskəndərnamə» əsərində də «Buynuzlu İskəndər» epitetinə işarə edilir:

Gözəl söz nəqqaşı məharət ilə
İskəndər adını nəqş etmiş belə:
«İki qərn sahibi» qoymuş namını
Çünki Şərqdən, Qərbdən almış kamını.
Deyirlər görübmüş bir belə rəya
Gündən iki qərni alıbmış guya
İ, I, 2004, 41.

¹ Xəlil Əliyev. «Kəlilə və Dimnə» kimə-hindlilərə, yoxsa türklərə məxsusdur?». «Kredo» qəzeti, 3 dekabr 2011-ci il, s. 11.

Aydın məsələdir ki, Nizami zülmətdə dirilik suyu məsələsinin və hətta, İskəndərin peyğəmbərlik məqamının təsvirində Kəhf (18) surəsinin 83-98-ci ayələrindəki əhvalata və «Buynuzlu İskəndər» mifinə istinad etmişdir. Məlumdur ki, Kəhf surəsindəki «Zülqərneyn» peyğəmbər olsa da o İskəndər deyildir. Onda nə üçün Nizami belə bir yanlışlığa yol verir? Qeyd etməliyik ki, Nizami bədii sənət ustasıdır, epizodların canlı, təsiredici alınması üçün bədii təxəyyülünün gücünü istənilən səmtə yönəldə bilir. Onun belə bir epizodda İskəndəri Zülqərneyn etməsinin səbəbi odur ki, Nizami öz qəhrəmanını Azərbaycan mifologiyasının dərinliklərinə çəkib aparsın və öz dogma vətəninin milli-mənəvi irsinin yaşadılması naminə dünyada məşhur olan bir şəxsiyyəti ideallaşdıraraq onu, bir növ, bəşəriyyətə Azərbaycanlı mənəviyyatında, Azərbaycanlı libasında göstərə bilsin. Hər ikisinə Nizami nail olur. Birincisi, su mifinin Azərbaycan etnik təfəkkürü ilə bağlı məqamları çoxdur. İkincisi, İskəndərin buynuzlu təsəvvür edilməsi türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycan mifik təfəkküründə iri buynuzları olan öküzün bir totem kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçı Xəlil Əliyev də Zülqərneyn (iki buynuzlu) adından bəhs edərkən öküz adının Azərbaycan etnik təfəkküründə mifik bir obraz kimi formalaşdığını qeyd edir».¹

Nizaminin poemalarının Xəmsə (beşlik) adı altında toplanması da türk xalqlarına, o cümlədən, Azərbaycanlılara aid mifik obrazlaşdırma ilə bağlıdır. Nizami bütün əsərlərində, bu əsərlərdəki epizodlarda və hətta, əsərlərinin toplu adında belə türk etnosuna, Azərbaycana aid mifik obrazlardan istifadə etmişdir. «Xəmsə»nin (beşlik) ümütürk mifoloji təməli qədim türklərin beş qəbilə və tayfa birliyindən təşkil olunması ilə bağlıdır. Türklərdə beş qəbilə-tayfa birliyini Lev Qumilyov

---

¹ Xəlil Əliyev. «Kəlilə və Dimnə» kimə-hindlilərə, yoxsa türklərə məxsusdur?». «Kredo» qəzeti, 3 dekabr 2011-ci il, s. 11.

aşağıdakı kimi izah edir: «Tobalıların Şimali Çinin fəthi zamanı məğlub etdikləri tayfaların içərisində «beş yüz Aşına ailəsi»də var. Bu «beş yüz ailə» IV əsrdə hunların və çinlilərin aldıkları Şensi əyalətinin qərb hissəsində məskunlaşan müxtəlif tayfaların qaynayıb-qarışmasından yaranmışdı. («Beş yüz ailə» anlayışını çinlilər u –xu-yəni «beş barbar tayfa» adlandırırdılar). 439-cu ildə tobalar hunlara qalib gələrək Xesini Vey imperiyasına birləşdirəndə knyaz Aşına «beş yüz ailə» ilə jujanların yanına qaçdı və Altay dağlarının cənubunda məskunlaşaraq jujanlar üçün dəmir emal etməyə başladı».¹

Lev Qumilyovun necə adlandırdığına baxmayaraq «beş qəbilə tayfa ittifaqı» tarixlərdə əfsanələşərək qalmışdır. Bu əfsanənin real kökü olmasaydı onun haqqında müxtəlif fikirli variantlar da peyda olmazdı. Tədqiqatçı Xəlil Əliyev maraqlı belə bir fikir irəli sürür ki, İran-Turan müharibəsində turanlıların Daraya göndərdikləri «beş ox» türklərin beş böyük qəbilə-tayfa birliyinin rəmzi kimi başa düşülməlidir. Eyni zamanda, türklərdə totem kimi müqəddəsləşmiş qarğa, siçan, boz qurdu, qoyun beşliyi də rəmzi mənədadır. «Kəlilə və Dimnə»nin adlarından birinin «Pançatantra» (beş qanun, beş hissədən ibarət kitab) adında da türklərin mifik beşlik təsəvvürü öz ifadəsini tapır.²

Beşlik adı əsasında yaranan Beştəu, Beşbarmaq, Beşdəli, Beştalı kimi toponimlik adların formalaşmasında da güman ki, beşliklə bağlı qədim mifoloji təsəvvürün təsiri olmamış deyil. Nizami beşlik anlayışını müqəddəsləndirdiyi üçün, hətta, İskəndərin adında da beşlik əlaməti müəyyən edir. Onun adının beş hərflə (s, k, n, d, r) yazıldığına işarə edir və onun səfərlərinin sayının da beş olduğunu göstərir:

İskəndər sözünü yazanda katib

¹ Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, s. 30-31.

² Xəlil Əliyev. «Kəlilə və Dimnə» kimə-hindlilərə, yoxsa türklərə məxsusdur?». «Kredo» qəzeti, 2011. s. 11.

Yalnız *beşcə* hərflə işarə edib.
Beş hərfə müvafiq etdik beş səfər
Suları, dağları keçdiyən yetər.
I, II, 2004, 184.

Nizami İskəndərin səfərdən qayımaq hərəkətində də beşliyi mənalandırır:

Pəncəni bu dünya işlərindən çək
Qayıt öz evinə get *beş* ayadək.
I, II, 2004, 184.

Nizaminin əsərlərində Oğuz türklərinə, o cümlədən, Azərbaycanlılara aid tanrı dininin atributlarından biri kimi «Göy» anlayışından istifadə edilir:

Bir qəlb hekayəsi de, bu *göy qübbə* içində
Xoş bir nəğmədi dünya təmiz, mavi biçimdə
S-X, 2004, 66.

Bu *göy qübbə* altında həmdəmişən bəşərin
Çoxunun çiyindədir murad verən əllərin
S-X, 2004, 52.

Yer deyil, *göyləri* axtarsaq da biz
Şəbdizin tozundan tapmırıq bir iz
X-Ş, 2004, 86.

Həç kəs gizlənə bilməz bu *göy qübbə* altında
Hər kəs söz mərdliylə çatır şöhrətə, ada.
S-X, 2004, 107.

Tanrı sözü qədim türk dilində «Göy» mənası bildirmişdir. (Bax: DTS, 544). Tanrıçı isə tanrıya qulluq edən, müqəddəs, kahin mənələrindəndir. (DTS, 544). Tanrıçılığın anlamı budur ki, başımızın üstündəki göy (səma) tanrıdır, yaradıcıdır. İslamda isə yaradıcı Allahdır. O təkə göydə yox, hər tərəfdədir. Hətta, insana şah damarından da yaxındır:

«And olsun ki, insanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona nə vəsvəə etdiyini də Biz bilirik. Biz ona şah damarından da yaxınıq» (Qaf (50), 16).

Nizamidə Azərbaycan təfəkkürü ilə, Azərbaycan milli düşüncəsi ilə, Azərbaycan mifiologiyasında özünə yer tapan anlamlar bunlarla bitmir. Bunların araşdırılması və milli-mənəvi sərvətimizin dərk edilməsi keçmişimizin müasirləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

III BÖLMƏ

MİLLİLİK İDEYALARI

Mən bu gün bir Azərbaycanlı kimi özündə həm milli-mənəvi dəyərlərin, həm də ümumbəşəri dəyərləri cəm edən bir insan kimi deyirəm ki, bizim xalqımızın mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun milli sərvətidir.

Heydər Əliyev

1. İctimai tərbiyə motivləri

Nizaminin əsərlərində ictimai tərbiyə motivləri mühüm yer tutur. Nizami insan tərbiyəsinə olduqca böyük əhəmiyyət verir. Bununla da Nizaminin istəyi bu idi ki, Azərbaycan övladlarında haqqa, ədalətə, doğruluğa, düzgünlüyə, qeyrətliliyə, mərhəmətliliyə ehtiram və milliliyə meyl yaransın. Azərbaycan övladları igid olsun, qoçaq olsun, namuslu və qeyrətli olsun, böyüklərə ehtiramla, kiçiklərə rəğbətlə yanaşa bilsin, zəhmətə, zəhmətkeşə rəğbət göstərsin, torpağa bağlı olsun, islam didinin müqəddəsliyinə hörmətlə yanaşsın və s.

Nizami şairlərə xüsusi bir rəğbətlə yanaşılmasını tövsiyə edir. Çünki onun aləmində həqiqi şairlər, haqqı dərk edib Allahın adına sədaqətlə sənət əsəri yaradan şairlər peyğəmbərlə yanaşı durmağa layiqdir. Allah peyğəmbərlərə vəhy verir, şairlərə isə sözləri seçib bir düzümə salmaq üçün ilham verir. Ona görə də peyğəmbərə ehtiram göstərildiyi kimi həqiqi şairlərə də hörmət göstərilməsini vacib hesab edir:

Sözdoğanlar-nur saçan peyğəmbərin kölgəsi
Ərzin işıq pərdəsi, haqqın yanar nəfəsi

Mətanət meydanında kimlər tutdu gör səfi
Əvvəlcə peyğəmbərlər, sonra şairlər səfi

Şair ilə peyğəmbər-bir nigarın məhrəmi
Peyğəmbərlə şair haqq, qalanlar haqq görkəmi.
S-X, 2004, 60.

Nizamiyə görə, Allah peyğəmbərə kövsər meyi
içirdib, ondan şairlərin qəlbinə də bir qədər damızdırıb:

Haqqın hazırladığı *meydən* içdi peyğəmbər
Bizim də qəlbimizə damızdırdı bir qədər
S-X, 2004, 38.

Peyğəmbərin içdiyi mey ilahi, mənəvi meydir. O mey peyğəmbərin qəlbini genişləndirir, yollarını işıqlandırır, əməllərini bəşəriləşdirir, beynini nurlandırır. (Bəqərə (2), 219). Nəhl (16) 67; Maidə (5), 93); Şairlərin içkisi *meydir*. O mey ki, *mim* və *yeylə* yazılır. Kiçik əbcədlə *mim* 4, *yey* isə həm kiçik, həm də böyük *əbcədlə* 10 bildirir. Cəmi 14. 14 isə Məhəmməl Peyğəmbərin, Fatimeyi-Zəhranın və 12 imamın rəmzidir. Bu da şairlərin hidayət yoludur. Nizamiyə görə peyğəmbərlə şairləri yaxınlaşdıran əlamətlər varsa, insanlar da (xüsusən, Nizaminin xalqı) sidq ürəklə peyğəmbərə və Nizamiyə ehtiram göstərməlidirlər ki, onlar mənəviyatla paklanmış insanlar olsunlar.

Nizaminin əsərlərində torpağa ehtiram da özünəməxsus yer tutur. Torpaq ona görə müqəddəs sayılır ki, klassik dövrdə formalaşmış təsəvvürə görə yer üzünü Allah Məhəmmədə görə yaradıb, ona xeyir-bərəkət verib. Füzuli də deyir ki:

Adəm əvvəl səri-kuyin verib almış cənnət
Eşidib təni-mələk sonra peşiman olmuş.
F, I, 180,6.

(Ey peyğəmbər, Adəm əvvəlcə sənın torpağını (səri-keyini) verib cənnəti alıb. Mələklərin tənəsini eşidib (eşidib ki, Allah Adəmi ona görə yaradıb ki, onun nəslindən Məhəmməd yaransın) peşiman olub (yer üzünə qayıdıb). Namaz qılanda da insanlar torpağı öpürlər. Çünki torpaq Məhəmmədin adınadır və Allah xeyir-bərəkəti torpağa verib. Nizami də torpağın müqəddəsliyini belə tərənnüm edir:

Bir az xəfif dəysəydi qəmzəsinin oxları
Can düşüb qədəminə öpərdi *torpaqları*.
S-X, 2004, 84.

Dedim: bir-iki aya şahın hüzurunda mən
Yeröpmə adətini təzələrəm ürəkdən
S-X, 2004, 56.

Nizami əsərlərində dövrün şahlarını, hökmdarlarını tərif edir. Doğrudanmı şahların, hökmdarların hamısı tərifləyiqdir? Doğrudanmı onlar haqq-ədalətin bərqərar olunması üçün fədakarlıq göstərirlər? Əlbəttə ki, belə deyildir. Ancaq Nizami onları tərif edir. Ona görə ki, insanlar həmişə ixtiyar sahiblərindən ümid gözləyir. Nizami onları ona görə ideallaşdırır ki, ədaləti bərqərar etmək onların əlindədir, firavanlıq onlara daha yaxındır. Dövrün hökmdarları ibrət götürsün, cəmiyyət həyatında yaxşılığa doğru bir addım ata bilsin. Diqqət yetirilsə, Nizaminin hökmdarlara aid təriflərində sanki fərq yoxdur. Çünki hökmdarların özündə fərqləndiricilik çox deyildir.

Nizamidə tərbiyə daha çox ictimai xarakter daşıyır. Tərbiyə öyüd-nəsihət ruhunda olsa belə, real həyatı hadisələrlə əsaslandırılmış qaydada çatdırılır:

Dilini saxlayanlar nə dolaşır, nə çaşır
Hürmək yalnız qudurğan köpəklərə yaraşır.
Heç bir kəsə güvənmə, açıq deyim qoy sənə

Hətta, öz kölgəni də yaxın bilmə özünə
Rahatlığın pəhnidir bu öyüdün mənası
Dilin ucundan gəlir canın-başın bəlası.
S-X, 2004, 190.

Nizami oğlu Məhəmmədə öyüd-nəsihət verəndə onu xeyirxah işlərə dəvət edir. Zəhmətə, əməyə, çalışqanlığa çağırır. İnsanlarla davranışında mehribanlığa, iş görəndə ağılla düşünüb nəticəsini əvvəldən duymağa sövq edir. Sanki təkcə öz oğluna yox, bütün Azərbaycanlı balalarına əxlaq, mədəniyyət, mərifət öyrədir:

Sən ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin!
Gözündə əksi var iki aləmin!
Qəflətdə oyanma, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən bir kamala çat
Kamala ehtiram göstərər həyat
Səadət kamalla yetişir başa
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.
Öz adına layiq işlər gör ki, sən
Axırda utanma xəcalətindən.
L-M, 2004, 51.

«Leyli və Məcnun»da Məcnunun atasının Məcnuna nəsihəti, Məcnunun atasına cavabı böyüklük-kiçiklik ehtiramının nümunəsidir. Məcnunun atası ilə Leylinin atası arasında gedən söhbətin nəticəsi baş tutmasa belə həmin söhbət qarşılıqlı ehtiramın nümunəsinə çevrilir. Leylinin atasının cavabı bu olur ki, «Oğlun ərköyünlük edir. Sən dua et ki, o ağıllansın, sonra məhəbbətdən söhbət açmaq mümkündür».

«Xosrov və Şirin»də Məhbinbanunun Şirinə öyüd verməsi, Şirinin həmin nəsihətə əməl edərək Xosrovla evlənmək şərtinin kəbinlə həll olunmasına tələb qoyması, Xosrovun atasının incidilmiş kənd adamı barəsində ədalətli

qərar çıxarması və oğlunu tənbeh etməsi bütövlükdə Nizaminin Azərbaycan cəmiyyətində görmək istədiyi əxlaqi-etik normalardır.

Nizami «İskəndərnamə»də İskəndərin qıpçaq çölündəki insanların adət-ənənələrinin və geyimlərinin əxlaqi-etik normalara uyğunlaşdırmasını təqdir edir. Qadınların açıq-saçıqlığının islam etikətinə uyğun gəlməməsi Nizamini narahat edir. Onların adət-ənənələrində dəyişiklik edilməsini İskəndərin vasitəsi ilə yerinə yetirir. Əlbəttə ki, Nizami öz dövrünün islami əxlaq normalarını təqdir edirdi. Hərçənd Şəkər haqqında söhbət gedəndə onun açıq-saçıq olmasına baxmayaraq ismətli bir qadın kimi yaşadığını da nəzərdən qaçırmır. Ancaq hər halda, öz cəmiyyətində qadının açıq-saçıqlığını təqdir etmir və bunun fəsadlar yarada biləcəyindən ehtiyatlanırdı. Həm də «Quran»dakı Nur (24) ayəsinin 31-ci ayəsinə etimadı da nəzərə alırdı: «Mömin qadınlara de ki, gözlərini haram buyrulmuş şeylərdən çevirsələr, ayıb yerlərini qorusunlar, öz-özlüyündə görünən (əl, uz) istisna olmaqla, zinətlərini (baş, boyun, boğaz, qol, ayaq və s. naməhrəmə) göstərməsinlər».

İskəndərin qıpçaq çölündə qadın heykəlini örtülü düzəltməsi, eyni zamanda, Şirinin başı örtülü təsvir edilməsi Nizaminin qadın ismətinin qorunması barəsindəki idealına uyğun verilmişdir:

Bu zindana bənzər dünyada ancaq
Qardaşı qızıdır gözündə çıraq
Sanki bir pəridir, pəri yox, bir Ay
Qəhrəman bir qızıdır, başda kələğay
X-Ş, 2004, 64.

Nizami, həmçinin, əxlaqi-etik baxımdan islam qaydalarına olduqca ehtiramla yanaşır. İslam etikətlərinin qorunmasını və onlara riayət olunmasını təqdir edir. «Xosrov və Şirin»də Şirinin dili ilə Xosrova öyüd verilir ki,

İslama rəğbətlə yanaşmağı özünə borc bilsin, hərçənd, Xosrov dövründə İslam hələ cəmiyyətdə yox idi. İran isə atəşpərəst idi. Nizami islamı o dövrə aparıb çıxarmaqla əslində bu dinin doğru din olduğunu öz dövründəkilərə təbliğ edirdi, özündən sonrakılara isə təlqin edirdi.

Məhəmməd Peyğəmbər Xosrovun yuxusuna girib onu islama dəvət etdikdə Xosrov qəbul etmək istəmir. Peyğəmbər isə onu qamçı ilə vurur. Nizami də deyir ki, Xosrov səltənətinin dağılmasının əsas səbəblərindən biri bu idi:

Bir gecə Ay yerə gümüş tökürdi,
Xosrov Mustafanı yuxuda gördü.
Yumşaqlıqla dedi: «Ey comərd, gəl sən
İslamı qəbul et, qayıt küfrdən»
«Başımı,-söylədi, Xosrov-kəssələr
Dönmərəm yolundan ölənə qədər»
Atlı ona baxıb bir qədər durdu
Gedəndə Xosrova bir qamçı vurdu
X-Ş, 2004, 343.

Şirin də Xosrova öyüd verərkən deyir:

Ərəbin diniylə oynama, ey şah
O din haqq bir dindir, böyükdür Allah.
X-Ş, 2004, 322.

İslamın əxlaqi-etik normaları Azərbaycan xalqının milli-mənəvi etiketi kimi əsrlərlə yaşayır və ən yaxşı ənənələr Azərbaycançılıq dünyagörüşünü, Azərbaycançılıq ideyalarını zənginləşdirir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ictimai şüurunda kök salmış islam əxlaqi-etik normaları ilə əlaqədar deyir: «Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifdə öz əksini

tapıbdır. Şübhəsiz ki, müqəddəs kitabımızda Qurani-Şərifdə böyük əxlaqi normalar əks olunubdur.¹

2. Məişət həyatının tərənnümü

Nizaminin əsərlərində Azərbaycanın məişət həyatının tərənnümü də mühüm yerlərdən birini tutur. Nizaminin heç bir əsərində xalqın həyatının məşəqqətlər içində qaldığı, səfalət, çəkdiyi ümitsizliyə düçar olduğu göstərilir. Hərçənd ki, Nizami dövründə və ondan əvvəlki zamanlarda müstəqil yaşamaq hüququndan məhrum olunan, azadlığı arzularından o biri tərəfə keçməyən, öz dilində yazıb-oxumaq imkanları əldə edə bilməyən, zəhmətlə becərdiyini öz ruzisinə çevirə bilməyən əhəlinin məişət ehtiyacları bitməz-tükənməz olmuşdur. Məişət həyatını Nizaminin öz timsalına çevirdikdə belə, adı əsrlərdən-əsrlərə yaşayan bu dahi şəxsiyyətin öz güzəranını nəzərdən keçirmək bütün Azərbaycanlı həyatı və məişəti barədə bitkin bir təsəvvür yaradır. Nizami öz dövrünün möhtəşəm qüdrətə malik, dərin savadlı, bilikli və məlumatlı, uzaqgörən bir şəxsiyyəti olduğu halda, şahları tərif edib onlara zamanların fəvqündə dayanan misli-bərabəri olmayan sənət əsələri həsr etdiyi halda, heç bir şahın sarayında özünə layiq olan bir vəzifə tutmamışdır. Doğrudur, Nizami özü «Xosrov və Şirin»də Qızıl Arslanı tərifləyərkən hökmdar tərəfindən unudulduğunu külək vasitəsi ilə çatdıraraq belə deyir:

Ora yol tapanda, ey külək, dərhal
Sən bu Nizamini bir yadına sal!
Dayan səcdəsinə bir kölə kimi
Xəbər ver ki, belə deyir Nizami:

---

¹ Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının 6-cı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxışı. «Xalq qəzeti», 28 noyabr, 1988.

«Olsam da xidmətdən bir müddət uzaq
Daima sizinlə məşğulam ancaq».
X-Ş, 2004, 45-46.

Belə başa düşmək olar ki, bir müddət Nizaminin də hansısa vəzifəsi olmuşdur. Ancaq sonralar unudulmuşdur. Ziya Bünyadov Nizaminin var-dövlətini hesaba olaraq yazır ki, «Məxzənül-əsrar» əsərinə görə Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davud (1162-1225) ona 5000 dinar, beş at və beş qatır yükü fəxri geyim verir. Qızıl Arslan Nizamini saraya dəvət edir. O isə qulluğu qəbul etmir. Ancaq Qızıl Arslan ona Həmdünyan kəndini bağışlayır və fəxri geyim verir.¹

Əlbəttə ki, bu bəxşislərlə Nizaminin həyatı firavan ola bilməzdi, nüfuzu isə bazar darğasının nüfuzunu keçə bilməzdi. Çünki *cəmiyyətdəki nüfuz bəxşislərlə yox, hər kəsin layiq olduğu vəzifənin ona qazandırdığı ehtiram ilə ölçülür*. Belə olduqda, Nizami öz dövründə zəmanəsinin adi adamlarından heç nə ilə seçilmirdi. Ancaq heç kəsin qələminin qüdrəti də Nizami qələminə çata bilməmişdir. Nizamidən 400 il sonra yaşamış Füzulini də ancaq öz qələmi məşhur etmişdir. Füzulinin ən böyük vəzifəsi məsciddə xidmət olmuşdur ki, «ədalətli» sultan Süleyman bunu da ona çox görmüşdür. Şeir yazıb əvəzində bəxşiş gözləmək Nizami nüfuzundan və şəxsiyyətindən çox-çox aşağı bir iş olduğu üçün o öz oğluna şair olmağı tövsiyə etmir, başqa peşələrə yiyələnməyi, özgə əlinə baxmamağı, zəhməti müqabilində yaşamağı daha üstün tutmasını tapşırır:

Elə ki böyüdün, belədir qayda
Atanın adından sənə nə fayda?
Şeirdə, sənətdə məharətin var
Şairlik eləmə! Dövrə bax ki, bir

¹ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, «Elm» 1985, s. 125-126.

Tərif əvəzinə pislənir şeir.
Şeirdən ucalıq umma dünyada
Çünki Nizamiylə qurtardı o da
Hərçənd sənətin çox rütbəsi var
Həyata faydalı bir elm axtar
Elmlər elmidir demiş peyğəmbər
Din elmi, təbabət elmi müxtəsər.
Məndən söyləməkdir səndən eşitmək
Bir insan əliboş gəzməsin gərək.
L-M, 2004, 51-52.

Nizami zəhməti, əməyi, çalışmağı hər insan üçün şərəf hesab edir. Odur ki, nəsihətamiz hekayələr məcmuəsi hesab olunan «Sirlər xəzinəsi»ndə zəhmətin, əməyin, təşəbbüskarlığın özü «sirlər xəzinəsinin açarı» kimi təsvir edilir. «Kərpickəsən qocanın hekayəti» buna parlaq bir nümunədir. Burada söhbət ondan getmir ki, adamlar çörək qazanmaq üçün kərpickəsən olsa yaxşıdır. Söhbətin məzmunu budur ki, hər kəs öz zəhməti ilə yaşasa yaxşıdır. Bu ələbaxımlıqdan uzaq olmaq deməkdir, minnət götürməkdən xali olmaq deməkdir. Gözü-könlü tox olmaq deməkdir. Bu, kərpickəsənin dilindən deyilən Nizami didaktikasındır:

Şam şəhəri tərəfdə qoca bir kişi vardı
Uzaqlaşb bəşərdən mələk kimi yaşardı.
Toxuyardı özünə otdan, əncərdən köynək
Dolanardı minnətsiz, hər gün kərpic kəsərək.
Bir gün yenə o qoca tərini silə-silə
Əlləşərkən palçıqda saman ilə, su ilə
Çıxdı qəfil gözəl bir dəliqanlı
Xitab etdi qocaya dilli, ahlı, amanlı:
«Bu nə işdir görürsən? Bu nə düşkünlük,

qoca?

Yalnız qullar, kölələr dözər zillətə bunca
Qoca dedi: «Ay oğul, dəliqanlılıq etmə!

Öz işinlə şugullan, mənə ağıl öyrətmə!
Əziyyətli olsa da öyrəndim bu sənəti
Ki, boynumda qalmasın bir kimsənin minnəti
Xəzinə yığmıram ki məsxərəyə qoyulum
Əlimin zəhmətilə dolanıram, ay oğlum!
X-Ş, 2004, 117-118.

Nizaminin əsərlərində bolluq, firavanlıq, zənginlik epizodlarına da tez-tez rast gəlmək olur. «Xosrov və Şirin»də kef məclislərinin təsviri, Məhinbanunun Xosrovu qarşılama epizodunda, Nəkisa və Barbədin mahnı oxumaları hadisələrinin verilməsindəki zənginlik, bolluq və firavanlıq oxucuda xoş əhval-ruhiyyə yaradır. «Leyli və Məcnun»da Leylinin atasının Məcnunun atasını qarşılama mərasimində və Məcnunun atasının öz maddi zənginliyi haqqında danışması da xoşagələm emosiyalar yaradır. «Yeddi gözəl»də və «İskəndərnamə»də də belə epizodlar çoxdur. Həmin bolluq və firavanlıq epizodlarının verilməsi ilə Nizami oxucularına onu çatdırmaq istəmir ki, şahlar, varlı və imkanlı adamlar firavanlıq içində yaşayır, sadə camaat isə əzab çəkir. Əksinə, sadə adamların da öz zəhmətləri ilə qazandığı ruzi bolluğu canlandırılır. Aydındır ki, Nizami dövründə də ondan və sonra da insanların məişət həyatında firavanlıq və yoxsulluq kontrastları mövcud olmuşdur. Ancaq Nizaminin təsvirlərində bu kontrastlara təsadüf edilmir. Çünki Nizami əzəmətlidir. O təkcə öz dövrünü yox, gələcək əsrləri də nəzərə alır. Nizaminin amalı odur ki, onun cəmiyyəti azad olsun, zəngin olsun, firavan yaşaya bilsin. Çünki Nizami kimi intellektləri olan xalqın daxili potensialı, zəhmətkeşliyi, əzmkarlığı, çətinliklərdən xilas yolunu araşdırmağa nail olmaq cəhdləri onların firavan həyat qurmağa layiq olduqlarının göstəricisidir.

3. Nağıl, dastan və əfsanə qaynaqları

Nizaminin yaradıcılığında xalq ruhunu əsrlərdən-əslərə yaşadan nağıl, dastan və əfsanə mövzularından istifadəyə geniş yer verilmişdir. Nizami analitik təfəkkürə malik bir şəxsiyyət olduğu üçün onun əsərlərində təkcə Azərbaycan folklorundan yox, həm də Şərqi ən möhtəşəm folklor nümunələri kimi yaranmış və Azərbaycan xalqı içərisində yayılaraq bütövlükdə Şərqi milli təfəkkürünün məhsuluna çevrilmiş nümunələrdən də istifadə edilmişdir. Belə folklor nümunələri Azərbaycan mühitində Azərbaycanlı ictimai təfəkkürünün zənginləşdirilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nizami öz əsərlərində bütün Şərqi aləminin ictimai təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış «Min bir gecə», «Sindbadnamə», «Tutinamə», «Kəlilə və Dimnə» kimi folklor nümunələrindən yaradıcılıqla istifadə etmiş, onları Azərbaycan mühitində Azərbaycanlı etnik təfəkkürü ilə dolğunlaşdırmış, cilalamış və bir qədər də obrazlı desək, onlara Azərbaycanlı milli ruhu hopdurmuşdur. Nizami nəinki Şərqi xalqlarında yayılmış folklor nümunələrindən, eyni zamanda, təsvir etdiyi hadisələrə uyğun olaraq Avropa və Afrika xalqlarına aid nümunələrdən də yaradıcılıqla istifadə edir. Bu hadisələr Azərbaycan mühitində yeniləşir və Nizami onları gələcəyə Azərbaycanlı libasında təqdim edir. Azadə Rüstəmzadə Nizaminin Şərqi folkloruna müraciətini daha dolğun şərh edərək yazır: «... bu o demək deyildir ki, Nizaminin Fərhadı, yaxud Şirini, Leylisi, Məcnunu folklorlarda olan Şirin və Fərhadın, Məcnun və Leylinin eyni olmuşdur. Nizami öz ölməz qəhrəmanlarının surətlərini ucaldarkən bu nümunələrə istinad etsə də tarixi salnamələrə və sələflərinə müraciətdə olduğu kimi, buradan

əxz etdiklərini də öz zəngin təxəyyül aləmində cilalayıb pardaqlamış, onlara yeni ruh, yeni tərəvət, yeni mənə və məqsəd vermiş, yeni, yalnız özünəməxsus bədii-romantik obrazlar səviyyəsinə qaldırmışdır».¹

Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» poeməsindəki mövzuların bir qismi Nizamidən bir əsr əvvəl yaşamış Məlikşahın vəziri Nizamiülmülkün «Siyasətnamə»sindəki hekayələrin məzmunu ilə də səsleşir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Siyasətnamə»də qələmə alınan hadisələr də başqa bir məkanda yox, məhz Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin hekayələşdirilmə variantıdır. Məsələn, Nizamiüllülkün «Siyasətnamə»sində belə bir hadisə təsvir olunur: Adil Nuşirəvanın sərkərdələrindən biri bir qarının torpağını əlindən alır. Qarı isə öz torpağına əvəz kimi torpaq və ya pul istəyir. Sərkərdə isə vermir. Qarı yol üstündə onu gördükdə qışqırır haray salır, öz tələbinin ödənilməsini istəyir. Sərkərdə isə heç nə olmamış kimi çıxıb dedir. Əlbəttə ki, Azərbaycan cəmiyyətində belə haqsızlıqlara yol verilməsi qeyri-adi bir hadisə deyildi. Nizami isə bu hadisəni, indiki dildə desək, bir az da «qloballaşdırır». Onu Sultan Səncərə aid edir. Məqsəd bu olur ki, Azərbaycanlı ixtiyar sahiblərini oyatsın. Onların beyninə yeritsin ki, öz xalqınıza zülm etməyin. Qoy tarixlər sizdən ibrət götürsün. Ədalətli olun ki, zamanlar sizi rəğbətlə xatırlasın. Zülmkar olsanız həmişə, bütün zamanlarda adınız zalım kimi nifrət hədəfi olacaqdır.

Nizami öz əsərlərinə Şərqdə məşhur olan Qarun, Nuh, Xızır, Davud, Süleyman və Bilqeyis, «Yusif və Züleyxa», «Harut və Zöhrə» hadisələri ilə bağlı mövzuları daxil edərkən onları Azərbaycan mühitində ibarətamiz məzmunla cilalayaraq zənginləşdirmişdir. Nizami Şərqi ən ibarətamiz abidələrindən biri kimi zaman-zaman hindlilərə aid edilən, ancaq daxilində ümumtürk, həmçinin, Azərbaycanlı etnik təfəkkürünün izləri açıq-aydın görünən

¹ R.Azadə. Nizami Gəncəvi. Bakı, «Elm», 1979, s. 179.

«Kəlilə və Dimnə» hekayələrinə də müraciət etmişdir. Şərqi ədəbiyyatında «Kəlilə və Dimnə»nin ilk dəfə fars şairi Rudəkinin (IX-X əsrlər) nəzmə çevirdiyi göstərilir. «Kəlilə və Dimnə» hekayələri Azərbaycan folklorunda geniş yayılan və xalq tərəfindən sevilən variantlardan da məlum olmuşdur.¹ Nizaminin «Sirlər xəzinəsi»ndə qələmə aldığı «Ovçu, it və tülkünün dastanı», «Meyvə satanla tülkünün nağılı», «Bülbül ilə qızılquşun nağılı» və s. mövzular «Kəlilə və Dimnə»dəki hekayələrlə uyğun gəlirsə, bunda təəccüblü heç bir şey yoxdur. Çünki, əvvəla, «Kəlilə və Dimnə» hekayələrindən ümumtürk ruhu, Azərbaycanlı nəfəsi gəlir, ikincisi, həmin hekayələrin bənzəri Azərbaycan folklorunda mövcud olmuşdur. Nizami də həmin hekayələrə öz bərbəzəyini vurmuş, onu Azərbaycan mühitində ibrətamiz səviyyədə öz cəmiyyətinə təqdim etmişdir.

Nizaminin «Xosrov və Şirin» əsərinin mövzusu Firdovsinin «Şahnamə»sində təsvir edilsə də Azərbaycan folklorunda «Xosrov və Şirin» adında nağıl və dastanın, «Fərhad və Şirin» nağılının, habelə, «Şahzadə Süleyman» nağılının mövcudluğu tədqiqatçılar tərəfindən təqdir edilir.² Azərbaycan ərazisində Fərhadla bağlı «Fərhad arxı», «Fərhad qalası», «Fərhad evi» kimi yer adlarının mövcudluğu da onu göstərir ki, «Xosrov və Şirin»də mühüm epizodlardan biri olan Fərhad haqqındakı hekayə təsadüfi deyildir.³ Nizami bu mövzunu bilavasitə xalqdan almış, bədiiləşirmiş, cilalayıb sığallamış və yenidən xalqın təfəkkürünə ərməğan etmişdir. Tədqiqatlarda da Fərhadın Azərbaycan mühiti ilə bağlı bir şəxsiyyət olduğu göstərilir.⁴

---

¹ R.Azadə. Nizami Gəncəvi. (həyatı və sənəti). Bakı, «Elm», 1979, s. 164-165; Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 24-25.

² Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. Bakı, «Elm», 1983, s. 10;

³ Tağı Xalisbəyli. Həmin əsər, s. 47.

⁴ Bax: Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 151; Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. . Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 46-47.

Nizaminin qələmə aldığı «Leyli və Məcnun» poemasının mövzusu ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olsa da Azərbaycan folklorunda da bu adda nağıllar yaranmışdır.

Nizaminin «Leyli və Məcnun»undakı hadisələr isə ərəb folklorundan iqtibas deyildir. Burada Azərbaycan folkloruna məxsus qaynaqlar çoxdur. Nizami də öz əsərində bu mövzunu cilalayaraq onu ərəb, İran mühitindən Azərbaycan mühitinə gətirmişdir. Nizaminin əsərlərində xalq arasında yayılmış «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Şahzadə Bəhram», «İskəndərin padşahlığa çatması», «İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası», «İskəndərin gündən xərac alması», «İskəndərlə Ləl Xiftən», «İskəndər Zülqərneynin vəsiyyətləri», «İskəndərin zülmətə getməsi», «İskəndərin həbəşlərlə davası», «İskəndər ilə Sərrac İmran», «İskəndər Zülqərneyn ilə üzük tapan çobanın nağılı», «İskəndərin qayışbaldırlara rast gəlməsi», «İskəndər və fəqir», «İskəndər və çoban», «Buynuzlu İskəndər», «İskəndər quş dili öyrənir», «Nüşabə padşahın nağılı», «Loğman», «Mərd ilə namərd», «Daranın nağılı» kimi folklor nümunələrinə istinad etməsi istisna edilmir.¹ Nizaminin Azərbaycan folklor qaynaqları ilə əlaqəsinə dair maraqlı tədqiqatlar vardır.² Bu tədqiqatların daha da genişləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə ehtiyac çoxdur. Tədqiqatların genişləndirilməsi belə bir faktı dəqiqləşdirməyə yönəlir ki, Nizami hər cəhətdən öz xalqı,

¹ Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 87.

² Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azərb. Ped. İnst nəşriyyatı, 1988.; Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru. Bakı, Azərb. Dövlət. Ped. İnst. nəşriyyatı, 1990. Həmid Araslı. Nizami əsərlərinin el variantları. Müqəddimə. Bakı, 1941; Həmid Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947; Ə.Axundov. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı. Azərb. SSR EA xəbərləri. Bakı, 1954, №2; M.Əlizadə. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri. «Ədəbiyyat qəzeti», 24 iyun 1938, №29; S.Paşayev. Nizami və folklor. Bakı, 1976; S.Paşayev. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, 1983; Sabir Həsənzadə. Nizaminin «Xəmsə»də işlətdiyi Azərbaycan zərbi məsəlləri. Gəncə, «İlkin» nəşr., 2005, s. 5-136.

öz milləti ilə bağlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun hər misrasında, hər beytində Azərbaycanın milli ruhu yaşayır.

4. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər

Nizaminin əsərlərində Azərbaycan xalqına məxsus, bu xalqın milli təfəkkürünün şirəsi ilə yoğrulmuş çoxlu atalar sözləri və zərbi-məsəllər işlədilmişdir. Həmin atalar sözləri və zərbi məsəllərin işlədilməsi bir tərəfdən ona görə zərurət olmuşdur ki, Nizami öz əsərlərinin daxilini, batini anlayışlarını Azərbaycana məxsus bütün əlamətlərlə, Azərbaycançılığa məxsus bütün atributlarla və etikətlərlə bəzəyəcək bütün təsvir edilən hadisələrə Azərbaycanlı ruhu vermək istəmişdir. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalq ruhunun ən bariz göstəricilərindən və atributlarından olduğu üçün Nizami, əlbəttə ki, onlardan yan keçə bilməzdi. Nizami öz milli təəssübkeşliyini bütün başqa etikətlərlə olduğu kimi, atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə də canlandırmışdır. İkinci bir tərəfdən, görünür, Nizaminin təsvirlərində bu təsvirləri canlandırmaq üçün vacib olan atalar sözlərini və zərbi məsəlləri fars dilində tapmamışdır. Daha dəqiq desək, yəqin ki, fars dilində lazım olan məzmunu, emosiyaları çatdırmaq üçün uyğun atalar sözlərinə, zərbi-məsəllərə və üstəlik, hikmətli sözlərə təsadüf olunmamışdır. Yoxsa Nizami kimi dahi bir qələm ustası necə ola bilərdi ki, fars dilinə məxsus hikmətli sözlərdən istifadə etməyə idi. Bütövlükdə Nizaminin öz əsərlərində Azərbaycan milli düşüncəsini canlandıran atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən istifadə etməsindən məqsədi Azərbaycançılıq ruhunun canlandırılmasından ibarət olmuşdur. Nizaminin əsərlərində işlədilən atalar sözləri, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlərin tədqiqi çox vacib məsələlərdən biridir. Ancaq demək lazımdır ki, Nizami bizə çox böyük bir mənəviyyət xəzinəsi qoyub getmişdirsə, onun hər misrası, hər beyti səslənib «Mən Azərbaycanlıyam» deyə haray salırsa onların tədqiqini, araşdırmasını genişləndirmək və dərinləşdirmək Azərbaycanlı

tədqiqatçıların milli düşüncəsinə təsir edən vətəndaşlıq borcu olmalıdır.

Nizamidə atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin işlədilməsinə dair Azadə Rüstəmzadənin, Sabir Həsənzadənin, Cavad Heyətin, Tağı Xalisbəylinin¹ apardığı tədqiqatları xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Nizamidə atalar sözləri və zərbi-məsəllər üzrə tədqiqat aparən Nizamişünas tədqiqatçılar içərisində Gəncədə çalışan Cahən Ağamirovun da adını çəkmək lazımdır. Bu nəcib işə qoşulan hər bir Azərbaycanlı övladı zaman qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirmiş olurlar.

Nizami istifadə etdiyi atalar sözlərini, zərb-məsəlləri və hikmətli sözləri mətnə uyğun olaraq ya Azərbaycan dilindəki varianta uyğun şəkildə işlədir, ya da özü müvafiq dəyişiklik edir. Təsvir edilən hadisələrin bədiiliyini və məzmununu həmin ifadələr vasitəsi ilə lakonikləşdirir, emosionallaşdırır və onun təsiredicilik imkanlarını qüvvətləndirir. Məsələn, Azərbaycan dilində «Özgəyə quyu qazan özü düşər», «Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən» kimi atalar sözləri vardır. Nizami fars dilində bu atalar sözünü elə işlədir ki, sanki onu fars dilində yox, Azərbaycan dilində yazır. Yəni Azərbaycan dilindəki atalar sözü fars dilindəki variantda sözbəsöz çevrilir:

Məgər nəşnidi əz fərraş-e in rah

Ke hər ku çəh konəd oftəd dər in çah.²

Məgər bu yolun xidmətçisindən eşitmədin ki,

Kim quyu qazsa, özü o quyuyu düşər?

Azərbaycan dilində işlədilən «Vaxtsiz banlayan xoruzun başı kəsilər» atalar sözü Nizamidə mətnə uyğun olaraq iki variantda işlədir:

---

¹ Bax: A.Rüstəmzadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, «Elm», 1979, s. 156-198; Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 269-284; Sabir Həsənzadə. Nizaminin «Xəmsə»də işlətdiyi Azərbaycan zərbi məsəlləri. Gəncə, «İlkin» nəşr., 2005, s. 5-136; Cavad Heyət. «Xəmsə»də türkçə sözlər. «Ədəbiyyat qəzeti», 9 avqust, 1991-ci il.

² «Xosrov və Şirin», Elmi tənqidi mətn, Bakı, Azərb. SSR EA nəşr., 1960 s.770.

Nə bani morğ çon bivəqt xanəd
Bicay-e pərfeşan i sər feşanəd.
(«Xosrov və Şirin», Elmi-tənqidi mətn, s. 579)

Görmürsənmi ki, xoruz vaxtsız banlayanda
Qanad çalmaq yerinə başı üzülür.

Başqa bir yerdə həmin atalar sözü Azərbaycan dilindəkindən, demək olar ki, fərqlənir:

Kəmin sazənd əgər bivəqt rani
Sər əndazənd əgər bivəqt xani
(«Xosrov və Şirin», Elmi-tənqidi mətn, s. 56.)

Əgər vaxtsız sürsən pusqunda dürarlar
Vaxtsız banlasan başını kəsərlər.

Başqa bir yerdə isə həmin atalar sözü belə bir variantda işlədilir:

Xorusi ke bigəh nəva bərkeşid
Sərəqi ra negəh baz byəd borid.
(«Şərəfnamə», Elmi-tənqidi mətn, Bakı, Azərb. EA Nəşr, 1947, s. 157.)

Vaxtsız (yersiz) banlayan xoruzun
Başını səhər tezdən kəsmək lazımdır.

Azərbaycan dilində işlədilən «İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə» atalar sözü Nizamidə mətnə uyğun variantda belə ifadə olunur:

Nə gəş təm z-atəşəst kərm, ey deləfruz
Bedudət kur miğərdim şəb- o ruz.
(«Xosrov və Şirin», Elmi-tənqidi mətn, s. 367.)¹

---

¹ Nümunələrin seçilməsində Tağı Xadisbəylinin «Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları» adlı kitabına müraciət edilmişdir. bax: s. 273-274.

Ay könül yandıran, odundan istilənmədim
Gecə-gündüz istisindən kor oldum.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycan dilində səbrlə bağlı «Səbr edən muradına çatır», «Səbr eləyənin ağzı bal dadar», «Səbr ilə halva bişər ey qora səndən», «Səbr acıdır, meyvəsi şirin», «Səbr cənnət açarıdır», «Səbr açarı hər bağda göyerməz» kimi hikmətli sözlər vardır. Nizami bu cür hikmətli sözləri müvafiq variantlarda) «Səbr edəni heç kəs peşman görməyib», «Ovda səbrsiz olan şəxsin oxu nişangahdan uzaq düşər» işlədir.¹ Nizaminin əsərlərində, həmçinin, «Qurddan törəyən qurd olar» atalar sözünün «Qurd balası qurd olar», «Ölənin dalınca danışmazlar» atalar sözünün «Ölünün dalınca bəd (pis) danışmazlar», «Axtaran tapar» atalar sözünün «Axtaranlar taparlar», «Əslini danan haramzadadır» hikmətli sözü «Zatı pis olan sənislə dostluq etsə də əslini itirməz», «Heç kəs öz ayrına turş deməz» hikmətli sözü «Heç kəs deməz ki, mənim ayrım turşdur», «İtlə dostluq elə, ağacını əldən qoyma» hikmətli sözü «Köpək dəriş paltarı geysə də xasiyyətini itirməz», «Oddan törəyən kül olar» atalar sözü «Odun balası hər vaxt kül olar», «Üz üzdən utanar» atalar sözü «Gündüz isti od qalamazlar, çünki üz üzdən utanar», «Nə əkərsən, onu biçərsən» atalar sözü « Dəvə sahibi nə əkibsə, onu da biçəcək», «Söz qılıncdan iti kəsər» atalar sözü «Sözdən tez ən incə nöqtələri yaran yoxdur», «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir», «Yaxşılığa yamanlıq, kor eşşəyə samanlıq» zərbi-məsəlləri «Yaxşılıq, yaxşılıq edənin özünə qayıdacaq», «Bəxtini qozda sına», «Çox yemək adamı az yeməkdən də qoyar» deyimi «Az yesən rahatlığın çoxluğunu görərsən, çox yesən xəstəliyin çoxluğunu görərsən» variantlarında ifadə olunur.²

¹ Bax: Tağı Xalisbəyli. Adı göstərilən əsər, s. 275.

² Tağı Xalisbəyli. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s.280-284.

Bir daha, təkrarən demək lazımdır ki, Nizaminin hər misrasında, hər cümləsində, hər beytində Azərbaycançılıq ruhu yaşayır. Azərbaycan milli-mənəvi və mədəni təbiəti ilə, məişət həyatı ilə çox sıx bağlı olan xalq deyimləri mənəvi ruhu özündə daha çox saxlamaqdadır. Onu da demək lazımdır ki, Nizamidə xalq deyimləri olduqca zəngindir. Bu zənginlik nə qədər artıq tədqiq olunursa o qədər də Nizaminin Azərbaycan həyatı ilə bağlılığının daha çox arqumentləndirilməsi imkanları əldə edilir. Çünki xalqın ictimai tərəküründən yaranan bütün deyimlər onun özünün milli ruhu ilə bağlı olur. *Milli ruh isə özünə qatışıq götürmür; o xalisdır, təmizdir, şəffafdır.*

5. Nizaminin dilində Azərbaycan sözləri

Nizaminin dilində Azərbaycan sözlərinin işlədilməsinin də özünəməxsus yeri vardır. Nizaminin dili Azərbaycan sözləri ilə zəngindir. Ancaq Nizaminin Azərbaycançılığının ən bariz göstəricisi olan bu faktik materialın tədqiqinə indiyədək çox da artıq diqqət olmamışdır. Nizamidə milli mədəniyyətin, milli mənəvi keyfiyyətlərin və ictimai tərəkürün qaynaqlarından törəmiş atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, hikmətli sözlərin tədqiqi nə qədər vacibdirsə, sözlərin tədqiqi və təhlili ondan qat-qat daha artıq vacibdir. Atalar sözləri, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlər nə dərəcədə milli keyfiyyətləri əks etdirsə də onların formalaşmasında sərhəd məhdudiyyəti olmayan tərəkür tipologiyasının da təsirini istisna etmək olmaz. Yəni ki, məsələn, «Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr» atalar sözünün fars dilində «Kuh be kuh nə mirəsəd, insan be insan mirəsəd», «Az ye, həmişə ye» atalar sözünün «Kəm-kəm mixor, həmişə mixor», «Ölənin dalınca danışmazlar» atalar sözünün «Əz kəse morde bəd nəbayəd qoft», «Eşşək həmin eşşəkdir, pəlanı özgədir» atalar sözünün «Xər həmin xərəst, çuli digərəst» kimi variantları

mövcuddür. Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Ancaq hər bir dilin öz qrammatik qaydaları əsasında düzələn sözlər arasında oxşar variantlar tapmaq çətindir. Ona görə də Nizaminin dilində Azərbaycan sözlərinin tədqiqi millilik baxımından mühüm rol oynayır. Nizaminin dilində Azərbaycan sözlərinin tədqiqi sahəsində mühüm addımlar olan yazılar bu istiqamətdəki araşdırmalar üçün açılan yolların başlanğıcı kimi olduqca təqdirəlayiqdir.¹

Nizaminin dilində işlənən sözlər kəmiyyətə Nizaminin özündən əvvəl və sonra fars dilində yazılması əsərlərdə işlədilən Azərbaycan sözlərindən qat-qat artıqdır. Nizamişünas tədqiqatçı Cahan Ağamirov Nizamidə işlənmiş 118 Azərbaycan sözünün siyahısını vermişdir.²

Məmməd Əmin Rəsulzadə Nizami əsərləri üzərində tədqiqat apararkən 40-dan artıq sözü təhlil edir, onları fars dilində işlədilən beytlərin içərisində araşdıraraq tərcümə variantlarını da verir. Görünür, Azərbaycan sözlərini təhlil etmək tədqiqatçının birbaşa məqsədi olmamışdır. Odur ki, həmin sözləri əsərin «Əlavələr» hissəsində qeyd alır və belə bir izahat da verir: «Nizaminin şeirlərində bir çox türk sözləri vardır. «Xəmsə»ni bu baxımdan xüsusi araşdırmadıq. Yalnız rast gəldiklərimizi nümunə olsun deyə, qismən qeyd etdik».³

Nizaminin milliliyini, onun Azərbaycançılıq ideyalarını konkret, dəqiq, aydın faktlarla canlandırmaq baxımından bu nümunələrin müəyyən qisminin təhlilini vermək məqsədəuyğun olardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər ta qədimdən Azərbaycan dilində işlənmiş ifadə vasitələri olduğundan onların bir çoxuna qədim dil

¹ Bax: Həmid Araslı. Nizamidə xalq sözləri və xalq ifadələri. «SSRİ EA Azərbaycan filialı xəbərləri». 1942, №8, s. 34; Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı» 1991, s. 224-228; Cahan Ağamirov. Nizami yaradıcılığında işlədilən türk sözləri və Azərbaycan zərbi-məsəlləri. Gəncə, 2005, 65 s.

² Cahan Ağamirov. Nizami və türklük. Gəncə, 2008, s. 40-43.

³ Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1991, s. 224.

mətnləri əsasında tərtib edilmiş lüğətlərdə də rast gəlmək olur. Bəzi sözlər indi də işlək olduğu halda onların bir qismi köhnələrək dilin işlək fondundan çıxmışdır. Buna görə də Nizaminin dilində işlədilmiş Azərbaycan sözlərinin tədqiqi bir tərəfdən onun «Xəmsə»sində milliliyin və Azərbaycançılıq ideyalarının canlandırılmasının təhlili baxımından maraqlıdırsa, digər tərəfdən, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına aid tədqiqatların dərinləşdirilməsi baxımından etibarlı bir mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Nizaminin dilində işlənmiş aşağıdakı kimi sözlər bu gün də Azərbaycan dilində işlənməkdədir:

Alaçıq. Alaçıq (alaçiq) sözü öz mənasını Azərbaycan dilində indi də itirməmişdir. Bu söz, eyni zamanda, dilimizdəki «dəyə» sözünün bir variantı kimi işlənir. Alaçiq əvvəllər keçə örtüklə örtülürdü. Güman ki, alaçiq rəngbərəng (göy və ya qara) rəngli keçələrlə örtüldüyü üçün ona *alaçiq* adı verilmişdir. Dəyə hazırlanmasında isə daha çox çadırdan istifadə edilir. Ancaq istisna deyildir ki, dəyə örtüyündə keçədən də istifadə olunmasın.

Nizamidə *alaçiq* sözü belə işlənir:

Çe konəd be pa-ye pılan *alaçiq*-e torkmani?

Fil ayağı qarşısında türkmən alaçığı necə dayana bilər?

(Rəsulzadə, 224,* 1.)

Alaçiq sözü xeymə, çadır, alaçiq, dəyə mənasında Mahmud Kaşqaridə və başqa qədim türk mənbələrində də qeydə alınmışdır: «Braman körkin belgürtip qariçantri t(eginniq) alaçu tuşusunta yoriyur erkən». (Tanrı İndira) brəhmən görkəmində şahzadə hariçandranın alaçığının qarşısından keçdi.) (DTS, 33)**.

---

* Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.

** Древнетюркский словарь, Ленинград, «Наука», 1969.

Alaçıq (aləcuq) sözü Həsən Zərinəzadənin «Fars dilində Azərbaycan sözləri» kitabında da qeydə alınmışdır.¹

Ekdeş. Bus öz Nizamidə iki maddənin qatışığı kimi mənalandırılır:

Gerami *ekdeşəst* in nəqş-e dəmsaz
Pedər hindu-vo-madər tork-e tənnaz.
Atası hindu, anası nazlı türk olan
Bu xoşagəlimli nəqş çox ekdeş bir şeydir.
(Rəsulzadə, 224, 3).

Ekdeş sözü qədim mənbələrdə «*ögdəş*» şəklində qeyd edilmiş, mənası «anabir qardaşlar» kimi göstərilmişdir: «Qandaş quma urur, *ögdəş* özü tartar (Atabir qardaşlar didişər, anabir qardaşlar birləşər) (DTS, 379).

Ekdeş sözünü Həsən Zərinəzadə də qeydə almışdır. Həsən Zərinəzadə bu sözün həm iki irqdən olan (irqdaş), həm də ögey qardaşlar mənasında işləndiyini göstərir. (Zərinəzadə, 143).

Bu söz hazırda Azərbaycan dilində işlənmir. Onun əvəzinə ögey sözü işləkdir. Ancaq Nizami dövründə ona tanış olmuş bu söz tarixi leksikologiya baxımından maraqlıdır.

Beyrəq. *Beyrək* sözü Nizamidə bayraq mənasında işlənməmişdir.

Pərvin ze hərİR-e zərd-o əzrəq
Bər səncəq-e zər keşide beyrəq.
Pərvin ulduzu sarı ipəkdən olan bayrağı
Qızıl bir sancağa çəkmişdir.
(Rəsulzadə, 224, 4).

¹ Bax: Həsən Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr., 1962, s. 147 (Bundan sonra: Zərinəzadə).

Bu beytdəki *səncəq* (sancaq) sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»da iki mənada işlənir:

1) bayraq; 2) vilayət, el.

Bayraq mənasında: «Qazan bəyin qardaşı kafərin tuğilə sancağı qılıcdadı, yerə saldı. (KDQİL, 151)*.

Vilayət, el mənasında: «Yügirmi dörd *çancaq* bəyi gəlsin, dedi. (KDQİL, 151).

Həsən Zərinəzadə sancaq sözünün fars dində bir neçə mənada işlədildiyini göstərir: 1) bayraq; 2) vilayətin bir hissəsi, mahal; 3) qolun hissəsi; 4) sancaq (alət) (Zərinəzadə, 319). Görünür, sancaq sözü daha qədimdən fars dilinə keçmiş və sonradan əlavə mənalarla birlikdə işlədilməyə başlamışdır.

Bayraq sözünün isə fars dilindəki adekvatları bunlardır: 1) beyrəq; 2) ələm; 3) pərçim.¹

Nəzərə alındıqda ki, *ələm* sözü ərəb, *bayraq* və *pərçim* (sancaq) sözləri isə Azərbaycan dilinə məxsusdur, belə fikrə gəlmək olur ki, farslar elə fars dilində olmayan sözləri başqa dillərdən almağa məcbur olmuşlar. Nizami isə Azərbaycanlı olduğu üçün bir beyt daxilində həm *bayraq*, həm də *sancaq* sözlərini işlətməmiş, ərəb mənşəli *ələm* sözünü işlətməyə ehtiyac duymamışdır.

Bilək, bel. *Bilək* sözü Azərbaycan dilində işləkdir. Nizaminin dilində də əlin dirsəkdən aşağıya qədər olan hissəsi mənasında işlənmişdir: *Bel* sözü də işlək sözlərdəndir:

Həman *bilzən* mərd-e alət-şenas
Könəd *biləkəş*-ra be bili qiyas
(Rəsulzadə, 224)

Bel vuran usta
Biləyini bel zənn edər

---

* Kitabi-Dədə Qorqudun izahlı lüğəti. Bakı, «Elm», 1999.

¹ Русско-персидский словарь. М., «Русский язык», 1975, с. 228, 748.

Bilək sözü fars dilində «(pənce) dəst» şəklindədir.¹ Nizami mətnə uyğun olaraq Azərbaycan dilində mənanı daha doğru və dürüst ifadə edən *bilək* sözünü işlətməmişdir. Görünür, Nizami fars dilində yazmış olsa da təfəkkür milli Azərbaycan ruhundan gəlir. *Bel* sözü isə fars dilində də elə «bil» şəklində işlədilir.² Buradan da belə məlum olur ki, fars dilinə bu söz Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Tutuq. *Tutuq* sözü Nizamidə pərdə mənasında işlədilmişdir:

Ta tərəməş dər *totoq*-e nur bud
Xar ze qol ney ze şəkər dur bud
Onun lütfü işğın *tutuq*unda (pərdəsində)
Olarkən tikan güldən, qamış şəkərdən məhrum idi.
(Rəsulzadə, 225,7)

Fars dilində də *örtük* mənasında *çiriş*, *rutəxti*³ və *pərdə*⁴ sözləri olsa da Nizami bunların heç birini mətnə daxil etməmişdir. Mətnə məna Nizaminin ana dilindəki düşüncəsinə uyğun gəlməsi üçün şair qədim Orxon-Yenisey abidələrində işlədilmiş və *manəə*, *əngəl*, *ilişik* mənasında işlənmiş *tıdığ* sözünü yenidən dirildib *tutuq* şəklində onu həyata qaytarır. Mətnədən də aydın olur ki, *tikana*, *gülə*, *qamışa* düşən işğın qarşısını pərdə ilə və ya başqa bir örtüklə kəsmək, manəə yaratmaq mümkün deyildir. O işğın qarşısını da bulud ala bilər, ya da gecənin qaranlığı. Buradan aydın olur ki, Nizami sözləri necə gəlmiş, məna oxşarlığına əsasən işlətmir. O seçir, axtarır, ən dəqiq və aydın sözlər axtarıb mətnə daxil edir. Fars dilində belə söz yoxdursa, Nizami öz ana dilinin qədimlərdən bəri formalaşdırdığı və hansısa mənbədə qalmış milli sözlərindən

¹ Русско-персидский словарь. с. 265.

² Русско-персидский словарь. М., «Русский язык», 1975, с. 303.

³ Русско-персидский словарь. с. 488.

⁴ Русско-персидский словарь. с. 221.

istifadəyə meyl göstərir. Bununla, bəlkə də Nizami, Azərbaycan dilində lazım olan ifadələri çatdırmaq üçün müvafiq söz tapmaq çətindir, deyənlərə cavab verir ki, belə sözlər var, sadəcə, zəhmət çəkib axtarmaq lazımdır.

Tutuq (totoğ) sözünün Səfəvilər dövrü fars dilində çadır, çadra, örtük, gizlilik, göy (səma) mənalarında işlədildiği də qeydə alınmışdır (Zərinəzadə, 209). Görünür, Nizami dövründə bu söz onun poemalarına daxil olduğdan sonra fars dilində ümumişlək leksik vahidlər sırasına daxil olmuşdur.

Tutmac. *Tutmac* sözü yemək adıdır. Nizamidə bu söz belə işlədilmişdir:

Ari anra ke dər şəkəm dohal əst
Berge *totmac* ben ze bərg-e qol əst.
Aclıqdan qarnı təbil kimi guruldayana
Gül yarpağındansa *tutmac* yaxşıdır.
(Rəsulzadə, 225, 8).

Tutmac sözü qədim türk xalqlarında undan hazırlanan bir yeməyin adıdır. Nizaminin vətəni Gəncədə indi də məişətdə həmin yeməkdən hazırlanır. *Tutmac* əsas etibarilə soyuq aylarda mədə-bağırsağı yumşaltmaq üçün hazırlanan və yeyilən süfrə nemətidir. *Tutmac* yemək adı Mahmud Kaşqarının Divanında da qeydə alınmışdır. (DTS, 592, MK I, 452).

İyلاق-süvari. *İyلاق* sözü Azərbaycan dilindəki *yaylaq* sözünün fars dilindəki variantıdır. *Süvari* isə atlı döyüşçü mənasındadır. *İyلاق* sözü *yaylaq* mənasında, *süvari* isə *atlı* mənasında Nizamidə aşağıdakı kimi işlədilmişdir:

Borun şod əz iylaqiyan sərkeşi
Səvari şetabənde çun atəşi
Yaylaqlardan (dağlardan) bir süvari
Od kimi meydana atıldı
(Rəsulzadə, 225, 14)

Yaylaq sözü həm bu variantda, həm də *yaylıq* şəklində qədim mənbələrdə *yay istirahətgahı* mənasında işlədilmişdir: «Yaşıl qaya yaylağım» (Yaşıl qayalıqlı (yer) yaylağımdır); «Ol qoyun yaylaqda yazlattı» (O qoyunu yayda yaylaqda saxladı); «Yaylıq tağıma ağıpan yaylayur tutur men». (Mən yayı mənim dağlıq yerlərimə qalxaraq orada (yaylaqda) keçirirəm). (DTS, 227).

Yaylaq sözünün Səfəvilər dövründə fars dilində işlədildiyi də qeydə alınmışdır (Zərinəzadə, 126).

Yaylaq sözü sərinliyə görə *yay istirahəti* üçün əlverişli dağ yeri mənasında «Kitabi-Dədə Qorqud»da da işlənmişdir: «Qarşu yatan qara dağı sorar olsan yaylaq kimin?» (KDQİL, 100).

Süvari sözü hərbi termin kimi atlı döyüşçü mənasını bildirir. *Süvari* sözü *səvar* və *səvari* şəklində atlı (döyüşçü) mənasında indi də işlədilməkdədir və lüğətlərdə də qeydə alınmışdır.¹

Qılavuz. *Qılavuz* sözü Azərbaycan dilində bələdçi mənasında işlənmiş qədim sözlərdəndir.

Qılavuz sözü indi Azərbaycan dilində işlənmişdir. Görünür, ərəblərin Azərbaycana gəlişi ilə əlaqədar dilimizə ərəb dilindən keçən bəzi başqa sözlər kimi *bələdçi* sözü də *qılavuz* sözünü işləklidən çıxarılmışdır. Ancaq bu sözün Nizamidə işlənməsi o deməkdir ki, Nizami dövründə *qılavuz* sözü ümumişlək olmuşdur. Sonralar isə *bələdçi* sözü onu üstələmişdir. Nizamidə *qılavuz* sözü belə işlənir:

Dər an puyə təcil musaxtənd
Rəhi *biqlavuz* həmi taxtənd
O yolda tələsir və qılavuzsuz
Yol gedirlər
(Rəsulzadə, 226, 17).

¹ Русско -персидский словарь. М., «Русский язык». 1975, с. 98.

Qılavuz sözünün bildirdiyi *bələdçi*, *yol göstərən* mənası fars dilində *rəhnuma* sözü ilə ifadə olunur.¹ Həsən Zərinəzadə *qılavuz* sözünün fars dilində *qarovul*, hərəkətdə olan ordunun ön hissəsi, *qarovul* dəstəsi, *gözətçi* dəstəsi, ordunun gedən *atlı dəstəsi*, *nişançı*, *bələdçi* mənaları daşdığıını göstərir. (Zərinəzadə, 337). Görünür, fars dilindəki *rəhnuma* sözü bu mənaları əhatə edə bilməmişdir. Ona görə də Nizami, haqlı olaraq daha geniş mənə əhatəsinə malik olan «*qılavuz*» sözündən istifadə etmişdir. «*Qılavuz*» sözü qədim mənbələrdə də *bələdçi* mənasında işlənmişdir: «Bu kökdəki yulduz bir ança bezək. Bir ança *qılavuz* bir ança yezək. (Bu göydəki ulduzların bəziləri bəzəkdir, bəziləri *bələdçi*, bəziləri *gözətçi*). (DTS, 465).

Qılavuz sözü *bələdçi*, *yol göstərən* mənasında «*Kitabi-Dədə Qorqud*»da da işlədilmişdir.

Qaraqoçumun qulağı görünməz olsa
Qeyri ərən *qılavuzsuz* yol yanılsa
Qılavuzsuz yol başaran Qazan ər idim.
(KDT, 62, 143).

Nizaminin əsərləri diqqətlə oxunduğca orada Azərbaycan sözlərini axtarmaq, tapmaq elə də çətin deyildir. Sadəcə maraq və məqsəd hər şeyi həll edir. Bəzi sözlər Nizaminin əsərlərində müstəqil bir vahid kimi işlənir. Bəzilərini isə fars sözlərinin qovuşuğunda müəyyən etmək olur. Bəzi sözlər də var ki, onlar fars dilində olsa da həmin sözlərin tərkibində Azərbaycan dili şəkilçiləri işlədilir. Məsələn, fars dilindəki *noybətçi*,² *şekarçi*,³ (ovçu) *miyançi* (araçı, aradüzəldən),⁴ *sənglax*⁵ (daşlıq) *xacətaş*¹ (xacə yoldaşı) kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar.

---

¹ Русско -персидский словарь. с. 538, 556.

² Бах: Cahən Ağamirov. Nizami Gəncəvi və türklük. Gəncə, 2008, s. 46.

³ Yənə orada, s. 46.

⁴ Yənə orada, s. 55.

⁵ Yənə orada, s. 61.

Nizaminin əsərləri vətənpərvərlik nümunəsi olduğu kimi Nizami barəsində aparılan doğru, düzgün, qərəzsiz, həqiqi elmi əsərlərin hər birinin müəllifinə də Nizami vətənpərvərliyindən müqəddəs bir pay düşür.

Nəticə

1. Nizamini zaman anbaan bizdən uzaqlaşdırsa da onun Azərbaycan milli qaynaqlarından güc almış parlaq dühası günəş şüaları kimi yer üzündəki bütün insan cəmiyyətlərinə yayılaraq bəşəri bir möhtəşəmlik qazanmışdır. Nizami təkcə öz zamanının yox, bütün zamanların dahi şəxsiyyəti olduğu üçün indiyədək ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri onun əsərlərindəki bəzi beytlərə variantlıq tətbiq etmək yolu ilə və ya ayrı-ayrı tədqiqatçıların həqiqətdən uzaq fikirlərinə istinad etməklə bu böyük şəxsiyyəti özlərininki adlandırmağa cəhd göstərmişlər. Nəzərə alındıqda ki, Nizaminin ideyaları bəşəridir, onda onun ideyalarından hər bir insan cəmiyyətinin faydalana biləcəyi qətiyyənlə istisna deyildir. Nizaminin bəşəri ideyaları Azərbaycançılıq ruhundan yox, doğrudan da üçün həmin ideyaların yayılması Azərbaycançılıq ruhunun özünün də bəşəri ideyalara inteqrasiyası kimi başa düşülməlidir.

2. Nizaminin əsərlərinin dili fars dili olsa da bu dil Azərbaycanlı təfəkkürünün məhsuludur. Ona görə də Nizaminin əsərlərinin yalnız zahiri, görünən tərəfi, qabığı İrana məxsusdur. Bu əsərlərin canı, batini, şirəsi, bir sözlə, daxili məzmunu Azərbaycana aiddir. Nizaminin böyüklüyü odur ki, öz fikir və düşüncələrini Azərbaycançılıq təfəkkürü ilə canlandıraraq onu bəşəriyyətə yüksəltmişdir.

---

¹ Yenə orada, s. 61.

3. Nizaminin əsərləri fars dilində yazılmış olsa da Nizaminin dilini tamamilə fars dili hesab etmək doğru sayılmalıdır. Bu dil elə bir dildir ki, bu dildə Azərbaycanın milli təfəkkür qaynaqlarından qidalanmış atalar sözləri, zərbi məsəllər, hikmətli sözlər olduqca zəngindir. Bu dil o dildir ki, burada Azərbaycan dili sözləri olduqca sərbəst şəkildə işlənir. Hətta, Azərbaycan sözlərinə o qədər artıq yer verilir ki, Nizaminin fars dilini azca da olsa fars dili bilən Azərbaycanlının başa düşməsi o qədər də çətin deyildir. Farsların isə Nizaminin dilini tam başa düşməsi üçün lüğətə ehtiyacı olmasını istisna saymaq olmaz.

4. Nizamini iranlı hesab edənlər onda yanılırlar ki, onun əsərlərində iranlılığa aid olan elə bir ciddi rəğbət görünür. Firdovsi ilə müqayisədə onu demək olar ki, Firdovsinin türk etnosuna münasibəti nədirsə, Nizaminin də iranlılığa münasibəti və rəğbəti o qədərdir. Başqa xalqların nümayəndələrinin Nizamini özünüküləşdirmək cəhdinə gəlincə onu demək lazımdır ki, onlar Nizamini düzgün başa düşmək üçün onun əsərlərinin məzmununa diqqətlə yanaşmalıdırlar. Nizaminin öz əsərləri onun şəxsiyyəti, vətəni, milliyyəti, ailəsi haqqında bütün məlumatları tam əks etdirdiyi halda Nizami barədə nə cür gəldi fikir söyləyən tədqiqatçıların doğruya bənzəməyən yalanlarına istinad etməyə yol verilməməlidir.

5. Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərindəki «Kitabın yazılma səbəbi» hissəsindən görünür ki, onun Azərbaycan dilində böyük divanı var imiş. Şair, bəlkə də «Leyli və Məcnun»-unu elə Azərbaycan dilində yazmaq istəyirmiş. Lakin tələb başqa cür olmuşdur. Nizami tədqiqatçılarının ən əsas vəzifələrindən biri, əvvəla, onun Azərbaycanca divanını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İkincisi, Nizamidə Azərbaycan sözlərinin, Azərbaycan atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərinin, hikmətli sözlərin araşdırılması həlli vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Üçüncüsü, Nizaminin əsərlərində Azərbaycan nağıl-dastanlarının, əfsanələrinin və digər folklor növlərinin

qaynaqları araşdırılmalıdır. Nəhayət, Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi məsələsinə gəlincə, tərcümənin orijinala yaxınlığı dəqiqləşdirilməlidir. Nizami doğma vətəni Azərbaycana öz ölməz əsərləri ilə adı tarixlərin yaddaşında yaşayan əzəmətli bir abidə qoymuşdur.

Vətən övladları bu borcun müqabilində Nizami irsinin, həmçinin, Nizami həqiqətlərinin tədqiqi və təbliğini Nizamiyə layiq şəkildə yerinə yetirmək üçün maddi, mənəvi və intellektual qüvvələrini səfərbərliyə almaqdan çəkinməməlidirlər.

Mündəricat

Söz önü

I Bölmə. Dövlətçilik ideyaları.

1. Nizaminin ictimai mühiti
2. Dövlətçilik ideyalarının təməli
3. Şəxsiyyət azadlığı
4. İctimai fikir azadlığı
5. Cəmiyyət azadlığı

II Bölmə. Vətənpərvərlik ideyaları.

1. Nizaminin məkanı
2. Vətənə bağlılığın təcəssümü
3. Azərbaycançılıq mühiti
4. Qalibiyyət motivləri
5. Anomaliya, mifik obraz və vətən sevgisi

III Bölmə. Millilik ideyaları.

1. İctimai tərbiyə motivləri
2. Məişət həyatının tərənnümü
3. Nağıl, dastan və əfsanə qaynaqları
4. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər
5. Nizaminin dilində Azərbaycan sözləri

Nəticə